

VAHID FAZLOVIĆ

ISLAMSKA APOLOGETIKA
ABDURAHMANA ADILA ČOKIĆA

Vahid Fazlović

ISLAMSKA APOLOGETIKA ABDURAHMANA ADILA ČOKIĆA

Prvo izdanje. 2015 © Rijaset Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini.

Sva izdavačka i autorska prava zadržana! Nijedan dio ove knjige ne može biti iznova objavljen, u bilo kojem obliku i na bilo koji način, uključujući fotokopiranje, bez prethodnog pismenog odobrenja izdavača, osim u svrhe kritičkih članaka i stručnih prikaza u kojima je dozvoljeno navoditi kraće odlomke. Također nije dozvoljeno pohranjivanje u elektronske baze podataka i objavljivanje djela na internetu od strane trećih lica.

Izdavač:

- **EL-KALEM** – izdavački centar Rijaset Islamske zajednice u BiH
www.elkalem.ba

Za izdavača:	Mesud Smajić
Recenzenti:	Prof. dr. Adnan Silajdžić Prof. dr. Enes Karić
Urednik:	Mustafa Prljača
Lektor:	Meliha Terzić
Korektori:	Sevret Mehmedćehajić Muhammed Hasanspahić
Tehnički urednik:	Elvedin Kozarević
Dizajn korice:	Tarik Jesenković
Štampa:	OFF-SET d.o.o. Tuzla
Za štampariju:	Sadika Murić

CIP – Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka
Bosne i Hercegovine, Sarajevo

929 Čokić A. A.
28-184

FAZLOVIĆ, Vahid

Islamska apologetika Abdurahmana Adila Čokića /
Vahid Fazlović. – Sarajevo : EL-Kalem, 2015. – 225
; 21 cm. – (Biblioteka Posebna izdanja /
EL-Kalem)

Djelo o ustrajnom branjenju islamskog vjerovanja /
Enes Karić: str. 203-205. – Bilješka o autoru:
str. 223. – Bibliografija radova Abdurahmana Adila
Čokića: str. 207-211. – Bibliografija: str.
213-221 i uz tekst. – Afterword ; Sonsöz

ISBN 978-9958-23-397-5
COBISS.BH-ID 22142982

VAHID FAZLOVIĆ

ISLAMSKA APOLOGETIKA

ABDURAHMANA ADILA ČOKIĆA

BIBLIOTEKA POSEBNA IZDANJA

Sarajevo, 2015./1436. god. po H.

DOPRINOS PROUČAVANJU RAZVOJA VJERSKO-TEOLOŠKOGA MIŠLJENJA BOSANSKIH MUSLIMANA

Rukopis pod naslovom *Islamska apologetika Abdurahmana Adila Čokića*, autora Vahida Fazlovića, predstavlja prvi ozbiljniji pokušaj da se, percepcijom najvažnijih islamskih vjersko-teoloških tema, kritički izlože Čokićevi stavovi gledom na krizu muslimanskog vjerskog i kulturnog identiteta bosanskih muslimana, izazvanu njihovim integriranjem u specifične antropocentrične, kristocentrične i eurocentrične slike svijeta (Austro-ugarska monarhija).

Nasuprot uvriježenim stereotipima i klišeiziranom predstavljanju Abdurahmana Adila Čokića isključivo kao tradicionaliste, autor Fazlović ovog tuzlanskoga učenjaka kritički i argumentirano smješta među rijetke alime koji su bili svjesni činjenice da izlazak iz krize vlastitog identiteta zahtijeva kritički odnos i prema tradiciji, ali i suvremenosti. Za razliku od drugih, Čokić nije razvijao teoriju ni „naprednoga odnosno progresivnoga, niti već povijesno ostvarenoga islama“, već je razvio specifičan apologetički diskurs unutar kojega islam predstavlja kao religiju čiji se dinamizam iskazuje u društvenom, socijalnom i kulturnom razvoju.

On svoje stavove pokušava postaviti i prema filozofiji i znanosti, ali i prema dogmatskoj teologiji; zato autor ovog rukopisa s pravom zaključuje da Čokićeva apologetika brani istinu islamske vjere protiv i ultra modernista i ultra tradicionalista. Pri tome, njegova apologetika nema ambiciju dokazati evidenciju svojega izvora (Objava), nego evidenciju vjerodostojnosti Objave kao takve, drugim riječima, ona pretpostavlja vjeru islam (njegov normativni šerijatski i teološko-filozofsko-tesavufski plan), ali se u dokazivanju oslanja na razumske dokaze (razumska vjerodostojnost Objave), što je inače bila temeljna zadaća tradicionalne apologetike, kao samosvojne teologijske discipline.

Pored naznačenoga intelektualnog i znanstvenog diskursa, Fazlović društvena pregnuća Abdurahmana Adila Čokića sagledava i u dinamici i logici rada institucija Islamske zajednice, odnosno kulturnih institucija bosanskih muslimana u prvoj polovini prošloga stoljeća. Kao takav, ovaj rukopis predstavlja vrijednu osnovu za ozbiljno fundirana, projektirana i znanstveno-multidisciplinarna istraživanja razvoja vjersko-kulturnoga odnosno povijesnog identiteta Bošnjaka u prvoj polovini 20. stoljeća. Riječ je, koliko je meni poznato, o jednom od prvih pokušaja da se, koliko-toliko, kritički prouče raznoliki interpretativni smjerovi (od tradicionalne religijske eklektike preko modernog, odnosno liberalnog, do apologetičkoga predstavljanja islama), koji su se pojavili kao plod razumijevanja naše vjere u Bosni i Hercegovini u prvoj polovini 20. stoljeća. A pojavu takve duhovne i intelektualne razuđenosti, tj. raznolikost u metodi i teorijama koje će pojedinci izložiti, uslovit će socijalne, kulturne i političke promjene koje su prolazili muslimani toga perioda. To tvrdim naprosto zbog toga što takvih istraživanja, koja podrazumijevaju sinhronijski i dijahronijski pristup razvoju vjerskog i kulturnog identiteta bosanskih muslimana u prošlom stoljeću, mi do sada nismo imali, a ona su nam prijeko potrebna u artikuliranju vlastitih putova u svijet visoke moderne odnosno postmoderne kulture,

čije konsekvence osjećamo bezmalo u svim područjima društvenoga iskazivanja. U središnjim i bolje organiziranim zajednicama iza takvih projekata, budući da imaju nesamjerljiv nacionalni značaj, stoje institucije kulture i znanosti, a ne nikako pojedinci.

Stoga, imajući u vidu gore iznesene vrijednosti ovoga rukopisa, s velikim zadovoljstvom predlažem njegovo štampanje, ali ne samo zbog nedostatnih istraživanja u ovome području nego prije svega zbog činjenice da je autor Čokićev apologetički pristup islamu izložio jezički i stilski jasno, analitički pregledno, kritički odgovorno, sadržajno konzistentno i multidisciplinarno, s jedne strane, te da je uspio dokumentirati originalnost Čokićevih djela, njihovu nesumnjivu vjersko-teološku važnost i angažiranost u vremenu koje je bilo obilježeno snažnim reformističkim strujanjima, kao i sve izraženije polarizacije tradicionalnoga i modernog među muslimanskom inteligencijom na Balkanu, posebno u Bosni i Hercegovini toga vremena. Ovaj rukopis nakon njegova objavljivanja nesumnjivo će biti od velike koristi svima onima koji se budu bavili razvojem vjersko-teološkoga mišljenja bosanskih muslimana u prvoj polovini 20. stoljeća, a posebno učenicima i studentima u proučavanju historije *‘Ilm al-kalama* kod nas.

Prof. dr. Adnan Silajdžić

UVOD

Iako među ljudima preovladava mišljenje da je ispravnije ne posezati za brzim odlukama, to, zasigurno, nije uvijek najbolji izbor. Ovo ističemo u smislu određenog samoprijekora, a vezujemo za naš primjer dugog odlaganja donošenja odluke o istraživanju i predstavljanju pisanog djela Abdurahmana Adila Čokića, uglednog tuzlanskog i bosanskog alima iz prve polovine dvadesetog stoljeća. Možda se neke okolnosti mogu uzeti kao djelimično opravdanje za naznačenu neodlučnost. Naime, koliko je poznato, sve do danas nisu poduzimana cjelovitija sagledavanja i istraživanja znanstvenog opusa i društvenog djelovanja tuzlanskih alima, a u ovoj sredini je u to vrijeme djelovao značajan broj istaknutih vjerskih autoriteta. Iako je ova činjenica, u osnovi, bila motivirajuća, ona je istovremeno nametala potrebu da krajnje odgovorno pristupimo našem radu, kako bismo što uspješnije doprinijeli budućim znanstvenim rasvjetljavanjima vjersko-kulturne i šire društvene uloge tuzlanske uleme.

Naša pažnja je bila usmjerena i na poteškoće koje mogu pratiti početak i tok istraživanja, s obzirom na to da se o djelu Abdurahmana-ef. Čokića veoma malo zna, pogotovo o rukopisnoj građi koja čini njegov značajan dio. S tim u vezi, napominjemo da smo, prilikom iskazivanja namjere da pristupimo istraživanju Čokićevih radova, u samom početku naišli na određenu uzdržanost u krugu njegove porodice. Ovakvu reakciju smo mogli razumjeti jer je, nakon političkog progona Abdurahman-efendije, od strane vlasti krajem četrdesetih godina, a oko dvije decenije kasnije i nekih njegovih najbližih srodnika, porodica Čokić dugo bila nepravедno društveno zanemarivana i diskriminirana. Međutim, ubrzo poslije prve reakcije, svi autorovi nasljednici su pokazali puno povjerenje i razumijevanje, te nam stavili na raspolaganje cjelokupnu neobjavljenu građu, na čemu im dugujemo veliku zahvalnost.

Sagledavajući ukupno Čokićevo djelo, utvrdili smo da ono sadrži jedanaest knjiga i brošura, od kojih su četiri neobjavljene, te više desetina objavljenih i neobjavljenih radova, kao i prevodilačke radove. Ovako imponzantan spisateljski rad ovog tuzlanskog alima uključuje među najplodnije islamske autore njegovog vremena.

U dosadašnjim pregledima i obradi djela bošnjačkih autora i njihovih doprinosa znanosti, na Abdurahmana Adila Čokića je više puta ukazano kao na našeg istaknutog islamskog autora, s tim što ranije, kako smo već naglasili, njegovo djelo nije sistematično istraživano. Stoga ovo djelo ima za cilj da predstavi ovog autora i njegovo bogato pisano djelo, te time doprinese istraživanju i kritičkom sagledavanju razvoja bosanskohercegovačkog islamskoteološkog mišljenja u dvadesetom stoljeću.

Najznačajniju komponentu u Čokićevom opusu čine akaidiska djela i tekstovi u kojima su izložene najvažnije teme iz akaidске nauke. Obimnost i raznovrsnost akaidskih tema, stručnost koju autor pokazuje u obradi, te njihov značaj u vremenu u kojem nastaju, opredjeljuju nas

da posebnu istraživačku pažnju usmjerimo upravo prema tim temama u djelu Abdurahmana Adila Čokića. Uz sve navedeno, imamo na umu da su do sada u značajnijoj mjeri istraživana akaiidska djela domaćih autora (Pruščak, Bajezidagić, Ejubović) koja su nastajala prije nekoliko stoljeća, što, svakako, za našu akaiidsku znanost ima osobitu vrijednost. Međutim, koliko je nama poznato, ranije nisu obavljana sistematičnija istraživanja akaiidskih djela naših autora iz prve polovine dvadesetog stoljeća, a riječ je o veoma značajnom periodu za razvoj islamskih znanosti kod nas, posebno stoga što se ove znanosti tada prvi put pojavljuju na bosanskom jeziku.

Naša namjera je da u ovom djelu sažeto predstavimo ukupno autorovo djelo, te da u njemu istražimo i obradimo akaiidske teme i istaknemo vrijedne doprinose Abdurahmana Adila Čokića akaiidskoj nauci kod nas. U prvom redu ćemo se orijentirati na predstavljanje Čokićeve biografije i njegovog ukupnog pisanog opusa. Prilikom prezentacije najznačajnijih podataka o autorovom obrazovanju koje se proteže do najviših akademskih zvanja, te o njegovom, uistinu, bogatom prosvjetno-pedagoškom i širem društvenom djelovanju, ukazat ćemo i na višestoljetnu ulogu alima iz porodice Čokić koji su se u svojoj misiji istakli kao muftije, muderisi, šerijatski sudije i imami.

Budući da se kroz ukupno djelo Abdurahmana Adila Čokića provlači veoma vidljiva nit njegovog osobitog interesovanja prema akaiidskoj nauci, čiji sukus predstavlja nastajanje zasebnih akaiidskih djela i radova, u tome smo našli dovoljne razloge da akaiidske teme u Čokićevom djelu uzmemo kao primarni predmet našeg istraživanja. Stoga će poglavlja koja obuhvataju obradu akaiidskih djela i temeljitije sagledavanje najznačajnijih akaiidskih pitanja, u njima sadržanim, zauzeti centralno mjesto u našem djelu.

Posebno je značajno djelo *Islam*, kao prvo štampano djelo na bosanskom jeziku, latiničkim pismom, u kojem su zastupljene značajne

teme iz akaiidske nauke, te rukopisno djelo *Ilmi kjelam*, kao glavno djelo ovog autora, i kao jedno od najvažnijih akaiidskih djela na našem jeziku nastalih u toj epohi.

Čokićeve akaiidske radovi su nastajali u najranijem stadiju predstavljanja islamskih nauka na našem jeziku, te je, po našoj ocjeni, veoma uputno istaknuti s koliko stručnosti i u kojoj mjeri je autor uspio da doprinese, tada tako važnoj, uspostavi teološkog pojmovnog instrumentarija na bosanskom jeziku.

Jedna od posebno bitnih intencija nauke o kelamu je dokazivanje i odbrana istina islamskog vjerovanja. Da je to tako, jasno svjedoči i akaiidski opus Abdurahmana-efendije. S tim u vezi ćemo nastojati posebno ukazati na autorov apologetski diskurs, kao i njegovu dosljednost u promicanju umjerenog tradicionalnog islamskog učenja.

Ova knjiga je nastala iz magistarskog rada pod naslovom *Akaiidske teme u djelu Abdurahmana Adila Čokića*, koji je odbranjen 23. maja 2012. godine na Fakultetu islamskih nauka u Sarajevu.

ABDURAHMAN ADIL ČOKIĆ – ŽIVOT I DJELOVANJE

Društvena i ulemanska uloga porodice Čokić

Porodica Čokić je jedna od najstarijih i najpoznatijih tuzlanskih bošnjačkih porodica. Ona ima utvrđeno porodično stablo koje se proteže u prošlost više od tri stotine godina. Brojni su pojedinci iz posljednjih deset generacija porodice Čokić koji su svojim znanjem i djelom ostavili vidne i neizbrisive tragove u vjerskom i kulturno-prosvjetnom životu Bošnjaka. Zbog toga su je istraživači naše kulturne povijesti uvrstili u red najpoznatijih bosanskohercegovačkih porodica.¹

U vrijeme potiskivanja Osmanske carevine s područja sjeverno od Save i Dunava, na prijelazu iz sedamnaestog u osamnaesto stoljeće, ve-

---

1 Vidjeti: Enver Mulahalilović, "Monografija o ulemi iz porodice Čokić", *Hikmet*, VII/1994., br. 3 (75); Mahmud Traljić, *Istaknuti Bošnjaci*, Sarajevo, 1998., str. 58-64; Halid Čokić, *Tri stoljeća porodice Čokić*, Tuzla, 1999.; Adnan Jahić, *Hikmet – riječ tradicionalne uleme u Bosni i Hercegovini*, Tuzla, 2004.

liki broj Bošnjaka je napustio te krajeve i nastanio se u Bosni i Hercegovini.² Pouzdano se zna da je jedan od predaka ove porodice Hasan Islamović Čoka došao iz Temišvara u okolinu Tuzle. Ovaj temišvarski muderis je rodonačelnik porodice Čokić, koja, po njemu, od tada pa do danas nosi ovo prezime. Među najznačajnijim povijesnim svjedočanstvima o društvenoj i vjerskoj ulozi alima iz porodice Čokić je Tugra sultana Mahmud-hana Pobjedonosnog iz 1833. godine. Dokument kazuje da se carskim beratom za muteveliju vakufa ponovo oživljene medrese u Gornjoj Tuzli, u bošnjačkoj sredini koja je tada predstavljala jedan od većih centara, postavlja potomak već pomenutog Hasana Čoke, muderisa iz Temišvara, Osman-ef., koji je zavještao i sredstva za rad ove medrese. Njega je na mjestu mutevelije naslijedio njegov najstariji sin Mula Mehmed-ef., jer je tako nalagala vakufnama ovog porodičnog (*evledijat*) vakufa. Pomenutim carskim beratom je, također, za muderisa medrese u Gornjoj Tuzli naimenovan slijedeći potomak Čokića Ahmed Ferhad-ef. Čokić iz Kovača, sin Mula Mehmed-ef.³ On je na novu dužnost došao iz Istanbula, gdje se obrazovao, a zatim predavao na jednoj od tamošnjih medresa. Dakle, iz navedenog dokumenta saznajemo da su još u prvoj polovini devetnaestog stoljeća Čokići uživali društveni ugled i da su se isticali kao muderisi, mutevelije i hajr-sahibije.

Zahvaljujući pouzdanom predanju u porodici Čokić, zna se da je Ahmed Ferhad-ef. Čokić, muderis istanbulski i gornjotuzlanski, imao tri sina, a najmlađi, Mula Mehmed-ef. je službovao kao prvi imam u

---

2 O ovim historijskim okolnostima iscrpno je pisao Mustafa Imamović (*Historija Bošnjaka*, Sarajevo, 1998., str. 276-296.).

3 Šaban Hodžić, "Stari turski dokumenti sa tuzlanskog područja", *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne Zavičajnog muzeja u Tuzli*, Tuzla, 1957., Knjiga I, str. 47-84.

Durđeviku kod Živinica, a zatim i kao imam Savske džamije u Brčkom.⁴ Njegov sin jedinac Muhamed-ef. Hakki Čokić (1844-1907.) jedan je od najuglednijih alima svog vremena. Završio je teološke nauke u Istanbulu, a nosio je i titulu hafiza. Do 1888. godine je obavljao dužnost muderisa u Brčkom, a poslije toga mu je povjerena dužnost muftije i muderisa Behram-begove medrese u Tuzli. Zahvaljujući svom velikom ilumu, muftija Muhamed Hakki-ef. biva od strane Reisu-l-uleme postavljen za muderisa i u Hadži Badže Kadun medresi, te za stalnog vaiza u Hadži Hasanovoj (Čaršijskoj) džamiji u Tuzli. Velika je zasluga ovog alima na planu izgradnje nove zgrade Behram-begove medrese, kao i u reorganizaciji i reformi njezinog rada.⁵ O njegovom ugledu i sposobnostima, također, kazuje činjenica da mu je ukazana čast da 1891. godine bude vođa puta bosanskih hadžija.

Muftija h. hafiz Muhamed-ef. je imao četiri sina: Ibrahima Hakkija, Mustafu Sidkija, Ahmeda Lutfija i Abdurahmana Adila. Oni predstavljaju najpoznatiju i u znanstvenom pogledu najplodniju generaciju alima iz porodice Čokić.

Najstariji među njima Ibrahim Hakki Čokić (1871-1948.), ugledni bosanski alim, najpoznatiji je kao vlasnik i urednik *Hikjmeta*, te kao tuzlanski muftija. Njegov put obrazovanja vodio ga je u Medresu u Tuzli, te Šerijatsku sudačku školu u Sarajevu, koju je završio 1897. godine. Profesorski ispit iz grupe Arapski jezik i književnost položio je 1904. god. na Sveučilištu u Beču. Govorio je arapski, turski, perzijski i njemački jezik. Radio je kao profesor u Gimnaziji i Behram-begovoj medresi u Tuzli.⁶ Ibrahim-ef. je imao zapaženo mjesto u društvenim

4 O rodoslovlju, te društvenom ugledu i ulozi Čokića, objavljena je knjiga, čiji autor je jedan od uglednih članova ove porodice (Halid Čokić, *navedeno djelo*).

5 Rukopis *Monografije Behram-begove medrese*, str. 89.

6 Hifzija Suljić, "Hadži Ibrahim Hakki-ef. Čokić", *Glasnik Rijaseta IZ u SFRJ*, LIV 1991., br. 5, str. 546-557.

kretanjima svog vremena. Bio je jedan od potpisnika Proglasa unutar poznatog Džabićevog pokreta.⁷ Ovaj alim se isticao u aktivnostima Udruženja ilmiye *Mirkat*. Jedan je od trojice koautora *Risale*, koju je kao uputu o islamskom učenju u ono teško vrijeme objavio Pododbor *El-Hidaje* u Tuzli.⁸ Početkom 1919. godine, biran je u *Tuzlanski akcioni odbor* (ćeliju buduće JMO), ali se kasnije nije zanimao za politiku.⁹

Svoje najveće interesovanje Ibrahim-ef. je usmjerio prema duhovnom stanju Bošnjaka i njihovom razumijevanju uloge islama u vlastitoj društvenoj stvarnosti. To će se pokazati jednom od najvažnijih, ili, zapravo, najvažnijom preokupacijom u njegovom djelovanju. Ovaj alim pripada krugu tradicionalne bosanske uleme i jedan je od najistaknutijih zagovornika očuvanja tradicionalnih islamskih vrijednosti u životu muslimana, što se može smatrati sukusom njegove misije. Svoje poglede i stavove onih koji su slično njemu razmišljali Ibrahim-ef. je prezentirao u časopisu *Hikmet* (1929-1936.), čiji je bio pokretač i urednik. U oblikovanju i promicanju tradicionalnog islamskog mišljenja, s jedne, i polemičkom oponiranju modernističkim strujanjima, s druge strane, na stranicama ovog islamskog lista, Ibrahim-ef. je iskazao izuzetnu intelektualnu energiju i predanost. Njegov spisateljski rad je impozantan. Posebnu vrijednost ima opsežna akaiidska studija pod naslovom "Iman" u okviru koje je obradio svih šest temeljnih istina vjere.

Općenito je poznato da je bio veliki autoritet u svojoj porodici, te veoma poštovan u Islamskoj i široj društvenoj zajednici.

7 Vahida Šeremet, "Hadži Ibrahim Hakki Čokić", *Most - časopis za obrazovanje, nauku i kulturu*, Mostar, 2006., br. 200 (111), str. 1-4.

8 Enver Mulahalilović, "Monografija o ulemi iz porodice Čokić", *Hikmet*, VII/1994., br. 3 (75), str. 103-104.

9 Adnan Jahić, *navedeno djelo*, str. 60.

Hafiz Mustafa Sidki Čokić (1876-1927.) je, također, završio Behram-begovu medresu u Tuzli, a potom Šerijatsku sudačku školu u Sarajevu. Službovao je kao šerijatsko-sudski pravnik, a kasnije u svojstvu šerijatskog sudije u Bosanskom Petrovcu, Bijeljini i Tuzli. Bio je renomirani stručnjak za šerijatsko pravo. Slovio je kao obrazovan čovjek. Nije se istakao u spisateljskom radu.

Po svojim nazorima veoma blizak najstarijem bratu, Ahmed Lutfi Čokić (1878-1933.) završio je Hadži Badže Kadun medresu u Tuzli, kao i Šerijatsku sudačku školu u Sarajevu. Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu je završio 1907. godine. Iz njegove bogate radne biografije saznajemo da je prošao imenovanja od konsultanta Okružnog suda u Tuzli, preko kotarskog predstojnika u više centara, do službovanja u Zemaljskoj vladi u Sarajevu i referenta u Ministarstvu vjera u Beogradu. Poslije upravne službe u kojoj je proveo svoj radni vijek, Ahmed ef. se veoma uspješno bavio pisanjem o brojnim islamskim i drugim temama. Veoma predano je svojim tekstovima, ali i kao član redakcije *Hikmeta*, doprinosa profiliranju tradicionalnog islamskog diskursa koji je ovaj list promicao. Bio je sklon polemičkom tonu u svojim tekstovima, a kao posebno zapažen njegov takav rad se odnosi na položaj i dužnosti muslimanke, na što su ukazali i savremeni autori.¹⁰ Njegovi najznačajniji radovi odnose se na pitanje vakufa, te pristup prevođenju i tumačenju Kur'ana (a.š.).¹¹

10 Vidjeti: *Bosanske muslimanske rasprave*, priredio Enes Karić, Sarajevo, 2003., Hrestomatija II, str. 105-151.

11 U jednoj svojoj napomeni, ovaj alim nagovještava štampanje obimnog djela, o čemu, nažalost, do sada nema drugih tragova. U vezi s tim, on kaže: "Ja sam obradio bračno, obiteljsko, famelijarno i nasljedno šerijatsko pravo sa osobitim obzirom na postojeća zapadna prava. Rad sadržaje preko četiri stotine stranica formata 'Hikmet'. Ono će se početi ubrzo štampati u svescima po trideset i dvije stranice uz cijenu po svesku po pet dinara..." (Ahmed L. Čokić, *Prikaz i ocjena rada g. dr. Mehmeda Begovića o njegovu naziranju na islamsku ženu i njen položaj po islamskoj nauci izloženog u njegovoj knjizi*, Tuzla, 1931., str. 11.)

I poslije osme generacije koju predstavljamo na ovim stranicama, porodica Čokić sve do danas daje veoma obrazovane i ugledne članove našeg društva. Međutim, s ovom generacijom alima se završava dugogodišnja tradicija porodice koja je u kontinuitetu davala zajednici učenu i veoma aktivnu ulemu.¹²

Život i djelovanje Abdurahmana Adila Čokića

Među najistaknutije naše alime iz prve polovine dvadesetog stoljeća može se, s punim pravom, ubrojati Abdurahman Adil Čokić.¹³ Rodio se u Brčkom 2. januara 1888. godine. Osnovno obrazovanje i Behram-begovu medresu završio je u Tuzli. Poslije medresanskog obrazovanja, Abdurahman Adil-ef. se, kao i trojica njegove starije braće, upisuje u Šerijatsku sudačku školu u Sarajevu. Prije nego što je završio ovaj studij, po uzoru na svog oca hafiza Muhameda-ef. Hakkija, odlazi 1908. godine u Istanbul, radi nastavka školovanja, te se upisuje na *Daru-l-funun* (Teološki fakultet). Na ovoj visokoj školi je diplomirao 1914. godine, a zatim je pohađao postdiplomski studij teoloških nauka na

12 Halid Čokić, *navedeno djelo*, str. 17.

13 Koliko je poznato, prvi rad u kojem je kratko predstavljena biografija i bibliografija radova A. A. Čokića napisao je hafiz Mahmud Traljić (*Glasnik VIS-a*, Sarajevo, 1977., br. 3, str. 248-255.). Rad je kasnije štampan u Traljićevom djelu: *Istaknuti Bošnjaci*, Sarajevo, 1998., str. 58-64. O životu i djelu Abdurahman-ef. Čokića do sada su, također, s vrlo kratkim osvrtima pisali: Enver-ef. Mulahalilović ("Monografija o ulemi iz porodice Čokić", *Hikmet*, VII/1994., br. 3 (75), str. 140-141.); mr. Muharem-ef. Omerdić, ("Dvojica Čokića značajni predstavnici bosanske hanefijsko-maturidijske akaidске škole", *Zbornik radova sa okruglog stola 3-4*, Behram-begova medresa, Tuzla, 2001., str. 27-35.); dr. Adnan Jahić, (*Hikmet - riječ tradicionalne uleme u Bosni i Hercegovini*, Tuzla, 2004.)...

Daru-l-mutehassisinu, koji je završio 1917. godine, kada je stekao pravo na najviša naučna islamskoteološka zvanja.¹⁴

Pedagoško-obrazovni rad i društveno djelovanje Abdurahmana Čokića bilo je veoma plodonosno i zapaženo. Nakon završetka postdiplomskog studija, kraće vrijeme je radio kao muderis reformirane *Daru-l-hilafe* u Istanbulu, ali se nedugo poslije toga morao vratiti u domovinu, radi služenja vojne obaveze. Od 1917. do 1921. godine službovao je kao vjeroučitelj u Gimnaziji u Mostaru, a zatim je premješten u I Gimnaziju u Sarajevu u zvanju profesora vjeronauke, jer je u međuvremenu položio profesorski ispit, i na toj dužnosti je ostao do 1927. godine. Od tada pa do 1945. godine, radio je kao profesor islamske vjeronauke u Gimnaziji u Tuzli. Kao istaknuti alim i pedagog bio je angažiran u Komisiji za polaganje državnog ispita za profesore islamske vjeronauke. Prosvjetiteljski i pedagoški rad profesora Abdurahman-ef. je ostavio snažan utjecaj na generacije njegovih učenika koje je islamu i njegovim vrijednostima poučavao, posebno u tuzlanskoj sredini u kojoj je i najduže radio. Iz sjećanja uglednih Tuzlaka, nekadašnjih njegovih učenika, vidi se da su ga doživljavali kao strogog, ali zanimlji-

14 Iz Rješenja Ministarstva prosvete Kraljevine Jugoslavije u Beogradu broj S. N. 39114 od 3. XII 1929. godine, po kome se Abdurahman Čokić prevodi kao profesor u VI grupu I kategorije, vidi se da je tituliran i oslovljen kao: Čokić dr. Abdurahman, profesor.

Neki radovi Abdurahmana Čokića, kao što je "Mekamati i njihovi poznati pisci", *Gajret*, 1926., br. 13-16, potpisani su njegovim imenom ispred kojeg je stavljena oznaka njegove doktorske titule.

U jednom svom radu, govoreći o stručnoj spremi profesora vjeronauke, Čokić (aludirajući na vlastiti primjer) kaže: "...a ima ih, koji su pored teološkog fakulteta završili i "Mutehassisin" i položili "ru-us" (teološki doktorat) u Carigradu pa su bili naimenovani muderisom "Darul-hilafe." ("Uzroci indiferentizma prema vjeri našeg svijeta, koji se školuje u savremenoj školi", *Hikjmet*, II/1930., br. 13, str. 16.). Brojni su dokumenti koji se čuvaju u arhivi porodice Abdurahmana-ef. iz kojih se vidi da je ovaj alim posjedovao akademsko zvanje doktora nauka.

vog i dragog profesora i velikog prijatelja mladih ljudi, koji je uvijek bio spreman za vođenje dijaloga, što se posebno cijnilo.¹⁵

Abdurahman Adil-ef. Čokić je, uz svoj profesorski rad, dao nemjerljiv doprinos u mnogim područjima društvenog života Bošnjaka. Na znanstveno-spisateljskom planu, on je jedan od najplodnijih autora svog vremena. Svoje radove je objavljivao u skoro svim važnijim vjerskim i nacionalnim listovima koji su tada izlazili. Bio je prvi saradnik starijem bratu Ibrahim-ef. koji je 1929. godine pokrenuo list *Hikmet*, u kojem je veoma aktivno i zapaženo pisao. Abdurahman-ef. je, zajedno s najistaknutijim muslimanskim intelektualcima i književnicima, reisom Čauševićem, Bašagićem, Mulabdićem, Dubravićem i drugima, bio jedan od pokretača časopisa *Novi behar*, u kojem je, također, objavio veliki broj angažiranih autorskih radova i prijevoda.¹⁶ Pored navedenih listova, u čijem profiliranju i djelovanju je dao veliki doprinos, objavljivao je u *Misbahu*, *Biseru*, *Iršadu*, *Gajretu*, *Osvitu*, kalendarima *Narodna uzdanica* i *Hrvat*, te *Glasniku VIS-a*.

Iza njega su, međutim, ostala vrijedna neobjavljena djela i tekstovi. Ovako bogata spisateljska aktivnost svjedoči i o njegovom aktivnom uključivanju u aktuelna i slojevita duhovna i intelektualna kretanja tog vremena.

---

15 Poznati tuzlanski ljekar i univerzitetski profesor dr. Mustafa Šehović je o svom profesoru islamske vjeronauke kazao: "Ako sam išta zavrijedio u životu, jedan od zaslužnih je profesor Čokić. Njegova predavanja su bila poezija i filozofija. Više sam naučio filozofije iz njegovih predavanja, nego od profesora filozofije. O islamu je govorio kao o filozofiji i njegovoj vrijednosti koja je poput vatre obuhvatila cijeli globus. Od svih naših profesora, jedini je s nama vodio dijalog, i bio je tolerantan. Kao ličnost, odisao je mirisom, ljepotom i elegancijom. Ne samo ja, nego sve generacije koje su ga slušale bile su privilegovane jer su imale šta naučiti." (Halid Čokić, *navedeno djelo*, str. 53-54.)

16 Ovo je istaknuto u uvodnim napomenama *Bibliografije Novog Behara* (priređila Azra Kantardžić, Sarajevo, 2007.).

Osim toga, Abdurahman-ef. Čokić je sudjelovao u radu više tadašnjih udruženja, kao što su Udruženje Ilmije *Mirkat*, *Muslimanski kulturni dom* u Tuzli i dr. U *Mirkatu* je određeno vrijeme obavljao dužnost tajnika. Prihodima od svojih izdanja pomagao je rad dobrotvornih društava. Kraće vrijeme (1944-1945.) obavljao je dužnost predsjednika Kotarskog vakufskog povjerenstva u Tuzli.

Bila su veoma zapažena i cijenjena njegova predavanja iz fundamentalnih islamskih znanosti, koja je držao na prigodnim katedrama pomenutih i drugih društava i udruženja. Posebno su rado slušana njegova izlaganja iz islamske filozofije, te materijalne i duhovne kulturne baštine muslimana. Abdurahman-ef. je na zahtjev svojih poštovalaca u Jalskoj džamiji prevodio i tumačio zbirku hadisa *Mešariku-l-envar* od Es-Sakanija.¹⁷

O njegovoj učenosti i ugledu kazuje i veza koju je ostvarivao s, tada poznatim, alimima iz islamskog svijeta. On je, naime, ostvarivao izravnu korespondenciju s Emirom Šekibom Arslanom, koji je Abdurahmana-ef. pozvao na Sveislamski evropski kongres. O Šekibu Arslanu, kao jednom od najuglednijih alima toga vremena, pisao je na temelju podataka koje je dobio izravno od njega.¹⁸

17 Enver Mulahalilović, "Monografija o ulemi iz porodice Čokić", *Hikmet*, VII/1994., br. 3 (75), str. 141. Ovdje je riječ o djelu *Mešariku-l-envar en-nebevije min sihahi-l-ahbar el-mustafavije*, čiji je autor El-Hasen ibn Muhammed es-Sakani.

18 Abdurahman Adil Čokić, "Atufetul-Emir Šekib Arslan", *Hikmet*, IV/1932., br. 39, str. 74-77. (U to vrijeme je s posebnom pažnjom u listovima *Hikmet* i *El-Hidaja* praćena misao i djelo ovog velikog alima, dok je *Glasnik Vrhovnog starješinstva Islamske vjerske zajednce* 1934. godine u nastavcima objavio njegovo znamenito djelo *Zašto su muslimani zaostali, a drugi napredovali* (preveli Saćir Sikirić i Muhamed Pašić). Djelo je tada objavljeno i kao separat, a njegovo reprint izdanje štampao je *Ljiljan* u Sarajevu 1994.).

Abdurahman-ef. je iza sebe, iz dva braka, ostavio petero djece, četiri kćeri i sina: Sadetu, Seniju, Samiju, Senihi i Faruka. O njegovom osjećaju odgovornosti u krugu porodice i naprednim pogledima u vremenu u kojem je živio kazuje i životni put njegove djece. Svi njegovi evladi su završili više ili visoke škole, što se za tadašnje društvene prilike može smatrati velikim uspjehom i svijetlim primjerom, pogotovo kada je riječ o obrazovanju ženske djece.

Iako se Abdurahman-ef. Čokić nije bavio politikom, u poratnim godinama je bio u nemilosti nove politike i lokalnih vladajućih moćnika. Dobio je otkaz u tuzlanskoj Gimnaziji, a nije mu dozvoljeno da nastavi s profesorskim radom u Medresi, niti je udovoljeno njegovom zahtjevu za penzionisanje, mada je za to ispunjavao uslove. Proglašen je narodnim neprijateljem,¹⁹ da bi 1949. godine bio uhapšen i suđen u “političkom procesu”, zajedno s petericom drugih uglednih muslimana iz Tuzle. Pripisana mu je krivica da je bio upoznat s pripremanjem ustanka u Svojamtu (općina Živinice). Bio je osuđen na pet godina zatvora, poslije čega mu Viši sud smanjuje kaznu na tri godine. Amnestiran je 1951., a rehabilitiran tek krajem 1953. godine.²⁰ To je bio u životu njegove porodice period siromaštva, teške, ali strpljive borbe za egzistenciju. Supruga i djeca su se žrtvovali, štiteći dostojanstvo svog muža i oca (rad na održavanju pijačnog prostora koji je bio na njihovom “gruntu”). Abdurahman-ef. je bio spreman raditi i najteže fizičke poslove, ali mu porodica to nije dozvolila.²¹ Kao teški srčani bolesnik, iscrpljen borbom za opstanak, odgoj i školovanje djece, na Ahiret je preselio 30. oktobra 1954. godine. Ukopan je u mezarju Ilinčica u Tuzli.

19 *Front slobode*, IV/1946., br. 79. str. 1.

20 Halid Čokić, *navedeno djelo*, str. 55.

21 Iz razgovora s autorovim kćerima: Sadetom Burek (r. 1923.) i Senihi Hodžić (r. 1938.), obavljenog u Tuzli 3. februara 2011. god.

Zbog nemjerljiva doprinosa znanju i afirmaciji vjersko-kulturnog i nacionalnog identiteta Bošnjaka u prvoj polovini dvadesetog stoljeća, dato mu je zasluženno mjesto u knjizi *Znameniti Tuzlaci*,²² a hafiz Mahmud Traljić je Abdurahman-efendiju uvrstio među velikane bošnjačke duhovne povijesti dvadesetog stoljeća u svom dokumentarnom i bibliografskom djelu.²³

---

22 Kemal Bašić, Midhat Spahić, *Znameniti Tuzlaci*, Tuzla, 2005., str. 37-38.

23 Mahmud Traljić, *Istaknuti Bošnjaci*, Sarajevo, 1998., str. 58-64.

PREGLED UKUPNOG PISANOG DJELA ABDURAHMANA ADILA ČOKIĆA

Ukupni pisani opus ovog autora obuhvata knjige, brošure i veći broj dužih i kraćih pojedinačnih radova. Pored originalnog autorskog doprinosa, Čokić se istakao i kao prevodilac s arapskog, turskog i perzijskog jezika. Značajan broj tih djela i tekstova do danas nije objavljen. Za brojnu rukopisnu građu ranije se nije ni znalo, osim u krugu najuže porodice, gdje je poslije autorove smrti brižljivo čuvana. U ukupnom Čokićevom pisanom opusu najznačajnije mjesto zauzimaju akaiidska djela i tekstovi.

Knjige i brošure

Za vrijeme studija u Turskoj, Abdurahman-ef. Čokić započinje s objavljivanjem svojih radova.²⁴ Po povratku iz Istanbula 1918. godi-

---

²⁴ U tom periodu je A. A. Čokić u *Misbahu* objavio rad o turskom učenjaku Ahmedu Midhatu, ("Iza mate-l-'alimu veka'a sulmetun fi-d-dini" - "Kada umre

ne, intenzivira svoju spisateljsku aktivnost, koja će trajati sve do kraja njegovog života. Važno je ovdje istaći njegovu namjeru da u šest knjiga na bosanskom jeziku, latiničkim pismom, sažeto predstavi cjelokupno islamsko učenje, što najbolje nagovještava njegovu spisateljsku angažiranost. U predgovoru svoje prve knjige *Islam*, nakon citata iz Kur'ana, te riječi slavljenja Allaha (dž.š.) i lijepog pomena na poslanika Muhammeda (a.s.), Čokić je obrazložio potrebu za temeljitom obradom islamskih nauka na našem jeziku, te, pozivajući i druge da sudjeluju u tom "teškom zadatku", iskazao spremnost da "prinese svoj dio".²⁵ Poslije iznošenja ove plemenite i odgovorne namjere, koja istovremeno predstavlja i znakovitu poruku tog vremena, autor je pristupio izradi plana, te postavio slijedeće naslove za djela koja namjerava napisati, kao i njihov kratak sadržaj: 1. "Uvod"²⁶ (općenito o vjeri, izvor i potreba vjere, sažetak o objavljenim i neobjavljenim vjerama), 2. "Muhammed

---

učenjaka, veliki gubitak zadesi vjeru", *Misbah*, II/1913., I, br. 6-7, str. 47.). Rad je napisan na turskom jeziku, i to je, koliko je do sada poznato, jedini Čokićeve rad na stranom jeziku. Napominjemo da je pomenuti tekst nepotpisan, ali je Fazileta Hafizović u svom bibliografskom radu utvrdila da je njegov autor A. A. Čokić ("Misbah i Jeni misbah", *Bibliografija književnih priloga u listovima i časopisima Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1991., IV, str. 359.).

- 25 "Obzirom na potrebe muslimana naših krajeva i na općenito shvatanje islama u ovim zemljama, od duljeg vremena osjeća se potreba da se islam temeljito obradi na našem jeziku i da se prikaže u pravoj slici. Uvidjevši ovu prešnu potrebu obzirao sam se dugo vremena oko sebe i pogledao jako pero, koje će se latiti ovog teškog zadatka i udovoljiti toj potrebi. Ali, nažalost, moji pogledi, a možda još i mnogih drugih, ostadoše do danas uzaludni. Niko se ne javlja. Moja želja da se što prije izađe u susret ovoj prešnoj potrebi ponukala me je da se latim pera, pa ako ne mognem udovoljiti toj potrebi bar da ponukam na rad one, koji će moći izvesti taj teški zadatak. Prinosim svoj dio. Čista srca laćam se pera, upravljajući svoju molbu Svevišnjem da mi pomogne i da nadahne moje slabo pero istinom, te što budem pisao, da to bude Njegovo, a ne moje." (A. Adil Čokić, *Islam*, Štamparija D. i A. Kajon, Sarajevo, 1924., str. 3-4.)
- 26 Knjiga koju je autor pod ovim imenom planirao napisati kasnije je ponijela naslov *Islam*.

alejhisselam” (opširan životopis, s posebnim osvrtom na sve ono što se odnosi na vjeru), 3. “Izvori islama” (Kur’an i sunnet, njihova povijest i nauka, sporedni izvori), 4. “Ilmi kjelam” (dogmatika i apologetika s poviješću), 5. “Islamska moralka” (i njezina povijest), te 6. “Preostale grane fikha”²⁷ (s njihovom poviješću). Autori koji su do sada obrađivali djela i tekstove Abdurahmana Adila Čokića su ukazali na njegovu navedenu namjeru i plan, dok su neki od njih istakli da je “neprocjenjiva šteta” što nisu napisana ova djela, s obzirom na tadašnje, ali i kasnije potrebe za cjelovitim upoznavanjem s islamskim učenjem na bosanskom jeziku.²⁸ Raniji istraživači Čokićevih djela su, dakle, obrađivali dva njegova djela, *Islam* kao zasebno štampano djelo i *Muhammed alejhisselam*, djelo objavljeno u časopisu *Hikmet*, dok su *Ilmi kjelam* neki od njih samo spomenuli kao rukopisno djelo koje se nalazi kod autorovih nasljednika, ili su se sasvim ograničeno i uzgredno pozvali na neke njegove fragmente. Za ostala tri, od strane Abdurahmana-ef. najavljena djela, do sada se nije znalo. Ovim radom ćemo ukazati, i to će biti prvi put, i na ostala djela iz najavljenog serijala od šest knjiga, jer je on uspio napisati, ali ne i objaviti, petu knjigu *Ahlak*, najavljenju kao “Islamska moralka”, kao i svoju šestu knjigu *Fikhu-l-ibadat*, najavljenju kao “Preostale grane fikha”. Sadržaj autorove treće knjige *Izvori islama* nije oblikovan u zasebnu knjigu, već je zastupljen u prepoznatljivim cjelinama u knjigama *Ilmi kjelam* i *Muhammed alejhisselam*. To znači da je ovaj autor u najvećoj mjeri ispunio svoj naum da napiše sva planirana djela, s tim što je pored njih napisao i objavio značajan broj drugih djela i radova iz mnogih vjerskih i društvenih oblasti.

27 Ova knjiga u rukopisu nosi naziv *Fikhu-l-ibadat*.

28 “Neprocjenjiva je šteta što ni druga knjiga nije završena, kao i što nisu objavljene svih šest knjiga (A. Adila Čokića), jer mi ni do danas nemamo cjelovitog prikaza islama i njegovog učenja” (Mahmud Traljić, “Abdurahaman Adil-ef. Čokić”, *Glasnik VIS-a*, 1977., br. 3, str. 250.).

Kao što smo već ustvrdili, dvije Čokićeve knjige *Islam* i *Ilmi kjelam* su akaiidska djela. Njegovo opsežno djelo *Muhammed Alejhisselam* je povijesno-teološka studija u kojoj su izložena i brojna akaiidska pitanja. Stoga, ovo djelo kao cjelina, zatim *Ahlak* i *Fikhu-l-ibadat*, zajedno s pomenutim akaiidskim djelima, imaju posebnu vrijednost unutar njegovog opusa.

Muhammed alejhisselam je djelo koje je u šezdeset nastavaka izlazilo u svim godištim *Hikjmeta* od 1929. do 1936. godine, i to je najduži i jedan od najvažnijih radova na stranicama ovog časopisa. U njemu je obuhvaćen cjelovit materijal, predviđen za izdavanje druge Čokićeve knjige, koja se, nažalost, nije pojavila kao posebno izdanje.²⁹ Ova, tematski veoma slojevita studija, u najvećoj mjeri je ispunila zahtjeve naučne objektivnosti, te tako u sebi ponijela elemente "naučno profiliranog djela". Ova studija, prema mišljenju naših istraživača dobro upućenih u pisano naslijeđe *Hikjmeta*, ovom listu je "priskrbila epitete stručne i referentne literature u islamskim pitanjima".³⁰ U njenom pisanju, Abdurahman-ef. Čokić je, pored potrebe da udovolji naučnim uzusima, imao na umu interese najšireg čitalačkog kruga, što u pravilu karakterizira njegova djela. Životopis posljednjeg Allahovog poslanika Muhammeda (a.s.) u ovom djelu je izložen u skladu s tradicionalnim obrascima pisanja *sire*, što podrazumijeva dosljednost u pozivanju na Kur'an i hadis, odnosno jasnu utemeljenost ove nauke na najvažni-

29 Hfz. Mahmud Traljić je ustvrdio da su "materijali za drugu predviđenu knjigu o Muhammedu (a.s.) izlazili u *Hikjmetu* u nastavcima tokom tri godišta (godina I, II i III), a onda prestali", te dodaje da je "neprocjenjiva šteta što ni druga knjiga nije završena" (*Istaknuti Bošnjaci*, str. 61.). Nužna je ispravka ovog navoda, jer su materijali za ovu knjigu izlazili tokom svih šest godišta u *Hikjmetu*, i predstavljaju zaokruženu cjelinu. Čokić je na kraju svog posljednjeg, šezdesetog nastavka potpisao: "Konac druge knjige *Islam*". (*Hikjmet*, VII/1936., br. 9, str. 260.). (Riječ "Islam" ovdje označava naslov serijala pod kojim je trebalo da se pojave sve Čokićeve knjige o islamu).

30 Adnan Jahić, *navedeno djelo*, str. 110.

jim izvorima islama. Ističući neraskidivost ove veze, Čokić ukazuje na Kur'an kao najvažniji izvor Poslanikove (a.s.) biografije, od kojeg se *siretu-r-resul*, kao veoma važna grana hadisa, ne može odvajati.³¹ Stoga ovo djelo obiluje kur'anskim tekstom čiji su brojni ajeti i cijela poglavlja (*el-Enfal, Ibrahim, el-Feth...*) najčešće raspoređeni i vezani za vrijeme i događaje koji su bili povodom njihovog objavljivanja.³²

Ovakvom metodom, Čokić je uspio da studiju o životu i misiji Muhammeda (a.s.) obogati nekim kvalitetima tefsirske nauke.³³ S tim u vezi, naglašavamo intenciju, sadržanu u osnovnom objašnjenju naslova ove studije, da Čokić planira napisati opširan životopis u kojem će posebno istaći pitanja koja se odnose na vjeru.³⁴ Držeći se ove koncepcije, Čokić je napisao povijesnu studiju koja je i eminentno teološko djelo. Iako je nesumnjivo dobar poznavalac ukupne povijesti islama, mogao je, kao i mnogi drugi autori Poslanikovog (a.s.) životopisa, svoje djelo isključivo vezivati za utvrđene povijesne događaje i ponuditi ga kao tipičnu povijesnu hronologiju, što je, vjerovatno, lakši put. Međutim, Čokić je, u skladu sa svojom prirodom, vidljivom u ukupnom njegovom opusu, ali i iz potrebe koja se nalazila u tom vremenu, upotrebljavajući mnoge interpolacije, težio da što integralnije predstavi islamsko učenje, bez obzira na to o kojoj temi je pisao. Ovakav pristup

31 A. Adil Čokić, "Muhammed alejhisselam", *Hikmet*, I/1929., br. 1, str. 8.

32 Kasnije ćemo dati napomene o karakteru Čokićeveg prevođenja kur'anskog teksta.

33 Većinu događaja iz Poslanikovog (a.s.) života Čokić povezuje s ajetima kojima su oni *sebebi nuzuli*, što cijelo djelo čini zanimljivijim i svakako vjerodostojnijim. Kao dojmljiv *tefsirski* prilog može se uzeti, naprimjer, skoro uvijek različit komentar riječi u *Bismilli*, koja se često pojavljuje kad god se citiraju kraće sure, ili počeci dužih kur'anskih poglavlja. Autor je, također, uvrstio i veoma meritorno tefsirsko objašnjenje uz upotrebu kur'anskih kratica (*Hikmet*, br. 30, str. 169.).

34 A. Adil Čokić, *Islam*, Sarajevo, 1924., str. 4.

mu je omogućila širina njegovog tradicionalnog islamskog, ali i općeg obrazovanja.

Pored tema iz akadske i tefsirske nauke, o čemu smo ranije govorili, u ovom Čokićevom djelu prepoznamo značajne elemente iz područja hadisa i fikha. Solidno je obradio nastanak *hadisa*, kao drugog izvora islama, a potom predstavio najpoznatije zbirke hadisa i njihove sakupljače, od *Sahihajna* do *Muvettaa*, dodajući i podatke o najpouzdanijim njihovim komentarima.³⁵ Uz to, Abdurahman-ef. je dao objašnjenja za značajnije pojmove iz ove nauke, što se može ocijeniti kao vrijedan prilog njezinom onovremenom izučavanju.³⁶

Iz domena fikhske nauke, Čokić daje interesantne osvrtne o glavnim i drugim islamskim propisima: namazu, zekatu, i milostinji uopće, postu, hadžu, zatim, sedždei-tilavetu, promjeni kible, kišnoj dovi, ziharu...³⁷ On je, prateći tok Muhammedove (a.s.) misije, posebno u medinskom periodu, najčešće pod naznakom “vjerske uredbe u ovoj godini”, navodio propise koji su objavljivani, te istovremeno davao kratke fikhske poduke o njima.

Pored navedenog, Čokić se oslonio i na najpoznatije autore *sire*, naročito one iz klasičnog razdoblja islama, što je činio i u drugim islamskim znanostima. On je ustvrdio da je “*siretu-r-resul* najmilije zanimanje islamskih učenjaka”, ističući da su djela iz ove oblasti pisali

35 A. Adil Čokić, "Muhammed alejhisselam", *Hikjmet*, I/1929., br. 1, str. 8-11.; br. 2, str. 36-41.

36 U to vrijeme je zapažen doprinos u izučavanju hadiske nauke dao prof. Mehmed Handžić (*Uvod u tefsirsku i hadisku nauku*, II izdanje, Sarajevo, 1972.).

37 Autor posebno zanimljivo i temeljito govori o Kabi i drugim znamenitostima Mekke za koje se vežu vjerski obredi ("Muhammed alejhisselam", *Hikjmet*, I/1929., br. 8-9, str. 230-236.; br. 10-11, str. 294-299.). Također je zanimljiva i njegova interpretacija zekata i drugih vjerskih davanja ("Muhammed alejhisselam", *Hikjmet*, VII/1935., br. 4, str. 100-101.).

kako historičari, književnici i pjesnici tako i mufesiri, muhadisi, mutekelimi i mutesavifi. Potom je naveo više od dvadeset djela, napisanih na arapskom, turskom i perzijskom jeziku. Među najpoznatijim autorima tih djela, o kojima je, također, Čokić dao važne informacije, svoje mjesto su našli: Ibn Hišam,³⁸ Ibn Kutejbe, Ebu Isa et-Tirmizi, Ibn Džerir et-Taberi, Muhammed ibn Ahmed el-Kurtubi, Ibn Kajjim el-Dževzi, Ahmed el-Kastalani, Ibn Esir, Ibn Haldun, Filibeli Ahmed Hilmi i mnogi drugi.³⁹ Navedene islamske učenjake Čokić je istakao kao priznate autoritete u ovoj islamskoj disciplini, jer njihova djela ispunjavaju uvjete, kao što su: pobožnost i stručnost autora, utemeljenost na izvorima islama i djelima priznatih islamskih autoriteta, te pridržavanje pravila *usuli hadisa*.⁴⁰ Nakon ove jasno izrečene ocjene, Abdurahman-ef. je opširno izložio pristup nemuslimanskih autora Muhammedovoj (a.s.) ličnosti i misiji. S tim u vezi, on nedvosmisleno podvlači da se muslimani ne mogu ravnati po djelima nemuslimana, ali im je obaveza da ih čitaju i proučavaju, kako bi ispravili netačno i nejasno prikazane istine. U tri poglavlja je predstavio veći broj poznatijih zapadnih autora, koji su pisali o Muhammedu (a.s.) i islamu, kritizirajući njihovu tendencioznost, ali i ističući objektivnost.⁴¹ Čokić je odbacio djela Williama Muira, Gustava Weila, Aloya Sprengera,

38 Posebnu pažnju skrećemo na Ibn Hišamovu *siru* koja je do danas ostala temeljno djelo iz ove oblasti (vidjeti: Ibn Hišam, *Poslanikov životopis*, Sarajevo, 1998.).

39 A. Adil Čokić, "Muhammed alejhisselam", *Hikmet*, I/1929., br. 3, str. 66-70.

40 A. Adil Čokić, "Muhammed alejhisselam", *Hikmet*, I/1929., br. 4, str. 97.

41 Vidjeti: Adnan Silajdžić, *Islam u otkriću kršćanske Evrope*, Sarajevo, 2003. (Ovaj fragmentarni Čokićev uvid u zapadnokršćansku recepciju islama, napisan prije skoro jednog stoljeća, zaslužuje da bude povod za upućivanje na jedno savremeno djelo (navedeno u ovoj fusnoti), koje predstavlja izuzetno uspio pokušaj da se iz današnje perspektive dođe do veoma ozbiljnog i znanstveno dokumentiranog "presjeka razvoja kršćanske odnosno zapadnjačke vizije islama".)

Henria de Borniera, Dozy Reinharta, Thomasa Carlylea. Iznoseći neke njihove stavove o Poslaniku (a.s.), naveo je brojne klevete i predrasude koje su u njihovim djelima sadržane. On, međutim, izdvaja Chantepiea De La Saussaye, Ernesta Renana i Johna Davenporta kao znanstveno objektivne i nepristrasne.⁴²

Slijedeći svoj, vrlo pregledan i konzistentan plan u pisanju ove studije, Čokić je potom opširno i veoma zanimljivo predstavio Arabiju i sveta mjesta Mekku i Medinu, nakon čega je obradio život, vjeru i običaje predislamskih Arapa. On s puno hvale govori o predislamskom pjesništvu, upoznavajući nas s najpoznatijim pjesnicima u džahilijetu, posebno izdvajajući one koji su kasnije stekli čast i ugled kao *pjesnici Poslanika islama*.⁴³ Govoreći o vjerskim i moralnim prilikama, Čokić ocjenjuje da je "Arabiju pokrio mrak neznanja, moralne pokvarenosti i vjerske stranputice", dodajući "da su u to doba takvi bili i drugi krajevi svijeta". Autor na kraju ovog odjeljka ističe "da je bilo skrajnje vrijeme i prešna potreba da dođe jedan Božiji poslanik, koji će pokazati ljudima pravi, spasonosni put, i donijeti im zakon i vjeru",⁴⁴ čime nas uvodi u poglavlja o Muhammedovom (a.s.) životu i poslaničkoj misiji. On, kao dobar poznavalac povijesti islama, Poslanikovog (a.s.) životopisa napose, stilom odgovornog alima i discipliniranog znanstvenika, po uzoru na najpoznatija djela iz oblasti *sire*, ispisuje samo potpuno pro-

42 Vidjeti: A. Adil Čokić, "Muhammed alejhisselam", *Hikjmet*, I/1929., br. 4, str. 97-102.; br. 5, str. 129-133.; br. 6, str. 167-172. Slično Čokićevoj interpretaciji, neke od pomenutih zapadnih autora je predstavio savremeni njemački arabista i islamolog Hartmut Bobzin (usporediti: *Muhammed*, prijevod Sabine Marić, Zagreb, 2006.).

43 Abdurahman-ef. Čokić je imao afinitet prema poeziji. Često je u svom domu članovima porodice čitao i tumačio Hajjamove rubaije (navedeni razgovor sa članovima porodice Čokić). U njegovim radovima nailazimo na stihove mnogih autora koje je prilagodio kontekstima.

44 A. Adil Čokić, "Muhammed alejhisselam", *Hikjmet*, II/1930., br. 19, str. 199.

vjerene povijesne fakte, i tako, veoma pregledno i sistematično, obrađuje sve bitne etape Muhammedovog (a.s.) života, od rođenja i početka poslanstva do njegovog preseljenja na Ahiret i završetka poslaničke misije. Očigledna je njegova namjera da istakne specifičnosti mekansko, odnosno, medinskog razdoblja djelovanja Allahovog Poslanika, te, s tim u vezi, pomno izlaže poruke Objave koje najbolje oslikavaju stanja prije i poslije Hidžre. Također je, vrlo uspješno, izradio prikaz vojne i diplomatske aktivnosti Muhammeda (a.s.), pri čemu je uspio iznimno obimnu materiju jasno i koncizno, ali i izuzetno zanimljivo, izložiti. Posebnu pažnju zaslužuju njegovi osvrti, u kojima, s velikom ozbiljnošću i oštroumnnošću, rasvjetljava razloge i okolnosti Poslanikove (a.s.) ženidbe. U iznošenju dokaza istinitosti Muhammedovog (a.s.) poslanstva, što je veoma istaknuta tema, on je usmjerio pažnju na njegovu nenadmašnu skromnost i darežljivost, koje su ga tokom cijelog života krasile.⁴⁵ Obrazlažući istinitost Poslanikove (a.s.) misije, iskazana je velika ljubav ovog autora prema Allahovom miljeniku, ali je pokazana i vještina pera kojom se doprinosi učvršćivanju istine njegovog poslanstva.

Ahlak je peta najavljena knjiga Abdurahmana Čokića, koja je do danas ostala daleko od očiju javnosti. Sadržaj ovog rukopisa obuhvata oko pedeset naslova. Djelo je otipkano pisaćom mašinom na skoro devedeset stranica. Na početku je postavljen plan, izdijeljen u šest cjelina: 1. uvod (definicija ahlaka, savjest, razum i prirodni nagoni, dužnosti uopće i njihova razdioba, sevabi i grijesi), 2. dužnosti čovjeka prema Bogu i Njegovim poslanicima, 3. dužnosti čovjeka prema sebi (život i zdravlje, tjelesni i duševni odgoj, pohvaljena i pokuđena svojstva, brač-

45 "Istinitost njegovog poslanstva se vidi i iz njegova skromnog života. On je priprosto i skromno živio, a višak svojih prihoda dijelio je sirotinji kroz cio život. Da je želio i htio mogao je provoditi kraljevski život, naročito poslije hidžreta." (A. Adil Čokić, "Muhammed alejhisselam", *Hikjmet*, VI/1936., br. 9, str. 259.)

ne dužnosti...), 4. dužnosti prema svojoj porodici (dužnosti roditelja prema djeci, dužnosti djece prema roditeljima i dužnosti prema bližnjem rodu), 5. dužnosti prema ljudima uopće, te prema domovini i državi, 6. završetak (ponašanje u domu, društvu, na ulici, u džamiji i mezarju, pokajanje od počinjenih grijeha).⁴⁶ Tok ove knjige uglavnom prati postavljeni plan. Po svemu sudeći, pisana je, ili doradivana i dovršavana u kasnijim godinama autorovog života. To se može vidjeti iz naznake o hidžrejskoj godini na kraju knjige,⁴⁷ kao i opetovanog pominjanja "narodne vlasti", što se odnosi na vlast poslije 1945. godine.⁴⁸

Pored autorove dobre upućenosti u glavne izvore vjerskih nauka (Kur'an i hadis),⁴⁹ važnu ulogu u pristupu i obradi tema ove knjige ima i njegova temeljita upućenost u djela klasičnih autora iz ove oblasti, u prvom redu Ebu Hamida el-Gazalija.⁵⁰ Čokić se rijetko, i samo kada je to neophodno, upuštao u teorijsku elaboraciju određenih pojmova, inače, sadržaj ove knjige čini skup aktualiziranih i veoma zanimljivih

---

46 A. Adil Čokić, rukopis knjige *Ahlak*, str. 1.

47 Autor je zapisao: "Danas je nastupila 1374. godina", (str. 87.), što odgovara 1954. godini (po gregorijanskom kalendaru) u kojoj je Abdurahman-ef. na Ahiret preselio.

48 Više puta je prilikom obrade pojedinih naslova autor "narodnu vlast" spomenuo u pozitivnom svjetlu što nije u suglasju s odnosom koji je socijalistička vlast imala prema njemu. (Str. 67; 70; 75; 76.)

49 Za skoro svaku temu, autor je veoma seriozno izvršio izbor ajeta i hadisa, te ih u prijevodu (ponekad i citirane) u ovaj tekst uvrstio. Dok su uz ajete najčešće data imena sura i broj ajeta, poslije navođenja hadisa nema naznačenog izvora, i to je manjkavost ovog djela. Istina, najveći broj uvrštenih hadisa jesu veoma poznati, a i sam Čokić je za neke od njih kazao da su često od strane ranijih autora u njihovim djelima navođeni.

50 Čokić je o imamu El-Gazaliju kazao da je "jedan od najvećih islamskih naučnika i pisaca o islamskom moralu (čudoređu)", te da je "u svom najpoznatijem djelu *Ihja'u*, u četiri velika sveska opširno obradio islamsko čudoređe i tesavuf", (*Ahlak*, str. 28.). Abdurahman-ef. se, također, pozivao na neke sadržaje iz Gazalijevog *Ihja'a* (*Ahlak*, str. 52.).

praktičnih savjeta i poduka. Tekstovi uz postavljene naslove su koncizno i jasno izloženi, te, uz njihovu kur'ansku i hadisku utemeljenost, orijentirani na srž teme koju obrađuju. Da je to tako, ilustrirat ćemo s nekoliko karakterističnih primjera.

Definirajući pojam *ahlak*, autor je kratko i precizno kazao da je to "islamska nauka o čudorednom ponašanju ljudi", a zatim istakao da propisi ove nauke oplemenjuju najljepša ljudska svojstva i nagone svede u granice čovječnosti.⁵¹ Pošto je pojam dužnosti naročito prisutan u teorijsko-praktičnoj ravni ove nauke, s posebnom pažnjom je pristupio njegovom objašnjenju, te u općoj definiciji iznosi da je "dužnost sve ono što je neko pozvan da vrši, ili da se toga kloni, po propisima vjere ili nekog drugog zakona", a zatim u svom osobenom teološko-psihološki intoniranom stilu istakao da je Stvoritelj u srca ljudi "prikalemio ljubav" prema propisima Njegove vjere, te dao "zadovoljstvo savjesti" kada se oni izvršavaju.⁵² U vezi s dužnostima prema sebi, Čokić je posebno ukazao na zdravlje, povezujući njegovu važnost sa svim aspektima higijene.⁵³ Veoma je zanimljivo njegovo razmišljanje o dužnostima prema nauci, kojoj pripisuje "oplemenjujuću snagu",⁵⁴ a visoko obražovanje smatra "velikim sevabom po vjeri",⁵⁵ što se za njegovo vrijeme može smatrati izuzetno značajnom prosvjetiteljskom porukom. Po uzoru na klasična djela ove provenijencije, Čokić je sistematično, i aktualnim uvjetima primjereno, obradio pedesetak pohvalnih i poku-

51 "Ova nauka sadrži islamske propise čiji je zadatak oplemeniti srce i dušu čovjeka, odgojiti mu volju i dovesti je u sklad sa zdravim razumom, da čovjek na taj način svede svoje nagone i strasti u granice čovječnosti, da postane dostojanstven, plemenit i uljudan, i djelom i riječi..." (A. Adil Čokić, *navedeno djelo*, str. 2.)

52 Isto, str. 4.

53 Isto, str. 16.

54 Isto, str. 26.

55 Isto, str. 70.

đenih ljudskih svojstava (*ahlaki hamide i zemime*),⁵⁶ što čini posebno vrijednu cjelinu ove njegove knjige. Neka od ovih svojstva su stručno i nadahnuto interpretirana, tako da se i danas s velikim užitkom mogu čitati ovi tekstovi. U okviru sadržaja koji nosi naslov “Samokritika”, veoma znalački je ponudio izbor sedam hadisa kao “pravila islamskog uravnoteženog života”.⁵⁷ Abdurahman-ef. je nizom svojih savjeta iskazao suštinski smisao “strpljivosti”, te snažno podstakao na izgradnju ovog ljudskog svojstva. Po njemu će ovu vrlinu odnegovati onaj ko “bude zadovoljan onim što posjeduje, ko zna da na svijetu nije niko pošteđen od nepogoda, ko je svjestan da su svi veliki ljudi najviše podnosili, ko vidi da se mnogi ljudi nalaze u težem položaju od njegovog, ko ima u vidu da je prolazno sve na ovom svijetu, i ko razmišlja o uzrocima nesreće, pa spozna da je ona kazna za neki grijeh zbog kojeg se treba pokajati.”⁵⁸ Govoreći o odgovornosti roditelja, Čokić naglašava da su oni “najveći živi primjer svojoj djeci”,⁵⁹ koju su dužni podučiti vjeri i odgojiti ih u duhu vjerskih vrijednosti, što spada u najveće obaveze (*farz*).⁶⁰

Jasnoća i sigurnost misli i stavova, koje smo naprijed iznijeli, često se očituju u samom stilu autora ovog djela, što je odlika alima velike učenosti i bogatog iskustva. Čokićev *Ahlak* je nesumnjivo jedno od najkompletnijih djela iz područja islamske etike, napisanih kod nas polovinom dvadesetog stoljeća. Po sadržaju i poruci, kao i metodološkom pristupu u nastajanju, ono zavređuje pažnju i u našem vremenu.

---

56 Čokić se poziva na imami Bergiviju i njegovo djelo *Tarikati Muhammedijje*, te ukazuje da se u njemu navodi sedamdeset i osam pohvalnih i šezdeset pokuđenih ljudskih svojstava. (str. 29.)

57 A. Adil Čokić, *navedeno djelo*, str. 31.

58 Isto, str. 37.

59 Isto, str. 69.

60 Isto, str. 70.

Fikhu-l-ibadat je šesta knjiga koju je Abdurahman-ef. Čokić najavio u svome korpusu cjelovitog predstavljanja islamskog učenja. Djelo je do današnjeg dana ostalo u rukopisu i za njega se, kao i za *Ahlak*, nije znalo. Tipkano je pisačom mašinom na osamdeset i pet stranica. U ovoj knjizi su obrađene sve vrste ibadeta: namaz, post, i'tikaf, zekat, sadekatu-l-fitr, hadž i kurban. Riječ "gradivo"⁶¹ na početku knjige otkriva da je ova knjiga pisana kao vjerski udžbenik, što dodatno potvrđuju sadržaj i raspored teksta. Zapravo, sva svoja djela Čokić je pisao u formi vjerskih udžbenika (neka su tako i eksplicitno označena), s namjerom da budu korištena u nastavi islamske vjeronauke, ali je, očigledno, imao na umu i njihovu opću upotrebu. Pošto je i *Fikhu-l-ibadat* pisao u kasnijoj fazi života, ili mu je tada davao konačnu formu,⁶² trebalo bi respektirati njegovo bogato iskustvo i sluh u vezi s tadašnjim potrebama za vjerskom literaturom, čime je sigurno bio vođen u pisanju svojih djela. Očigledna je Čokićeva istrajnost, koja ga nije napuštala do kraja života, da pripremi i ponudi djela iz najvažnijih islamskih nauka, u kojima će, opet, koncizno predočiti sva bitna pitanja vjere. I *Fikhu-l-ibadat* je potvrdila uspješnog ostvarenja ove vizije, jer je riječ o veoma informativnom i zanimljivom djelu iz područja ibadata.

Od ukupno šest dijelova, tri su rezervirana za sveobuhvatno tretiranje namaza, što predstavlja glavninu teksta ove knjige. Na taj način su obuhvaćena pitanja od čistoće, šarta, ruknova, detaljne obrade dnevnih i svih ostalih namaza, do popisa kraćih kur'anskih sura s prijevodom i najvažnijih dova koje su vezane za namaz. U uvodnoj riječi o namazu, Čokić je izložio jezičko značenje i kur'ansku utemeljenost ovog propi-

61 A. Adil Čokić, rukopis knjige *Fikhu-l-ibadat*, str. 1.

62 Rukopis ovog djela ne sadrži bilješku o vremenu kada je pisano, međutim, prema nekim naznakama kao što je sintagma "narodna vlast" da se zaključiti da je i ono nastalo krajem četrdesetih godina prošlog stoljeća (*Fikhu-l-ibadat*, str. 89.).

sa. Prvim pasusima potencira svestrani značaj ove dužnosti, naglašavajući da namaz nije samo molitva, već savršen čin iskazivanja predanosti Svemogućem Bogu. Taj čin predanosti i poštovanja obavlja se uz jasno propisane uslove (šarte), a njegov temeljni sadržaj čine dijelovi koji se zovu *rukuni*.⁶³ Poslije isticanja da je namaz poseban vid molitve, koja se obavlja po utvrđenim pravilima, Čokić je usmjerio pažnju na njegovu duhovnu i odgojnu dimenziju. On će, inače, veoma često u ovom svom fikhskom djelu, kako se i očekuje od ovog autora, ukazivati na potrebu suštinskog razumijevanja islamskih propisa. Abdurahman-ef. je, također, veoma jasno, i u skladu s uzusima hanefijske pravne škole, izložio šerijatski stav o onome ko izostavlja namaz: "Naređenje za klanjanje namaza je stroga, prvostepena zapovijed, pa je težak grijешnik ko ga bez razloga izostavlja, a ko ga s omalovažavanjem napušta nije musliman".⁶⁴ Ovo pitanje je Čokić šire obrazložio u svom kasnijem razmatranju trajnog napuštanja namaza,⁶⁵ s tim što je slične kvalifikacije o posljedicama zanemarivanja i neizvršavanja islamskih propisa izložio i u obradi ostalih islamskih dužnosti.

Nakon uvoda u temu o namazu, autor je s posebnom pažnjom pristupio obradi namaskih šarta i ruknova. Materija je veoma precizno, razgovijetno i slikovito izložena, tako da omogućava kvalitetnu poduku o najvažnijim aspektima ove praktične dužnosti. Uz to, u poglavljima o namazu su sažeto, ali dovoljno informativno, izložena i sva druga pitanja koja čine cjelovito predstavljanje ove najvažnije islamske dužnosti. U ostalim dijelovima knjige su obrađeni post, zekat, hadž i kurban.

Pored općih propisa o postu, navedene su njegove vrste, a zatim su tretirani i'tikaf i sadekatu-l-fitr. Posebno inspirativno u ovom poglav-

---

63 A. Adil Čokić, *navedeno djelo*, str. 4.

64 Isto.

65 Isto, str. 48.a

lju se govori o i'tikafu, kao dragocjenom duhovnom stanju privremene odvojenosti od ljudi, a intenzivne povezanosti s Uzvišenim Bogom u namazu, postu, učenju Kur'ana i drugim ibadetima. Markantni su i dijelovi teksta o zikru, mukabeli, te o prigodnim vazovima, kao vrijednim djelima koja se vezuju za ramazanski post.

Zekat, kao četvrtu islamsku dužnost, autor je označio "neprocjenjivo vrijednom socijalnom ustanovom", preko koje islam snažno doprinosi "socijalnoj uređenosti društva". On iznosi stav da je zekat "pravo muslimanske sirotinje u imovini bogatih", te, prema tome, "zekat nije milostinja, nego porez".⁶⁶ U ovom poglavlju su, također, izloženi najvažniji fikhski propisi o onima koji su dužni dati zekat, o imovini koja podliježe zekatu, nisabu i o drugim pitanjima.

U dijelu knjige koji govori o hadžu, objašnjeni su farzovi i druga pravila vezana za obrede ove pete islamske dužnosti. Naznačen je simbolički značaj ihrama, zatim, važnost učenja telbije i tekbira, a posebno je istaknuta uloga tevbe u cijelom toku hadžskih obreda.

Posljednja tema ove knjige vezana je za kurban, kao dužnost koja, po važnosti, dolazi odmah iza islamskih šarta. I uz ovaj obred su izloženi važniji propisi čije poznavanje omogućava njegovo valjano izvršavanje.

U završnici ovog kratkog prikaza treba reći da su sva ibadetska pitanja u ovom djelu obrađena u skladu s učenjem hanefijske pravne škole. Zbog te njegove odlike, kao i izuzetno jasno iskazanih misli, odgovarajućeg informativnog stila i osobite sistematičnosti, Čokićev *Fikhu-l-ibadat* je i danas veoma prikladan i referentan kao vjerski udžbenik. Da je javnost s ovim rukopisom bila ranije upozanta, to djelo bi, uvjereni smo, pored *Fikhu-l-ibadata* prof. Muhameda Seida Serdarevića,⁶⁷ već dugo bilo u upotrebi.

66 Isto, str. 100-102.

67 Vidjeti: Muhamed S. Serdarević, *Fikhu-l-ibadat*, Sarajevo, 1968. Naslove ne-

Ovdje ćemo uputiti na još jedno Čokićevo neobjavljeno djelo, pod naslovom *Ibnu Betuta*, koje je u osnovi sažetak Ibn Betutinog poznatog putopisa.⁶⁸ Napisano je na devedeset i pet stranica, a raspoređeno u tri dijela: Predgovor (kratko upoznavanje s najpoznatijim arapsko-islamskim geografima i putopiscima), *Ibnu Betuta* – njegov život, i *Ibnu Betuta* – kratak izvadak iz njegova putopisa. O motivima i razlozima koji su ga vodili da napiše ovo djelo Čokić kaže: “*Ibnu Betuta* je jedan od najpoznatijih arapsko-islamskih putopisaca. Njegov je putopis davno preveden na velike evropske jezike i doživio je mnoga izdanja u originalu i prijevodima. Kako o *Ibnu Betuti* nije ništa napisano na našem jeziku, odlučio sam, da makar u bljedojoj slici i kratkim crtama prikazem njegov život i putopis.”⁶⁹

U nastavku prezentiranja djela, uzet ćemo u obzir izdanja koja Osman A. Sokolović u svom *Pregledu štampanih djela na srpsko-hrvatskom jeziku muslimana Bosne i Hercegovine od 1878-1948. godine* navodi kao djela Abdurahmana Adila Čokića. Sokolović je u svoj *Pregled* uvrstio slijedećih šest Čokićevih djela: *Islam*, *Imam Gazali*, *Muhjudin Arebi*, *Islamska vjerska organizacija*, *Muslimanski blagdani i kalendar*,

---

kih njegovih djela, također, vidjeti u: Osman A. Sokolović, *Pregled štampanih djela na srpsko-hrvatskom jeziku muslimana Bosne i Hercegovine od 1878-1948. godine*, Sarajevo, 1955., str. 55.

- 68 Puno ime Ibn Betute je Muhammed ibn Abdillan ibn Muhammed et-Tandži (1304-1377.), a naslov njegovog putopisa glasi: *Tuhfetu-n-nezzar fi gara'ibi-l-emsari ve adža'ibi-l-esfari* (*Dar očevica o rijetkostima zemalja i čudesima putovanja*). Ibn Betuta zauzima mjesto među najboljim putopiscima svih vremena.
- 69 A. Adil Čokić, rukopis djela *Ibnu Betuta*, str. 1. (Osim primjerka rukopisa koji se nalazi kod porodice i koji je nama bio dostupan, ostale primjerke je Abdurahman-ef. predao Hifziji-ef. Suljkiću, Aliji-ef. Sadikoviću i Aliji Bejtiću. Prema kazivanju autorove kćerke Senihe Hodžić (navedeni razgovor) i bilješke Envera-ef. Mulahalilovića, ("Monografija o ulemi iz porodice Čokić", *Hikmet*, VII/1994., br. 3 (75), str. 141.), gosp. Bejtić je preuzeo primjerak rukopisa, uz obećanje da će potražiti izdavača za njegovo objavljivanje. Ovaj primjerak autoru nije vraćen a, koliko se zna, djelo nije do sada štampano.

*Mudafea i objašnjenje povodom odgovora g. Hadžića na moju kritiku njegove knjige "Muhamed i Koran".*⁷⁰

Na tri posljednja navedena Čokićeva djela dat ćemo kratak osvrt, dok će o ostalima biti govora kada budemo razmatrali njegov vjersko-teološki opus.

Islamska vjerska organizacija je broširano izdanje. Autor ga je napisao 1936. godine povodom vijesti o ukidanju muftijstava koja su do tada imala izuzetno važno mjesto u strukturi Islamske zajednice. Čokić obrazlaže da je svrha ovog rada "da ukaže na to, što jasno slovo i duh islamske nauke zahtijevaju i traže, te kakva vjerska organizacija ima biti."⁷¹ Ovo je veoma značajna studija u kojoj autor, s krajnje ozbiljnim povodom (ukidanje institucije muftijstva), donosi povijesni pregled o vjerskoj organizaciji muslimana od vremena Muhammeda (a.s.) do danas. Stručno su definirani i u teološkom svjetlu sistematično objašnjeni brojni pojmovi koji imaju ključnu vezu s institucionalnim kontinuitetom islamskog vođstva i vjerske organizacije tokom cijele muslimanske povijesti. Autor je šire elaborirao značenje pojma islam, koji, pored teorijsko-doktrinarnog značenja, uključuje i principe vjerske i društvene organizacije muslimana. To je jedan od ciljeva islama, jer će tako organizirana zajednica muslimana biti sposobna da ljudima pruži mir i sreću, kako bi postigli opći uspjeh i napredak.⁷² Vjerska organizacija muslimana može postići ove ciljeve samo ukoliko ima svoje legitimno vođstvo (imamet). S tim u vezi, Čokić je, pozivajući se

70 Osman A. Sokolović, *navedeno djelo*, str. 16-17.

71 A. Adil Čokić, *Islamska vjerska organizacija*, Tuzla, 1936., str. 1.

(Na naslovnoj strani ovog djela je istaknuto da je "čisti prihod od ove knjižice namijenjen *Mirkatu*, organizaciji Ilmije Kraljevine Jugoslavije - u Tuzli", što kazuje o nesebičnosti i brizi Abdurahman-ef. Čokića za rad i djelovanje Ilmije i njenih institucija).

72 Isto, str. 2.

na islamske izvore, kao i na meritorne muslimanske autore, objasnio ishodište legitimiteta imameta, koji se u povijesti islama manifestirao u raznolikim, međusobno nužno povezanim formama, od Poslanika islama Muhammeda (a.s.), preko halife, sultana, šejhu-l-islama, do muftije, odnosno reisu-l-uleme u našoj vjerskoj praksi. U ovom djelu su izložene važnije prerogative halife, a posebno su akcentirane one dužnosti koje su se protezale na ostale, kasnije instance imameta.

Ovaj rad je naročito fokusiran na značenje i ulogu fetve i muftije u svim periodima islamske povijesti. "Prvi i najveći je muftija Božiji Poslanik. Njegova su sva rješenja obvezatan zakon",⁷³ kaže profesor Čokić. Poslije Muhammeda (a.s.), tu ulogu su ponijeli prva četverica halifa i neki drugi ashabi, i tako redom, u epohama razvoja muslimanske zajednice i na liniji precizno utvrđenog kontinuiteta prenošenja ove institucije, sve do muftija našeg vremena. Ovim svojim objašnjenjem značenja fetve i povijesne uloge institucije muftije, Abdurahman-ef. je, kao ugledni teolog i angažirani autor, želio upozoriti na pogrešan i neosnovan čin ukidanja muftijstava kod nas. Bila je to jedna od najzapaženijih i veoma stručno argumentiranih reakcija na vijest o prestanku rada ovih institucija.

Značaj ovog rada se može promatrati u kontekstu društveno-povijesnih zbivanja u Islamskoj zajednici tridesetih godina, ali i kao akaidsko i fikhsko sagledavanje koncepta imameta u islamu.

*Muslimanski blagdani i kalendar*⁷⁴ je još jedno Čokićevo djelo koje je za Islamsku zajednicu i njeno djelovanje imalo vjersko-edukativnu i praktičnu vrijednost. Prije nego što je objavljen kao separatno izdanje,

---

73 Isto, str. 6.

74 A. Adil Čokić, *Muslimanski blagdani i kalendar*, Sarajevo, 1943. (Dio priroda od ove knjige namijenjen je za potrebe tadašnjih muhadžira, istaknuto je na naslovnoj strani ovog djela).

ovaj rad je izlazio u časopisu *Osvit*, u više nastavaka. Autor je veoma ozbiljno i sistematično pristupio obradi bajramskih blagdana i mubareknoći, povezujući zasnovanost njihovog obilježavanja s izvorima islama, kao i s bogatstvom tradicije koja je, u tom pogledu, nastajala kod brojnih muslimanskih naroda. Iako nisu za Poslanikovu (a.s.) tradiciju izravno vezani, autor je među muslimanske blagdane uvrstio i Mevlud i obilježavanje početka nove hidžretske godine, o čijem značaju je, također, s potrebnom pažnjom govorio.

Čokić je u ovom svom radu svestrano i iscrpno predstavio *takvim*, uključujući informacije o najpoznatijim kalendarima ostalih naroda. Svi značajni datumi za koje se vezuju muslimanski blagdani i mubareknoći su u ovom djelu obuhvaćeni, te su s najbitnijih aspekata obrađeni. U tome se ogleda vrijednost ovog djela i opravdanost njegovog zasebnog izdavanja.

Među djelima koja u svom radu navodi Osman Sokolović, *Mudafea*⁷⁵ zauzima posebno mjesto i to je jedan od najznačajnijih Čokićevih radova. Izlazio je u nastavcima u trinaest brojeva časopisa *Hikjmet*⁷⁶ kao nadopunjena kritika i objašnjenje ranije njegove kritike djela *Muhamed i Koran*. Naime, redakcija *Novog behara* je tražila od Abdurahmana-ef. da napiše prikaz i ocjenu knjige Osmana N. Hadžića *Muhamed i Koran*.⁷⁷ Na pomenutu ocjenu i kritiku pod naslovom "Muhamed i Koran",⁷⁸ Hadžić je u listu *Gajret* napisao svoj odgovor,⁷⁹ što je dovelo

75 Ovom riječju koja je na početku dužeg, već pomenutog naslova, često ćemo skraćeno označavati ovo Čokićevo djelo.

76 A. Adil Čokić, "Mudafea i objašnjenje povodom odgovora g. Hadžića na moju kritiku njegove knjige "Muhamed i Koran", *Hikjmet*, IV/1932-33., br. 39-48; *Hikjmet*, V/1933-34., br. 49-52.

77 Osman N. Hadžić, *Muhamed i Koran*, Beograd, 1931.

78 A. Adil Čokić, "Muhamed i Koran", *Novi behar*, V/1931., br. 11-12, str. 166-171.

79 Osman N. Hadžić, "Muhamed i Koran", *Gajret*, XIII/1932., br. 6-7.

do nastanka Čokićeve *Mudafee* (dopune) i objašnjenja njegove ranije objavljene kritike. *Mudafeu* je Čokić štampao i kao posebno izdanje, koje obuhvata sedamdeset i dvije stranice teksta. Ukupan prihod od prodaje tog izdanja autor je namijenio Muslimanskom potpornom društvu *Dobrotvor* u Tuzli.⁸⁰

Na početku djela, vjerovatno zbog optužbi i potcjenjivanja koje je na njegov račun u svom odgovoru izrekao sam Hadžić, Čokić je kazao da je svoju kritiku napisao u svojstvu pozvanog sunijskog teologa, pri čemu nije imao nedoličnih namjera.⁸¹ Upravo se u skladu s tom tvrdnjom može iščitavati ovo njegovo djelo, za koje je osnovano kazati da predstavlja jedno od najozbiljnijih i najkonzistentnijih domaćih djela tog vremena napisanih u domenu znanstveno-teološke kritike. O njegovom znanstveno-metodološkom karakteru su već date ocjene, po kojima Čokićeva kritika (objavljena u *Mudafei*) nadilazi "prepirke" i "lične diskvalifikacije", već s ciljem dolaska do istine sadrži "mnoga svojstva naučno referentnog pobijanja".⁸² Pored iznesene, veoma bitne odlike, Abdurahman-ef. Čokić je, doista, uspio da o veoma važnim pitanjima iz skoro svih tradicionalnih islamskih nauka prezentira u ovom djelu valjano utemeljene i kompetentne teološke stavove. Impozantnim se doima njegova upućenost u klasičnu i modernu islamsku literaturu, kao i konkretno pozivanje na stavove i mišljenja iz brojnih

---

80 Slično je činio i s većinom ostalih svojih izdanja (vidjeti fusnote: 71. i 74.).

81 "Ja sam svoju kritiku napisao u svojstvu sunijskog, zato pozvanog teologa (specijalno za Tefsir, Hadis i Siret). Nemam nikakve nedopuštene tendencije..." (A. Adil Čokić, *Mudafea i objašnjenje povodom odgovora g. Hadžića na moju kritiku njegove knjige Muhamed i Koran*, Tuzla, 1933., str. 3.

82 "Za razliku od mnogih drugih, opterećenih ideološkim suprotnostima, omeđenih diskursom debate, prepirke, lične diskvalifikacije, namjesto finog, argumentiranog raspravljanja, s ciljem dolaska do istine, Čokićeva kritika imala mnoga svojstva naučno referentnog pobijanja..." (Adnan Jahić, *navedeno djelo*, str. 138.)

meritornih djela. Između više desetina najautoritativnijih imena i djela na koja se autor *Mudafee* referira, izdvojit ćemo ona koja su od najveće važnosti u kontekstu sagledavanja i ocjene posebno značajnih pitanja.

Čokić kritizira Hadžićevu nedovoljno iskazanu pažnju, ton i hladnoću kada piše o Muhammedu (a.s.), a zatim autoritativno tvrdi da je svakom muslimanu, po slovu Kur'ana, dužnost da s "pijetetom i salavatom" pominje ime Božijeg Poslanika, te tako o njemu govori i piše.⁸³ Uzimajući u obzir Hadžićevu modernističku orijentaciju, Abdurahman-ef. mu skreće pažnju na postupanje nekih poznatih modernih autora kada pišu o Allahovom Poslaniku (a.s.), kao što su: Muhamed Rešid Rida, Mahmud Esad, Filibeli Ahmed Hilmi...⁸⁴

Abdurahman-ef. je pokazao naročitu osjetljivost prema interpretacijama akaidskih pitanja u djelu *Muhamed i Koran* za koje je smatrao da su pogrešne, te je, oslanjajući se na najpoznatije autore, odlučno ukazao na svaku takvu pogrešku i odstupanje. Ilustrirat ćemo to primjerom koji se odnosi na Hadžićeve stavove o mu'džizama i na poredak kur'anskih sura i ajeta. U svom kritičkom osvrtu, prof. Čokić naglašava: "G. Hadžić na istom mjestu veli da su 'mudžize' izmislili Muhamme-

83 A. Adil Čokić, *navedeno djelo*, str. 5. (Čokić je Hadžiću konkretno zamjerio i na njegovom izostavljanju *taslije* odnosno insignacije *alejhisselam*, skr. a.s., koja se piše uz Poslanikovo ime).

84 "Pogledajmo kako pišu turski, egipatski i indijski savremeni uvaženi pisci muslimani. Pogledajmo kako piše poznati urednik "Menara", M. Rešid Riza, kako piše urednik *Fetha*, Muhibuddin. Pogledajmo u djela o "Siretu" i o povijesti Islama iz pera uvaženih profesora carigradskih univerziteta, merhum Mahmud Es-sada i Filibeli Šehbender zade Ahmed Hilmi..." (Isto, str. 6.) Na istoj strani, u fusnoti, ovaj alim kaže: "Ja imam četrdeset djela o Siretu i povijesti Islama u mojoj biblioteci. Sva su ova djela na arapskom i turskom jeziku, osim Džemaludin Husejnina "Revdata" koji je na perzijskom jeziku." Čokić je ovo izjavio, da bi potom istakao posebno vrijedna djela iz pomenu-te kolekcije, u čemu se lahko može vidjeti njegova bibliografska upućenost i znanstvena ozbiljnost.

dovi (a.s.) biografii, a o mnogim mudžizama Božijeg Poslanika govori Kur'an, kao i o mudžizama drugih poslanika (Vidi Ebu Bekir Bakil-lani "Idžaz", 77-80)".⁸⁵ U nastavku svog obrazloženja on kaže da je Kur'an najveća mudžiza, čiji *i'džaz* se očituje i u sadržaju i u formi. I red ajeta je dio *i'džaza* odnosno objavom je određen (*tevkifi*), a zatim, zaključujući raspravu o ovom pitanju, dodaje da je to učenje svih islamskih škola.⁸⁶

Čokić se, kao dobar i iskusen prevodilac (na stranicama svojih djela i pojedinačnih tekstova preveo je veliki broj ajeta i sura), temeljitije upustio u analizu Hadžićevih prijevoda kur'anskih ajeta. S tim u vezi, zanimljiva je Čokićeva primjedba na prijevod prvog dijela ajeta: *Ne povodi se za onim što ne znaš! I sluh, i vid, i razum, za sve to će se, zaista, odgovarati*;⁸⁷ što u Hadžićevoj prevodilačkoj verziji glasi: *Ne primaj ništa što se ne može znanošću prekontrolisati...*⁸⁸ Abdurahman-ef. je ponudio svoj prijevod: *Nemoj slijediti ono što ne znaš...*, a zatim istakao da ni u jednom priznatom tefsiru nema tumačenja kojim bi se mogao opravdati Hadžićev prijevod. Svi poznati mufesiri (Ebu Bekr el-Džessas, Fahrurddin er-Razi, Nasiruddin el-Bejdavi, Ebu el-Berekat en-Nesefi, Muhammed ibn Muhammed Ebu es-Su'ud, Ni'metullah ibn Mahmud, Ebu el-Fida' Isma'il Hakki, Mahmud Šihabuddin el-Elusi) saglasni su da se riječ *'ilm* u pomenutom ajetu ne može razumijevati u značenju znanosti. Onda bi to značilo, kategoričan je Čokić, da je bivstvovanje meleka, džina i uopće gajb-istina, dovedeno u pitanje, jer se ne mogu "znanošću prekontrolisati."⁸⁹ Svoje stajalište autor *Mudafee* učvršćuje i navođenjem mišljenja savremenika Derviša A. Korkuta (Ibnul-Ajna), koji se, također, u ovu polemiku uključio, te ustvrdio "da je Čokićev

---

85 Isto, str. 9.

86 Isto, str. 10.

87 *Prevod Kur'ana*, prevodilac Besim Korkut, Zagreb, 1993., *El-Isra*, 36.

88 Osman N. Hadžić, *navedeno djelo*, str. 6.

89 A. Adil Čokić, *navedeno djelo*, str. 14.

prevod 36. ajeta 17. sure potpuno u skladu s tumačenjem Mahmuda ibn Omera ez-Zamahšerija.⁹⁰

Sličnim navodima bismo, razumije se, mogli još potpunije predstaviti ovo djelo, te, s više argumenata koji su vezani i za druga područja islamskih znanosti i njihove najznačajnije pisane izvore, dodatno rasvijetliti znanstvenu ozbiljnost i širinu obrazovanja Abdurahmana-ef. Čokića, kao i njegovu dosljednost u promicanju tradicionalnog islamskog učenja.

Ostali autorski radovi

Pored knjiga i brošura, Abdurahman-ef. Čokić je napisao veliki broj objavljenih i neobjavljenih radova, od kojih neki zauzimaju više desetina stranica. Pored vjerskih tema, iskazao je interes i za: filozofiju, povijest, tradiciju, odgoj i obrazovanje, jezik i književnost, medicinu, umjetnost i mnoge druge oblasti. Među objavljenim člancima, posebnu pažnju privlače oni u kojima je predstavio biografije i djela klasičnih i modernih islamskih autora, kao i oni u kojima iznosi svoje poglede na povijest i aktualno stanje u odgoju i obrazovanju.

U prvoj skupini su tekstovi o znamenitim alimima, kao što su: El-Ešari, El-Maturidi, El-Kindi, Ibn Sina, El-Gazali, Er-Razi, Ibn Arebi, Dželaluddin Rumi, Es-Senusi, Abdulaziz Džaviš i Šekib Arslan.⁹¹ O ne-

90 Isto, str. 13.

91 Ovih jedanaest alima i njihova djela Čokić je obradio u: "Ehli sunnetska dva glavna imama: Ebul-Hasan Eš-ari i Ebu Mensur Maturidi", *Hikmet*, VI/1935/36; "Ebul-hukjama Al-Kindi", *Narodna uzdanica*, kalendar za 1933; "Ibnu Sina (Avicena)", VI/*Hikmet*, 1935/36; "Hudždžetul-islam Imami Gazali", *Novi behar*, V/1931/32; "Šejhul-etibba Razi", *Narodna uzdanica*, kalendar za 1934; "Šejhul-ekber Muhjuddin Arebi", IX/*Novi behar*, 1935/36; "Dželaluddin Rumi", *Novi behar*, I/1927/28; "Sejjid Muhammed Senusi",

kima od njih je napisao veoma studiozne rasprave. Ovako sistematičan i po obimu ambiciozan pristup u predstavljanju ovih istinskih velikana islamske misli bio je jedinstven i hvale vrijedan poduhvat u dvadesetim i tridesetim godinama prošlog stoljeća. Islamska periodika i djela tog vremena su ovim tematskim i znanstvenim priložima nesumnjivo bila obogaćena, a mogućnosti izučavanja teoloških znanosti, napose akaida⁹² i filozofije, na bosanskom jeziku unaprijeđene.

Čokiću je, kako smo već napomenuli, bilo blisko područje islamskog odgoja i obrazovanja, te je u toj oblasti objavio više zapaženih radova, od kojih izdvajamo "Prosvjeta i škola u Turskoj"⁹³ i "Uzroci indiferentizma prema vjeri našeg svijeta, koji se školuje u savremenoj školi".⁹⁴ Prvim radom, Čokić je našoj javnosti predočio vrijednu studiju o višestoljetnoj kulturnoj i prosvjetnoj historiji muslimana unutar Otomanskog carstva. Ovaj pregled povijesnog razvoja prosvjete i školstva omogućuje svestrani uvid u sistem obrazovanja, uspostavljan brojnim reformama kod muslimanskih naroda sve do kraja devetnaestog i početka dvadesetog stoljeća. Prema mišljenju nekih naših istraživača, ovo je najcjelovitiji pregled razvoja školstva u Osmanskoj carevini koji se kod nas do sada pojavio.⁹⁵ Uz informativni karakter, ovaj rad ima i dodatni kvalitet u tome što pruža mogućnost sagledavanja mnogostrukih refleksija koje su s Istoka strujale i utjecale na domaće vjersko obrazovanje. Upravo je u drugom svom značajnom radu o obrazovanju prof. Čokić analizirao

---

Narodna uzdanica, kalendar za 1936; "Merhum Abdul-Aziz Džaviš", *Hikjmet*, I/1929/30; "Atufetul-Emir Šekib Arslan", *Hikjmet*, IV/1932/33.

92 Većina navedenih autora i njihovih djela su u Čokićevim radovima najizravnije vezani za izučavanje akaidске znanosti, na što ćemo kasnije ukazati.

93 A. Adil Čokić, "Prosvjeta i škola u Turskoj", *Novi behar*, II/1930., br. 9, str. 133-135.; br. 10, str. 149-150.; br. 11, str. 163-164.; br. 12, str. 184-185.

94 A. Adil Čokić, "Uzroci indiferentizma prema vjeri našeg svijeta, koji se školuje u savremenoj školi", *Hikjmet*, II/1930/31.

95 Vidjeti: Mahmud Traljić, *Glasnik VIS-a*, 1977., br.3, str. 250.

stanje našeg školstva, posebno se osvrćući na vjerski odgoj i obrazovanje koji se ostvaruju unutar školskog sistema. Iskazao je zabrinutost zbog najnovijih obrazovnih reformi u Turskoj, Egiptu i Iranu (izneseni su ovi primjeri), koje potiskuju i reduciraju vjersko obrazovanje. Ovakvi trendovi, kao i nadiranje boljševizma u Evropi, po mišljenju Čokića, produciraju "epidemiju indiferentizma" prema vjeri koja se sve više osjeća i kod nas. Uzimajući u obzir ovu pojavu, kao i natpise u časopisu *Novo vrijeme* u kojima se, za povećanu ravnodušnost prema vjeri i njezinim vrijednostima u to vrijeme okrivljuje vjeronaučna nastava u srednjim školama, neadekvatan program i udžbenici, te slaba osposobljenost vjeroučitelja,⁹⁶ Čokić je u podužem radu (pet nastavaka) u *Hikmetu* iznio svoje poglede na stvarne uzroke narastajućeg zanemarivanja vjere. Opovrgavajući sud po kojem svu odgovornost za pojačan indiferentizam prema vjeri treba tražiti u nedoraslim vjeroučiteljima i slaboj vjeronauci, on je usmjerio pažnju na cjelokupan sistem odgoja i obrazovanja u tom vremenu. U obrazovnom sistemu važnu ulogu ima slijedećih šest faktora: 1. kuća, 2. škola, 3. vjerska obuka u školi, 4. lektira i štivo koje se čita izvan škole, 5. okolina i društvene prilike, 6. materijalno stanje uzgajnika.⁹⁷ Samo ozbiljno sagledavanje svih navedenih faktora nas može dovesti do ispravnog razumijevanja razloga pomanjkanja interesa za vjerske norme u svakodnevnom životu. Čokić je jasno ukazao na slabosti koje uzimaju maha u porodici i školi, upozoravajući da "većina roditelja kod nas daju svoju djecu u školu i više se ne brinu, nego čekaju skrštenih ruku, da im odgoji djecu sama škola",⁹⁸ dok među svjetovnim nastavnicima muslimanima u

96 "Naša srednjoškolska vjeronaučna nastava", *Novo vrijeme*, II/1930., br. 1, str. 2. (Autor ovog članka je anonimn.).

97 A. Adil Čokić, "Uzroci indiferentizma prema vjeri našeg svijeta, koji se školuje u savremenoj školi", *Hikmet*, II/1930., br. 13, str. 17.

98 Isto

našim školama “ima onih koji antireligiozno djeluju i riječima i djelima.”⁹⁹ Potom je pristupio temeljitoj elaboraciji vjerske nastave u školi, trećeg pomenutog faktora. Naročitu pažnju je zadržao na planu i programu vjeronauke u osnovnim i srednjim školama, te vjeronaučnim udžbenicima. Detaljno razmatrajući tadašnja rješenja, on se svojim prijedlozima i novom koncepcijom založio za sistemske promjene u pristupu vjeronauci, kako bi se pojačalo zanimanje mladih naraštaja za vjeru i njezine vrijednosti. Čokić je u više navrata kritizirao arebicu “od koje trpi sva vjeronaučna nastava kod nas”,¹⁰⁰ te se založio za latiničke udžbenike.¹⁰¹ Po njemu je za sređivanje stanja u ovoj oblasti važno uvođenje vjeronauke kao obaveznog predmeta u svim srednjim školama.

Čokićevi stavovi o vjeronauci su izazvali očekivani odjek jer su dolazili od veoma iskusnog i autoritativnog profesora vjeronauke, uz to, jednog od rijetkih nosilaca najvišeg teološkog akademskog zvanja u to vrijeme. Šteta je što i ostali pomenuti faktori, okolina i društvene prilike, te materijalno stanje učenika, u ovom radu nisu značajnije razmatrani jer bismo tada imali upotpunjenu analizu uzroka tadašnje indiferentnosti prema vjeri, kao i cjelovitije odgovore, ali i neophodan plan djelovanja u vezi sa svim društvenim izazovima tog vremena. I pored toga, na ovaj rad treba gledati kao na najcjelovitiju i najozbiljniju sociološku analizu islamskog odgoja i obrazovanja u javnom društvenom prostoru početkom tridesetih godina prošlog stoljeća, pogotovo što se u prethodnoj deceniji o ovom fenomenu neopravdano i začuđujuće malo pisalo.¹⁰²

99 A. Adil Čokić, "Uzroci indiferentizma prema vjeri našeg svijeta, koji se školuje u savremenoj školi", *Hikmet*, II/1930., br. 15, str. 79.

100 A. Adil Čokić, "Uzroci indiferentizma prema vjeri našeg svijeta, koji se školuje u savremenoj školi", *Hikmet*, II/1930., br. 19, str. 206.

101 Za ovaj svoj apel, Čokić je imao uporište i u vlastitom primjeru jer se svojom knjigom *Islam* već godinama koristio kao latiničkim udžbenikom.

102 Još neki Čokićevi objavljeni radovi privlače pažnju. Među njima spominjemo

Među Abdurahman-efendijinim neobjavljenim radovima, kao posebno vrijedne izdvajamo: "Arapska slovarica" (trideset tri stranice), "Prirodna istorija postojanja" (četnaest stranica), "Crtice iz povijesti medicine" (četrdeset stranica), "Kmet i kmetstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme turske vlasti" (petnaest stranica), zatim radove iz oblasti prosvjete, umjetnosti i porodičnog života.¹⁰³

Prevodilački rad

Čokić je prevodio s arapskog, turskog i perzijskog jezika. Posebno vrijedan njegov prevodilački poduhvat je filozofsko djelo *Haj ibnu Jakzan* od Ebu Bekra ibn Tufejla. Prijevod ovog djela, u sedam nastava, objavljen je na stranicama *Novog behara*.¹⁰⁴ Prevodilac nas je na početku kratko upoznao s autorom i djelom, a zatim veoma jasnim i jezgrovitim stilom u naš jezik prenio njegovu teološko-filozofsku misao. U fusnotama su dati zanimljivi podaci o poznatim islamskim filozofima i teolozima: Ibn Rušdu, Ibn Sinau, Ibn Badži, El-Farabiju i El-Gazaliju.

U sagledavanju prevodilačke aktivnosti Abdurahmana-ef. Čokića, važno je istaći njegov doprinos u prevođenju kur'anskog teksta. U vrijeme nastajanja glavnine njegovog pisanog opusa (1924-1936.), nije postojao nijedan kompletan prijevod Kur'ana na bosanski jezik od strane bošnjačke uleme, pa se ovaj autor odvažio na samostalno pre-

---

samo dva iz arapske književnosti: "Znamenite Lejle" (*Gajret*, IX/1925., br. 9-10, str. 138-142.) i "Mekamati i njihovi poznatiji pisci" (*Gajret*, X/1926., br. 13, str. 198-199.; br. 14, str. 212-213.; br. 15-16, str. 239-243.)

103 Svi neobjavljeni radovi se nalaze u rukopisnoj zaostavštini u vlasništvu autorovih nasljednika.

104 Ebu Bekr ibn Tufejl, *Haj ibn Jakzan* (preveo A. Adil Čokić, *Novi behar*, I/1927-28.).

vođenje kur'anskih sura i ajeta. Čokić se ne pojavljuje kao prevodilac Kur'ana u cjelini, međutim, u njegovim akaidskim djelima *Islam i Ilmi kjelam*, zatim u *Mudafei*, a posebno u djelu *Muhammed alejhisselam*, ali i u ostalim radovima s vjerskom tematikom, zastupljen je prijevod značajnog dijela posljednje Allahove objave. Na osnovu toga, ovaj alim se može uvrstiti među najistaknutije prevodioce kur'anskog teksta tog vremena.¹⁰⁵

---

105 Čokićeva opaska o prevođenju: "Ovde i u svim drugim mojim prevodima Kur'an je izvan zagrada i štampan je kurzivom ili masnim slovima. Prevod je udešen tako, da se može čitati i bez komentara. Komentar je u zagradama i štampan je običnim slovima..." ("Muhammed alejhisselam", *Hikjmet*, III/1931., br. 26, str. 41.). O karakteru Čokićevog prevođenja kur'anskog teksta može se poduzeti zanimljivo zasebno istraživanje.

ISLAM - PRVO AKAIIDSKO DJELO

Prvo Čokićevo značajno djelo je knjiga *Islam*, koja istovremeno predstavlja i prvu sistematičnu obradu akaidskih pitanja na bosanskom jeziku. Građu za ovu knjigu autor je prethodno u nastavcima objavljivao u listu *Iršad*.¹⁰⁶ Cjelovito djelo je štampano u Sarajevu 1924. godine, u štampariji “D. & A. Kajon” na oko stotinu i trideset stranica. Puni naslov glasi: *Islam - Knjiga prva (o vjeri uopće, kratak pregled svih vjera i vijesnici objavljene vjere do Muhammeda, a.s.)*. Pored upućivanja na okvirne teme knjige, ovim podužim naslovom se sugerira da je riječ o prvoj od šest Čokićevih knjiga iz višetomnog djela koje je nazvao *Islam*.¹⁰⁷ Pošto jedino ova knjiga u naslovu ima riječ *islam*, i ona je, kao i naziv ciklusa kojeg je autor planirao izdati, ponijela ime *Islam*.

---

106 *Iršad*, 1923., br. 50-52; 1924., br. 1-22. Nastavci knjige *Islam* su uglavnom objavljivani na 2. i 3. stranici navedenih brojeva. U samo nekim brojevima su prelazili na 4. i 5. stranicu.

107 Ranije smo, prilikom predstavljanja knjiga i brošura o ovome dali šire obrazloženje.

Ovim svojim djelom, kako smo ranije istakli, Čokić je naumio započeti s obradom i predstavljanjem cjelovitog islamskog učenja na našem jeziku kako bi se udovoljilo potrebama ondašnjih muslimana jer najveći broj njih, u novonastalim društvenim okolnostima, nije bio u stanju da se koristi orijentalnim jezicima. Na ovu potrebu je ranije nedvosmisleno ukazao reis Džemaludin Čaušević tvrdnjom kako u domovini ima mnogo onih koji znaju arapsko pismo, a malo onih koji znaju arapski, turski i perzijski jezik.¹⁰⁸ Ovom izjavom, Čaušević skreće pažnju na problem u vezi s nepoznavanjem orijentalnih jezika, ali, uvažavajući mnoge okolnosti, nudi arebicu kao etapu na putu do zaživljavanja latiničkog pisma. Stoga je arebica bila u upotrebi izvjesno vrijeme kao pismo kojim su pisana islamska djela i udžbenici, te štampani muslimanski listovi.¹⁰⁹ Dakle, do Čokićeve generacije alima, uglavnom se zadržala islamska literatura na orijentalnim jezicima, ili u manjoj mjeri na bosanskom jeziku pisana arebicom. Abdurahman-ef. je jedan od prvih bosanskih alima koji su o vjerskim pitanjima pisali isključivo latinicom na bosanskom jeziku. On je uspio da knjigom *Islam* kao jednim od najcjelovitijih domaćih djela iz islamskih nauka uopće, u prvim decenijama dvadesetog stoljeća, značajno doprinese afirmaciji vjersko-spoznajnih mogućnosti kao bitnih odrednica duhovnog i kulturnog identiteta u novoj društvenoj stvarnosti.

108 Džemaludin Čaušević, *Tarik*, Sarajevo, I/1908., br. 1. (uvodni tekst koji je pisan na turskom jeziku, str. 1.). Čaušević je 1. juna navedene godine pokrenuo mjesečnik *Tarik*, arapskim pismom na bosanskom jeziku.

109 Na planu uvođenja arebice, posebne zasluge pripadaju Džemaludinu Čauševiću koji je tim pismom napisao više svojih djela (*Kratak tarihi islam, Islamski velikani, Vazovi...*). Uz Čauševića, i drugi alimi su pisali djela arapskim pismom na bosanskom jeziku, od kojih izdvajamo Muhameda S. Serdarevića (*Fikhu-l-ibadat, Usuli dinije, Uputa u povijest islama*), te Sejfullaha Prohu (vidjeti: *Sejfullah Proho - hercegovački biser*, priredili Fatima Tinjak i Muharem Omerdić, Sarajevo, 2009.). Tada je ovim pismom štampano više muslimanskih listova, kao što su *Tarik, Muallim, Misbah i Yeni misbah*.

Ovaj njegov doprinos korespondira, kako smo već naznačili, sa sve glasnijim pozivima najviših islamskih autoriteta, ali i sve odlučnijim zalaganjem muslimanske inteligencije da se u novim društvenim okolnostima što hitnije provedu neophodne reforme obrazovnog sistema i pojača djelovanje u pravcu općeg narodnog prosvjećivanja.¹¹⁰ Jedno od najvažnijih pitanja u tom pogledu je reforma udžbenika i njihovo prilagođavanje savremenim potrebama u obrazovanju, kao temeljna pretpostavka kvalitetnijeg uključivanja u moderne društvene tokove. Međutim, proces prilagođavanja novim zahtjevima na planu podučavanja vjeri i sveukupnom prosvjećivanju muslimana nije tekao brzo. Tek je *Treća islamska prosvjetna anketa* (1921-1922.) donijela "hrabru i konstruktivnu odluku" da se većina udžbenika uradi na bosanskom jeziku.¹¹¹

Imajući sve ovo na umu, razumljivijom i razložnijom se doima Čokićeva namjera da djelu *Islam*, pored opće upotrebe, namijeni, prije svega, ulogu udžbenika vjeronauke u srednjoj školi. Naime, profesor Čokić se, nakon pojavljivanja knjige, obratio obrazovnim vlastima s molbom da mu se otkupi što veći broj primjeraka za srednje škole,

110 Najmarkantnija reformatorska uloga među alimima tog vremena pripada reisu Džemaludinu Čauševiću (vidjeti: *Reis Džemaludin Čaušević – prosvjetitelj i reformator*, priredili Enes Karić i Mujo Demirović, Sarajevo, 2002.; Enes Karić, *Prilozi za povijest islamskog mišljenja u Bosni i Hercegovini XX stoljeća*, knjiga 1., Sarajevo, 2004.; Adnan Jahić, *Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini za vrijeme monarhističke Jugoslavije (1918-1941)*, Zagreb, 2010.). O ulozi muslimanske inteligencije na planu reformizma i prosvjetiteljstva, pored gore navedenih izvora, vidjeti: *Hamdija Mulić – pedagog, prosvjetitelj, reformator, književnik*, 1-2, priredio Ifet Mustafić, Sarajevo, 2008. U vezi s tim se nalaze vrijedna svjedočanstva na stranicama listova: *Behar* (1900-1911.); *Biser*, (1912-1918.); *Gajret*, (1911-1932.); *Iršad*, (1923-1924.); *Hikmet*, (1929-1936.); *Novi behar*, (1927-1945.); *Narodna uzdanica*, (kalendar za 1933-1936.).

111 Bilal Hasanović, *Islamske obrazovne ustanove u Bosni i Hercegovini od 1850. do 1941. godine*, Zenica, 2008., str. 353.

kako bi mu se omogućilo da nastavi s pisanjem i štampanjem preostalih pet knjiga iz ciklusa *Islam*. Uz to, on je naglasio da je "njihovo štampanje potrebno i zbog islamske vjeronauke, jer uopće nema vjeronaučnih udžbenika".¹¹²

Iz izloženog se može ustanoviti višestruka vrijednost prvog Čokićevo djela, a za naše istraživanje ono je u prvom redu zanimljivo po svom sadržaju koji ga, kako smo već istakli, referira kao jedno od najznačajnijih domaćih teoloških djela tog vremena.

Sadržaj je raspoređen u sedam poglavlja: 1. definicija vjere, 2. čovjek i vjera, 3. izvor i objava vjere, 4. potreba vjere, 5. uvjeti istinite vjere, 6. nauka o vjerama, 7. kratak pregled vjera. Treće i sedmo poglavlje se izdvajaju po svojoj dužini, zauzimajući najveći dio knjige. Obuhvataju veći broj naslova sa stručnom i zanimljivom obradom predmetnih akaiidskih tema. Cijela knjiga je prožeta citatima i dodatnim napomenama, što, uz navedenu bibliografiju korištenih izvora, djelu daje solidnu dokumentarnu i naučnu osnovu.¹¹³ Autor je vodio računa kod upo-

112 Arhiv Bosne i Hercegovine, Službenička dosijea, Veliki župan Sarajevske oblasti – Prosvjetni inspektorat, br. 129/24. U navedenom dokumentu Čokić, također, moli da se *Islam* "jednim raspisom preporuči kao priručnik svim srednjim školama". Iz dostupne arhivske dokumentacije saznajemo da je Čokićevoj molbi u vezi s otkupom tek minimalno udovoljeno, te da je otkupljeno skromnih četrdeset primjeraka njegove knjige (račun br. 433 V.Ž./25), međutim, nema pokazatelja da je data i tražena preporuka za korištenje njegove knjige u svim srednjim školama. S obzirom na to da ostale Čokićeve knjige nisu štampane (*Muhammed alejhisselam* je izlazio u nastavcima na stranicama *Hikjmeta*), da se zaključiti da je značajnija potpora njegovim autorskim naporima izostala.

113 Autor ističe da je uz popis literature na kraju knjige na mnoge upotrijebljene izvore ukazao tokom izlaganja. U vezi s izvornim napomenama, ukazujemo da su, uz one koje su navedene u fusnotama, mnoge istaknute unutar samog teksta. O značaju citata, a posebno dokumentarnih napomena i bibliografije, za naučno djelo, vidjeti: Midhat Šamić, *Kako nastaje naučno djelo*, Sarajevo, 1990., str. 85-99.

trebe citata, te su oni s mjerom i kao opravdana i adekvatna ilustracija upotrijebljeni. Uz to, djelo sadrži više od devedeset fusnota, koje imaju svrhu dokumentarnih ili eksplikativnih napomena. Ove posljednje su veoma zastupljene i u njima se daju korisna objašnjenja navoda iz teksta ili zanimljive dopunske informacije. Knjiga započinje predgovorom, planom i uvodom, a završava popisom literature i sadržajem.

U prvom poglavlju, autor je, koristeći se bosanskim i arapskim izrazima uporedo, objasnio pojam vjere, te s brojnih aspekata veoma sadržajno izložio više mogućih definicija ovog pojma, polazeći od najjednostavnijeg objašnjenja da je vjera čovjekova spoznaja Veličanstvene Sile Koja nad njim i nad svim ostalim neograničeno gospodari.¹¹⁴

Smatrajući posebno važnom temom vezu između vjere i čovjeka, Čokić je uzima kao sadržaj drugog poglavlja, kojim nas, zajedno s prethodnim, priprema i uvodi u šire tematske rasprave u narednim poglavljima. Pomenuti odnos, obrazlaže autor, ponajprije proizlazi iz prirodanog ljudskog osjećaja za vjeru kao “najdubljeg njegovog čuvstva”,¹¹⁵ a poslije se nadograđuje znanjem i odgojem u vjeri.

Raspravu važnog akaiidskog pitanja o izvoru i objavi vjere, čime se posebno bavi u trećem poglavlju, autor započinje iznošenjem mišljenja nekih zapadnih naučnika i filozofa o vjeri i njezinom nastanku. On je, na temelju veoma dobre upućenosti u djela Françoisa Voltairea, Jean-Jacquesa Rousseaua, Ludwiga Feuerbacha, Ernsta Heinricha Häckela, Johna Williama Drapera i drugih, predstavio, a zatim dosljednom logikom i znanstvenom argumentacijm osporio njihova stajališta o vjeri.¹¹⁶ Posebno je ukazao na njihove pogrešne teorije o revelaciji, napose kada je islam u pitanju, te studiozno obradio poimanje objave u islamu.

---

114 A. A. Čokić, *Islam*, str. 6.

115 Isto, str. 7.

116 Isto, str. 8-14.

Pored ljudskog razuma, objava Svevišnjeg Boga je drugi izvor islamskog učenja. U obrazloženju te konstatacije, akcenat je stavljen na objašnjenje pojma *vahj* i vidove njegovog slanja poslanicima. U vezi s tim, u okviru posebnih naslova, izneseno je značenje i uloga *ilhama* i *sna*. Pozivanjem na djela i mišljenja autoritativnih islamskih učenjaka o vahju, kao što su Ebu Hamid el-Gazali i Muhamed Abduhu,¹¹⁷ autor prelazi na raspravu o pitanjima primanja, suštine, mogućnosti i potrebe objave, koja se odvija prema zasebno istaknutim naslovima za svako od pomenutih pitanja. Ova rasprava pruža cjelovit uvid u smisao i karakter objave u islamu, i jedna je od najbolje rasvijetljenih akaidskih tema u ukupnom Čokićevom djelu. Iako je ovakav metodološki pristup u sagledavanju pitanja vahja najčešće primjenjivan u akaidskim djelima, Čokić je, oslanjajući se na Kur'an i hadis, zatim djela poznatih alima, iskazao veliko znanje i autorsku originalnost.

Slijedeća dva poglavlja iznova govore o vjeri, ali se u širem teološkom i znanstvenom kontekstu izlažu potreba i uvjeti istinske vjere. Potreba vjere je ovoga puta obrazložena s historijskog, psihološkog, moralnog i socijalnog gledišta, pri čemu je naglašeno da su potrebu vjere u povijesti priznavali najznamenitiji pravnici i filozofi. Kao potvrda za tu tvrdnju, navedeno je Platonovo mišljenje po kojem je nepriznavanje Boga najveća nesreća za državu, a potkopavanje vjere rušenje temelja ljudskog društva.¹¹⁸ U jednoj od važnijih teza ove rasprave eksplicira se da je vjera jednako potrebna i pojedincu i društvu. Što se, pak, tiče uvjeta istinske vjere, Čokić izdvaja i obrazlaže šest najznačajnijih obilježja njezine istinitosti: vjerovanje u jednog, savršenog Boga, obredi koji se samo u ime Uzvišenog obavljaju, usklađenost vjere i zdravog razuma, propisi koji unapređuju ljudski život, svetost i univerzalnost

117 Često su isticana mišljenja o vahju ove dvojice alima pa ih i Čokić preuzima iz njihovih poznatih djela (*Ihjau 'ulumi-d-din* i *Risaletu-t-tevhid*).

118 A. A. Čokić, *navedeno djelo*, str. 43.

vjerskih dužnosti i zasnivanje takve vjere na jasnoj objavi koju prenose plemeniti poslanici.

U šestom poglavlju, autor izlaže nauku o vjerama koja bi se u današnjem pojmovniku mogla označiti kao *povijest religija* i *komparativne religije*. Njezine početke vezuje za klasično muslimansko razdoblje, ističući doprinos Eš-Šehrestanija,¹¹⁹ dok su na njezin razvoj kasnije značajno utjecali zapadni autori, kao što su Friedrich Hegel, Ernest Renan, Friedrich Max Müller i drugi. On napominje da se o povijesti religija i njihovom komparativnom izučavanju danas dosta zna i piše na mnogim jezicima Zapada, dok se na našem jeziku još ništa o tome nije pojavilo.¹²⁰ Možda je to bio jedan od presudnih razloga što je autor u narednom, najopsežnijem poglavlju, za koje je rezervirao više od sedamdeset stranica knjige, izložio kratak pregled svih poznatijih religija. Tako ovaj Čokićev rad predstavlja početak ozbiljnijeg povijesno-komparativnog izučavanja religija na našem jeziku.

U sklopu sedmog poglavlja, autor u tri bloka obrađuje vjeru u animističkim i idolopokloničkim religijama, te vjeru i njezine vjesnike u objavljenim religijama. Pošto je ranije dato uvodno pojašnjenje o animističkom vjerovanju, ovdje su odvojeno obrađeni animizam, fetišizam i totemizam. Potom slijedi poduži odjeljak u kojem su predstavljene idolopokloničke vjere. Ukratko su prikazana vjerovanja velikog broja starih naroda, kao što su: Egipćani, Kaldejci, Asirci, Feničani, stari Perzijanci, Grci, Rimljani i stari germanski narodi. Vjera starih Arapa je šire predstavljena u knjizi *Muhammed alejhisselam*. U nastavku se, s razlogom, daleko opširnije predstavljaju učenja neobjavljenih vjera koje i danas imaju brojne sljedbenike. Tu su predložene sljedeće vjere: brahmanizam, budizam, konfučionizam, taoizam i šintoizam.

119 Naglasit će da je njegovo djelo *El-Milelu ve-n-nihalu* prevedeno na turski, njemački, francuski i engleski jezik (Isto, str. 47.).

120 Isto, str. 47.

U preostaloj cjelini posljednjeg poglavlja knjige, autor, što je logičan slijed u odnosu na ranije obrađena poglavlja i teme, predstavlja objavljene odnosno monoteističke religije. Nakon što je ustvrdio da je istinita samo objavljena vjera koja je ljudima dostavljana tokom cijele povijesti preko velikog broja poslanika, u nastavku je poimence predstavio donosioc objava čija su imena spomenuta u Kur'anu, kao i sažetke njihovih misija. O nekim poslanicima su date veoma iscrpne i zanimljive informacije, dok su oni koji su bili upućivani arapskom narodu (Hud, Salih, Ismail) samo spomenuti, s opaskom da će o njima biti riječi u knjizi o Muhammedu (a.s.). Završavajući pregled hijeropovijesti, autor je potcrtao da su svi poslanici pozivali u jednu vjeru, te je ukratko izložio njezine nepromjenjive principe.

Posljednja tema knjige je predstavljanje objavljenih religija judaizma, kršćanstva i islama, uz kratku obradu najvažnijih načela njihovih učenja. Analizirajući ove religije, Čokić će zaključiti da one i danas imaju mnogo zajedničkog, s tim što su se judaizam i kršćanstvo vremenom udaljili od izvorne objave. Islam je, kazat će on, u punom smislu odraz Božije objave, pa, prema tome, to je savršena vjera koja vodi i upućuje svemu što je dobro i napredno za ljude. Mnogi narodi u prošlosti su, primjenjujući napredna načela islama, izgradili blistavu kulturu i civilizaciju. Tada se na njih ugledao cijeli svijet. Muslimani ovog vremena nisu na tom nivou, kritičkim tonom se obraća ovaj alim, te, poput Muhameda Abduh i nekih drugih poznatih muslimanskih reformatora, kategorično izjavljuje da "islam nije kriv današnjem slabom stanju njegovih sljedbenika, već su tome krivi sami muslimani".¹²¹ Islam je i danas onakav kakav je bio u vrijeme objavljivanja. U tom pogledu, u

---

121 Ova Čokićeva konstatacija se može dovesti u vezu i s navodom dr. Enesa Karića da je u Bosni krajem XIX i tokom XX stoljeća vladala krilatica: "Islam (Kur'an) je divan, a gdje su muslimani?!" (*Prilozi za povijest islamskog mišljenja u Bosni i Hercegovini XX stoljeća*, knjiga 1., Sarajevo, 2004., str. 353.)

njemu nije promijenjeno ni jedno slovo. Najavljujući da će to u svojim narednim djelima pokazati, Abdurahman-ef. Čokić sadržaj svoje prve knjige optimistično zaključuje da će islam takav i ostati.¹²²

U završnici Čokićeve knjige *Islam*, daleko jasnije se može ocijeniti svrha njegovog prvog djela. Po tematskom sadržaju, ono je uspješno koncipiran uvod (tako ga je autor i predstavio) za višetomno djelo o islamu na bosanskom jeziku. S obzirom na to da akaidu pripada bazično mjesto među islamskim naukama, akaidске teme čine glavninu sadržaja prve, uvodne knjige *Islam*. S druge strane, ona, po svom obimu i sadržaju, može funkcionirati kao samostalo, cjelovito djelo, te je od dana objavljivanja bilo prikladno za opću upotrebu. Poznato je da se autor njime koristio kao udžbenikom u svom profesorskom radu. Osim opće i udžbeničke vrijednosti u vremenu nastajanja, akaidске teme iz tog izvora su do danas ostale referentne i aktuelne. Brojne nastavne jedinice akaidskih udžbenika i skripti u medresama su tokom više decenija pisane po uzoru na interpretaciju u ovom djelu, a mnoge su u cijelosti iz njega preuzete.¹²³ Nekim od ovih skripti se i danas koriste u nastavi za predmet Akaid. O ovovremenom zanimanju za Čokićeve *Islam* kazuje i reprint iz 1993. godine, na čijem početku se ističe aktuelnost njegovog korisnog i poučnog štiva.¹²⁴ O ovom djelu kao uspješnoj studiji iz područja akaidске nauke najbolji sud dao je sam autor kada je, deset godina poslije objavljivanja, veći broj akaidskih tema u njemu sadržanih, uključio u jedno od poglavlja svog glavnog akaidskog djela *Ilmi kjelam*.

122 A. A. Čokić, *navedeno djelo*, str. 125.

123 Vidjeti, npr.: Kasim Hadžić, *Akaid - skripta za II razred Gazi Husrev-begove medrese*, Sarajevo, 1975. (Napominjemo da se u udžbeničkoj literaturi slobodnije pristupa kod preuzimanja činjenica iz drugih izvora).

124 Pomenute godine je Kaderijsko-Bedeviska tekija "Čeljigovići" u Sarajevu štampala reprint izdanje knjige *Islam*, pod nazivom *Izbor iz knjige Islam*.

ILMI KJELAM - GLAVNO AKAIDSKO DJELO

Najavljen kao četvrta knjiga o islamu, *Ilmi kjelam* nastaje početkom treće decenije prošlog stoljeća, u najplodnijem periodu Čokićevog spisateljskog angažmana. Uporedo s ovim djelom, nastaju još dvije njegove najavljene knjige, druga i treća, *Muhammed alejhisselam*, čiju obimnu građu objavljuje u *Hikjmetu*, i *Izvori islama*, čiji sadržaj u najvećoj mjeri integrira u ostala djela. Uz spomenute naslove, Čokić tada objavljuje značajan broj autorskih radova i prijevoda u mnogim muslimanskim listovima. Ovo navodimo kako bismo istakli tadašnju zavidnu autorsku angažiranost Abdurahmana-ef. Čokića, koja je rezultirala nastajanjem djela *Ilmi kjelam*, njegovog posebno vrijednog pisanog teološkog ostvarenja.

Ilmi kjelam je, nedvojbeno, naše najobimnije i tematski najrazuđenije akaidsko djelo iz prve polovine dvadesetog stoljeća. Treba istaći da su se tada pojavili i drugi autori koji su napisali zapažene radove iz

akajdske nauke,¹²⁵ od kojih neki zaslužuju da u ovom kontekstu budu spomenuti. Skoro istovremeno s Čokićevim *Ilmi kjelamom*, pojavila su se djela s istim naslovom, čiji su autori profesor Mehmed Handžić¹²⁶ i Mehmed Ali Dukatar.¹²⁷ Naime, njih trojica su se na raspisani konkurs *Ulema medžlisa* javili sa svojim rukopisima udžbenika za vjeronauku u srednjim školama.¹²⁸ Vakufska direkcija u Sarajevu je izdala Handžićev *Ilmul-kelam*, koji je od 1934. godine bio zvanični udžbenik islamske vjeronauke. Čokićev *Ilmi kjelam* nije štampan, ali je *Ulema medžlis* u Sarajevu rukopis verificirao i dao saglasnost da se po njemu može predavati vjeronauka u srednjoj školi.¹²⁹ Iako je Abdurahman-ef., u predgovoru proširanog izdanja o Muhjuddinu Arebiju, najavio skori izlazak

125 Značajnije radove iz ove nauke tog vremena napisali su Džemaludin Čaušević (vidjeti: *Islamska misao h. Mehmeda Džemaludina Čauševića*, Sarajevo, 1998.) i Ibrahim Haki Čokić (vidjeti: "Iman" (dvadeset i šest nastavaka), *Hikmet*, 1929-1936.).

126 Mehmed Handžić, *Ilmul-kelam*, Sarajevo, 1934.

127 Mehmed Ali Dukatar, *Ilmi Kjelam* (rukopis broji trideset i četiri stranice A4 formata).

128 Muharem Omerdić, "Dvojica Čokića značajni predstavnici bosanske hanefijsko-maturidijske akajdske škole", *Zbornik radova sa okruglog stola 3-4*, Behram-begova medresa, Tuzla, 2001., str. 28. Muharem-ef. smatra da su, u tekstu pomenuta trojica autora, druga istaknuta generacija predstavnika bosanske akajdske škole, poslije Hasana Kafije Pruščaka, Ahmeda Bejadi-Zadeta Bošnjaka i Mustafe Ejubovića Mostarca, koji su pisali na arapskom jeziku. (Isto) Ovim povodom istaknut ćemo da su djela trojice pomenutih bosanskih alima, u okviru doktorskih i magistarskih disertacija, predstavili: dr. Zuhdija Adilović (*Hasan Kafija Pruščak i njegovo djelo Svjetlost istinske spoznaje o temeljima vjere*, Zenica, 2004.), mr. Muharem Omerdić (*Doprinos Ahmeda Bejadi-Zadeta razvoju akajdske nauke*, disertacija odbranjena 2000. godine) i dr. Nedžad Grabus (*Doprinos šejha Fuje tumačenju bitnih odrednica kaside Al-Amali*, disertacija odbranjena 2001. godine).

129 Isto, str. 35.; Enver Mulahalilović, "Monografija o ulemi iz porodice Čokić", *Hikmet*, VII/1994., br. 3 (75), str. 141. (Napominjemo da primjerak kojim smo se koristili na posljednjoj stranici ima otisnut pečat *Ulema medžlisa*, kao i to da ni Dukatarov rukopis, također, nije štampan).

Ilmi kjelama, to se nije dogodilo. I kasnije je s vremena na vrijeme bilo inicijativa da se ovo vrijedno djelo štampa, ali ono je, ipak, do danas ostalo u rukopisu.¹³⁰ Profesor Čokić se, razumljivo, oslanjao u svom nastavnom radu na svoje djelo, što je tek minimalna korist u poređenju s domaćajima koje bi njegovo izdavanje moglo imati za širu javnost, pogotovo u vremenu kada je napisano. Ni to što su pojedini dijelovi knjige *Ilmi kjelam* objavljivani u tadašnjoj periodici, odnosno u prvom akaidskom djelu *Islam*, koje je deset godina ranije štampano, u veoma skromnom tiražu, nije moglo nadomjestiti ulogu cjelovitog djela. Stoga predstavljanje i valorizacija glavnog Čokićevog akaidskog djela može imati naročitu važnost jer će se prvi put naša javnost upoznati s cjelovitom njegovom strukturom.

Rukopis *Ilmi kjelam* obuhvata stotinu četrdeset i dvije stranice A4 formata, maksimalno gustog proreda, što ga čini, iznimno obimnim i tematski raznovrsnim. Primjetan je autorov trud da djelo, s obzirom na potrebe izvođenja nastave islamske vjeronauke, čega je kao profesor sigurno bio svjestan, prilagodi fizionomiji udžbenika za učeničku populaciju.¹³¹ Međutim, ono svojom tematikom i podrobnom informativnošću nadilazi tu svrhu. To ne iznenađuje ako znamo da se Čokić, u svojoj namjeri da svestrano predstavi islam na bosanskom jeziku, opredijelio za djela koja će odgovoriti tako širokoj potrebi. Kratak prikaz i analiza svih sadržaja knjige doprinijet će da se vidi njezina tematska višeslojnost i opća svrsishodnost poruke.

---

130 Čokićevu najavu o izdavanju *Ilmi kjelama* vidjeti u: Šejhul-Ekber Muhjuddin Arebi, Sarajevo, 1936., str. 3. O autorovim poteškoćama koje su vezane za izdavanje djela dali smo napomenu u 112. fusnoti. U naše vrijeme je rah. kadija Ahmed Mešić ulagao velike napore da Čokićev *Ilmi kjelam* ugleda svjetlo dana, ali, nažalost, do toga nije došlo.

131 O tome jasno govori autorova "napomena nastavniku" na početku knjige, u kojoj izlaže plan obrade tematskih jedinica za jednu školsku godinu u višoj gimnaziji.

Sadržaj djela je izložen u četiri cjeline ujednačene dužine: uvod, prvi, drugi i treći dio. Svaka cjelina je izdijeljena na poglavlja označena rimskim brojevima, u okviru kojih su istaknuti naslovi tema. Na prvim stranicama je pripremljen uobičajeni sadržaj, koji precizno hronološki prati postavljene naslove u tekstu knjige. Poslije glavnih cjelina knjige, nalazi se izdvojeni “svršetak” s dvije teme, o tevbi i istigfaru, te šefa’atu. Za ovakav postupak se može naći opravdanje u tome što su te teme uslijedile neposredno iza izlaganja o kufriu, nifaku, dužnostima, zabranama i grijesima, iako su se sve one konceptijski mogle smatrati završnim temama knjige, pošto dolaze iza koherentnog skupa tema o načelima islama. Dvije posljednje stranice su rezervirane za “upotrijebljenu literaturu”, gdje je navedeno više desetina bibliografskih podataka o autorima i njihovim djelima, napisanim uglavnom na arapskom, te u manjoj mjeri na turskom i bosanskom jeziku. Popis je obavljen po oblastima koje uključuju: tefsir, hadis, siretu-r-resul, povijest islama, povijest vjera, ‘ilmu-l-kelam, filozofiju, astronomiju i biografije, dok su djela imama El-Gazalija i izvori na bosanskom jeziku navedeni izdvojeno. Pored popisanih, Čokić se koristio i drugim izvorima, navedenim u samom tekstu. Među autorima na čija djela se Čokić oslanjao u pisanju, nalaze se poznati teolozi, filozofi i povjesničari klasičnog i modernog doba. Na podužoj listi imena, posebnu pažnju privlače alimi značajni za nauku o kelamu, kao što su: Ebu Hanife, Ebu-l-Hasan el-Eš’ari, Ebu Mensur el-Maturidi, Ebu Bekr el-Bakillani, Ebu-l-Me’ali el-Džuvejni, Ebu Hamid el-Gazali, Nedžmuddin ‘Umer en-Neseфи, Ebu Bekr Ahmed eš-Šehrestani, Sa’duddin et-Teftazani, Es-Sejjid eš-Šerif el-Džurdžani, zatim oni iz kasnijeg vremena, Muhamed Abduhu, Rešid Rida, Abdulaziz Džaviš,¹³² Ismail Haki Izmir-

132 Pofesor Fikret Karčić ovog autora svrstava među muslimanske reformiste (*Društveno-pravni aspekt islamskog modernizma*, Sarajevo, 1990., str. 247.). Njegovi radovi su prevedeni u bosanskohercegovačkoj muslimanskoj štampi (vidjeti: "Hilafet", *Biser*, III/1918., br. 9-10, str. 141-142.; "Istok i zapad", *Biser*, III/1918., br. 17-20, str. 273-275.). Napominjemo da je jedan od pro-

li¹³³ i drugi. I autori djela iz ostalih islamskih disciplina, na koja se Čokić poziva, a o kojima na ovom mjestu nismo u mogućnosti više govoriti, u povijesti islamske nauke predstavljaju autoritete najvišeg ranga.¹³⁴

Zanimljivo je i Čokićevo pozivanje na znanstvena djela zapadnih autora, te uključivanje njihovih gledišta i teorija u elaboracije vjerskih pitanja. On to često čini u *Ilmi kjelamu*, ali i u drugim svojim radovima. Očigledna je njegova namjera da ovakvim pristupom doprinese afirmaciji islamskog učenja u vremenu izražene dominacije znanosti i racionalizma.

Uz isticanje impozantnog opsega korištene literature, ukazat ćemo i na zastupljenost brojnih citata i napomena, što *Ilmi kjelamu*, sveukupno, priskrbljuje izuzetnu dokumentacionu i naučnu argumentiranost. Uzimajući u obzir tadašnju "generalnu neosjetljivost"¹³⁵ muslimanskih autora naspram primjene bitnih naučno-metodoloških uzusa u pisanju

---

fesora Abdurahmana-ef. Čokića bio i Abdulaziz Džaviš. Povodom njegovog preseljenja na Ahiret, Abdurahman-ef. je u *Hikmetu* objavio rad ("Merhum šejh Abdulaziz Džaviš", *Hikmet*, I/1929., br. 2, str. 51-53.).

- 133 Profesor Izmirli (1869-1946.) slovio je kao jedan od najznačajnijih alima svog vremena u Turskoj. Predstavljen je kao tumač vjerskih propisa, vođa, vizionar i osoba izuzetne pobožnosti. Napisao je mnoga poznata djela. Nauku o kelamu je izložio u djelima pod nazivom: *Muhassilu-l-kelam ve-hikme*, *Mulehhas 'Ilm-i Tevhid* i *Yeni 'Ilm-i Kelam*. I ovaj alim je bio profesor Abdurahman-ef. Čokića, kojeg je on s poštovanjem oslovljavao "moj časni ustaz" (npr. *Mudafea*, str. 14).
- 134 Ovdje ćemo spomenuti neke od njih: Ebu Bekr el-Džessas, Nasiruddin el-Bejdavi, Dželaluddin es-Sujuti, Ibn Džerir et-Taberi, Ibn Haldun, Ibn Hazm, Ibn Esir, Ebu Nasr el-Farabi, Ibn Sina, Ibn Rušd, Filibeli Ahmed Hilmi, Mahmud Esad, Ahmed Midhat... U okviru korištene literature su i sve zbirke hadisa iz *Kutubu-s-sitte* s komentarima, zatim *Musnedi*, *Muvetta*, Ibn Hišamova i druge *sire*...
- 135 Na to je ukazao i prof. Adnan Jahić (vidjeti: *Hikmet – riječ tradicionalne uleme u Bosni i Hercegovini*, str. 105.).

djela i tekstova, Čokićev *Ilmi kjelam* se, zasigurno, može smatrati jednim od najboljih primjera suprotna ponašanja.¹³⁶

U uvodu je sadržano slijedećih pet poglavlja: 1. islam, 2. islamska šerijatska nauka i definicija 'ilmu-l-kelama, 3. ehli sunet i raskol, 4. pregled islamskih teološko-filozofskih i pravnih škola i 5. znameniti mute-kellimuni.

Koristeći se deduktivnim principom u izlaganju, autor nas na početku djela podsjeća na najvažnije opće odlike islama, da bi potom uslijedile rasprave o pojedinačnim pitanjima. Govoreći o islamu, posebno naglašava da pokornost volji Božijoj, što je temeljna poruka ove vjere, znači ulazak u stanje mira, spasa i sreće na oba svijeta. To se ne može postići bez poznavanja sadržaja i propisa islama, što nam omogućavaju nauke ove vjere. Tako nas autor uvodi u slijedeće poglavlje, kojim se otvaraju horizonti nauke kelama. Na ovom mjestu se stručno i precizno daju objašnjenja pojmova koji predstavljaju konstitutivni obrazac vjere, poslije čega će uslijediti kratak prikaz nastajanja šerijatskih nauka, kao interpretativnih formi nužnih za ispravno razumijevanje i primjenu islama. Potcrtano je da nauka o vjerovanju (*fikh i'tikadi*) zauzima temeljno mjesto unutar cjelokupnog vjerskog učenja. Ona će se u slijedećoj etapi svog razvoja zvati '*ilmu-l-kelamom*'. Tako dolazimo do potrebe da se definira i šire objasni pojam koji je istovremeno i naslov djela.¹³⁷ Po kratkoj Čokićevoj definiciji, "*ilmi kjelam* je fikh o vjerovanju obrazložen filozofijom". Kako bi bilo jasnije, on je ponudio

136 U poređenju s Handžićevim i Dukatarovim akaidskim djelima, Čokićev *Ilmi kjelam* ih nadmašuje u metodološkom pogledu. Dvojica, također, istaknutih autora, Džemaludin Čaušević i Ibrahim Čokić, su, naprimjer, veoma rijetko navodili izvore u svojim akaidskim radovima. Slično je postupala i većina ostalih teologa tog vremena.

137 Jezička forma *Ilmi kjelam*, kako je Čokić nazvao ovo djelo, prilagođena je transkripciji turskog jezika što je u to vrijeme bila česta praksa, pogotovo kod istanbulske uleme, s tim što su se neki primjeri zadržali i do našeg vremena.

šire objašnjenje zadaće ove nauke koja se u osnovi svodi na valjan i djelotvoran postupak interpretacije i dokazivanja vjerskih istina, te njihovu apologiju. Upravo će se u narednom poglavlju ilustrirati uloga *‘ilmu-l-kelama* u afirmaciji *ehlusunetskog* učenja, u vremenu kada su, ovoj matičnoj islamskoj školi, zaprijetile već osnažene raskolne tendencije.

Četvrto poglavlje se odlikuje ozbiljnijim povijesno-teološkim pristupom pregledu islamskih vjersko-filozofskih škola, te, u manje informativnoj formi i pravnim školama u islamu. Predočeno je šest temeljnih teološko-filozofskih sistema mišljenja, od dosljedno racionalističkih, pod utjecajem grčke filozofije, do krivovjernih, izraženih u šiijsko-gulatskim i sufijsko-heterodoksnim učenjima. Ukazujući i na obilježja umjerenijih škola, u koje svrstava *Ihvanu-s-safa*, umjerenije *mu’tezile* i *mutesavvife*, autor ističe srednji put škole (*kjelami hikjemi*) u čijem sistemu mišljenja su “baza vjerski principi, a filozofija služi za njihovo tumačenje”, što je jedino potpuno ispravno učenje koje baštini *ehlus-sunne ve-l-džema’a* prvih i kasnijih generacija.¹³⁸ U krug šerijatskopравnih škola u islamu, Čokić, pored poznatih sunijskih, uvrštava zahirijsku i džaferijsku školu, te o svima njima prilaže kraće informacije.

Nakon elaboracije teme o uspostavljenim trendovima muslimanskog mišljenja, Čokić to čini i s individualnim teološkim opusima, koji obrazuju najsnažniju i najvažniju nit oko koje se institucionalizira matično islamsko učenje pretklasičnog i klasičnog vremena. Podsjećajući na podijeljene uloge “islamskih velikana” koje su se manifestirale u kolosalnim doprinosima u *tefsiru*, *hadisu*, *fikhu*, *ahlaku* i *‘ilmu-l-kelamu*, on se, kako to kontekst izlaganja zahtijeva, ograničava na predstavljanje najvećih mutekellimuna, i to onih koji su “priznati kao imami”.¹³⁹ Među njih uključuje: Ebu Hanifu, Ebu Hasana el-Eš’arija, Ebu Mensu-

138 Abdurahman Adil Čokić, *Ilmi Kjelam*, str. 10.

139 Isto, str. 12.

ra el-Maturidija, Ebu Bekra el-Bakillanija, Abdulmelika el-Džuvejnija i Ebu Hamida el-Gazalija.

U kratkom osvrtu na Ebu Hanifino “dvadesetogodišnje bavljenje ‘ilmu-l-kelamom”, istaknut je utemeljujući značaj njegovih djela za izgradnju te nauke. Poslije njega su se na tom planu posebno istakli dvojica glavnih ehlsunetskih imama u vjerovanju El-Eš’ari i El-Maturidi, o kojima su dati osnovni biografski i bibliografski podaci. Tu je i kratak prikaz učenja njihovih škola, s naglaskom na najvažnijim sadržajima. Treba napomenuti da su, iako veoma sažete, informacije o životu i djelu tih alima, za Čokićevo vrijeme imale veoma veliki značaj.

Slijedeće veliko ime o kojem se govori na stranicama *Ilmi kjelama* je Ebu Bekr el-Bakillani. Ovaj učenjak je, uz El-Eš’arija i El-Maturidija, dao nemjerljive doprinose nauci o kelamu u ranoj fazi njezinog razvoja. Posebna pažnja je poklonjena njegovim zaslugama u nastajanju atomističke teorije s kojom je nauka kelama značajno unapredovala.

O imamu El-Džuvejniju je izložena iscrpna biografija, s najpoznatijim njegovim djelima, kao i kratkim napomenama o njihovom sadržaju. El-Džuvejni je, u najvećoj mjeri, pogotovo u svojim ranim djelima, iskazao slaganje s mišljenjima imama El-Bakillanija. Učitelj je Ebu Hamida el-Gazalija, podvlači Čokić, te započinje veoma temeljitu obradu njegovog života i djela.

Abdurahman-ef. je, s ciljem što boljeg sagledavanja uloge ovog muslimanskog genija, izložio vjerske, političke i obrazovne prilike u njegovom vremenu. U iscrpnoj biografiji su podrobnije istaknute duhovne i znanstvene faze koje je prošao El-Gazali. Čokić demonstrira svoju zavidnu upućenost u sadržaje Gazalijinih djela, obrazlažući njihovu važnost za gotovo sve nauke islama. U prvi plan je stavio ‘ilmu-l-kelam i filozofiju, te tesavvuf, kao “ahiretsku nauku”. Dugo El-Gazalijevo bavljenje naukom o kelamu je uspostavilo nemjerljiv doprinos njezinom

razvoju. Njegovo mišljenje i nauka su, ustvrdit će Čokić, ostavili trajan i neizbrisiv utjecaj na cjelokupno buduće muslimansko mišljenje, i u tome se s njim nijedan drugi alim ne može mjeriti. U završnom slovu u ovom dijelu knjige, Čokić je još jednom apostrofirao da su Gazalijina djela poznata i priznata u cijelom islamskom svijetu, navodeći potom imena poznatih i, za ehlišunetsko učenje, zaslužnih mutekellimuna koji su djelovali poslije imama El-Gazalija.

Na kraju ove cjeline, označene kao uvod, a u kojoj se izlaže povijest 'ilmu-l-kelama, Čokić prelazi na obradu značajnih akaidskih tema ove nauke, uokvirujući ih u tri zasebna dijela.

Prvi dio obuhvata tri poglavlja u kojima se izlaže islamsko učenje o slijedećim pitanjima: čovjek (stvaranje, odlike i svrha), bitnost i vrijednost saznanja, izvori istine, stvaranje svemira (supstancije i akcidenције), biće (svojstva i kategorije, savršenost i ljepota), uzroci i Uzrok svih uzroka, te dokazi o Allahovom postojanju, Njegova savršena imena i svojstva. Kako vidimo, Čokić se u ovom djelu upustio u razmatranje pitanja iz nekoliko važnih područja nauke o kelamu, kao što su: epistemologija, ontologija, kosmologija i teologija. Razmatranje tih pitanja nedvojbeno zahtijeva stručan i općenito veoma ozbiljan pristup, ponajprije zbog njihovog tematskog karaktera, ali i divergencija oko njihovog definiranja i postuliranja u povijesti islamskog teološko-filozofskog mišljenja. Nije pretenzija Čokićevog djela da ponudi i razvije slojevite rasprave, kakve te teme zavređuju. Riječ je o djelu u kojem se kani sažeto predstaviti cjelokupna nauka o kelamu. Međutim, može se kazati da je autor, ostvarujući jasan stil i logičan slijed misli u izlaganju, te veoma dobrim poznavanjem klasične islamske literature, koja sva ova pitanja sistematično razviđa, generalno uspio da odgovori tako zahtjevnom zadatku. Štaviše, neka od pomenutih pitanja je sasvim solidno i dovoljno informativno obradio, pogotovo ako za usporedbu imamo na umu radove u kojima su u to vrijeme ista ta pitanja razmatrana.

Naglasit ćemo da se ni ovoga puta autor nije ustručavao da prizove u pomoć novija mišljenja i otkrića zapadne filozofije i nauke. Uz sve to, nastojao je da svoja razmatranja i analize čvrsto poveže s kur'anskim tekstom.

Rasprava o čovjeku, te odlikama i svrsi stvaranja, započinje eksplicacijom istine o njegovoj iskonskoj težnji za spoznajom svega, ne samo unutar fizičkog, već i u području metafizičkog svijeta. Pošto je čovjek "sam sebi najbliži", logična je njegova preokupiranost samospoznajom koja je temelj i preduvjet svakoj drugoj spoznaji. Na tom putu, on jeste vođen istinitim načelima kur'anske objave, međutim, uz to je, Svojim "velikim hikmetom" Svevišnji čovjeku darovao spoznajnu moć, kojom će, pitajući se i tragajući za smislom vlastitog postojanja, neprestano širiti granice spoznate stvarnosti. Čokić ističe i druge važne odlike kojima je čovjek uzdignut iznad drugih stvorenja, što kazuje o posebnoj svrsi njegovog stvaranja.¹⁴⁰ U rezimeu rasprave je navedeno više ajeta te zaključeno da je konačni cilj ljudske spoznaje vjerovanje i veličanje Stvoritelja. U takvom odnosu prema Svevišnjem će se usavršavati moralna ljudska svojstva i vrline.

Raspravom o bitnosti i vrijednosti saznanja, Čokić će pretresti i osporiti poglede više znanstveno-filozofskih pravaca, kao što su skepticizam, idealizam, kriticism, pozitivizam, a potom izložiti stav islamskih mutekellimuna i filozofa, kao jedino ispravan. U pogledu razmatranja izvora istine, kao "suštine saznanja", definiraju se tri sredstva koja do vode do spoznaje istine: osjetila, um i autoritet istinite vijesti (*el-ha-*

---

140 Govoreći o ljudskim kvalitetima koji čovjeka čine različitim i superiornim u odnosu na druga stvorenja, autor zaključuje da je to dokaz protiv evolucionističke hipoteze o stvaranju. O ovoj hipotezi je na kraju svoga izlaganja o stvaranju čovjeka još rekao: "Kada bi bila ispravna Lamarkova i Darwinova hipoteza selekcije i prirodnog odabiranja, u tom slučaju bilo bi moralno ono što je nemoralno, samilost bi značila zločin i ubijanje, a pravda nasilje i otmiču." (Isto, str. 40.)

beru-s-sadik). Očigledno je da je autor ovu temu izložio, uglavnom, u skladu s teorijom vjerske spoznaje koju nalazimo u djelima imama El-Maturidija.¹⁴¹

U novom tematskom odjeljku se naglašava neprestana ljudska radoznalost u vezi sa svemirom, u čiji nepregledni svod se od najranijih vremena upiru pogledi i odgonetaju njegove tajne, što je dovelo do nastajanja brojnih hipoteza i teorija u povijesti nauke. Na neke od njih se Čokić kritički osvrnuo, dok je Kant-Laplasovu izdvojio kao jedinu koja “zavrjeđuje pažnju”. U ovaj kontekst je uključio kur’anski pogled na strukturu kosmosa, ističući one ajete u kojima se od čovjeka traži da razmišlja i proučava nebeska prostranstva. Čovjek će tako shvatiti svoju slabost naspram veličine Tvorca svemira, potcrtat će Čokić, a onda općenitu raspravu o svemiru ushićeno zaključiti tvrdnjom o “potpunoj skladu” između “kur’anskog učenja o stvaranju svijeta” i “naučno utvrđenih činjenica”.¹⁴²

U nastavku se autor bavi “suštinom i istinskom bitnošću svemira” s ciljem da se pokaže jasnim kako on nije sam od sebe postao, već da ga je Savršeni Um saznao. Stoga će detaljno i koherentno obraditi pitanje bića (*mevdžud*), njegova svojstva i kategorije. Zadržat će se na stručnoj i preglednoj obradi supstancija (*dževahir*) i akidencija (*e’arad*).

Iznesene natuknice nagovještaju zanimljivo autorovo izlaganje. I u ovom kontekstu ćemo naglasiti da je Čokić u obradi naznačenih tema bio presudno upućen na rješenja onih mutekellimuna i islamskih filozofa koji su utemeljili islamsku kosmologiju i njezinu atomističku metafiziku, nastojeći ih dodatno učvrstiti modernim filozofskim mišljenjima i naučnim otkrićima. Autor je, prema svom ustaljenom meto-

141 A. A. Čokić, *navedeno djelo*, str. 43. (Usporediti: Ebu Mensur el-Maturidi, *Kitabu-t-tevhid*, Daru-l-džami’at el-misrije, str. 4-11.).

142 A. A. Čokić, *navedeno djelo*, str. 47.

dološkom pristupu, i u ovoj raspravi izložio manjkavosti materijalizma, spiritualizma, monizma i drugih zapadnih filozofskih pravaca, dok je, s druge strane, poglede islamskih teologa, filozofa i naučnika o postojanju dvije odvojene supstancije duha i materije, čiji je tvorac Svemogući Bog, kao jedino ispravne ojačao rezultatima zapadne nauke, u prvom redu u oblasti fizike i biologije. Zaključujući raspravu o ontološkim i kosmološkim pitanjima nauke kelama, autor se kratko osvrće na pojam uzroka (*'ilel*). On se ovdje ne bavi teorijom kauzaliteta s ciljem da predstavi njezinu različitu ulogu i mjesto u teološkoj i filozofskoj tradiciji islama. Stalo mu je više do toga da iz uzročne nužnosti, zatim očigledne ograničenosti i nesavršenosti svijeta, izvede dokaze o postojanju "Apsolutnog i Pravog uzroka" i Savršenog Stvoritelja Koji je sve postojeće iz ničega stvorio. Stoga to i jeste slijedeća autorova tema.

Uzimajući kao inspiraciju slikovitu opasku Fahrudina Razija da se samo iz jedne biljke može iscrpiti stotinu dokaza o Božijoj opstojnosti, Čokić zaključuje da svako biće u prirodi jasno svjedoči o Tvorcu Sve-mogućem. Po njemu, tri su najvažnije vrste dokaza: fizički, metafizički i moralni dokazi. U obrazloženjima tih dokaza, najviše će se zadržati na onima koji proizlaze iz postanka, mogućnosti, harmonije i svrhe ovog svijeta. Svaki je musliman dužan ("vadžib mu je") da proučava sve što vidi, radi postizanja što jačeg uvjerenja o postojanju Allaha Uzvišenog. Autor ovu tvrdnju povezuje s kur'anskim ajetima.

Posljednja tema u ovoj cjelini knjige vezana je za Božija imena i svojstva. Autor navodi neka imena i attribute Uzvišenog, ali se nije odlučio da primijeni standardnu šemu u izlaganju ovog pitanja, kako to najčešće nalazimo u akaidskim djelima. On ne govori odvojeno o Allahovim (dž.š.) imenima i svojstvima, niti ih pojedinačno obrađuje, međutim, veoma su zanimljivi i vrijedni mnogi akcenti koje je unio u obradu ovog važnog teološkog pitanja. Naglašena je uloga Allahovih imena i atributa na planu spoznaje Bića Uzvišenog. Iako spoznaja Ap-

solutnog i Savršenog Boga ne može biti potpuna, pomoću Njegovih imena i svojstava se doseže mogućnost ispravnog vjerovanja, kao i pokornost volji Svemogućeg. Među imenima je samo ime Allah, kao najveće, šire obrađeno. Posebno je uočljivo Čokićevo obrazloženje da se nijednim imenom ili atributom ne označava sama bit Božija. Osim toga, on upozorava na nedopustivost antropomorfičkog poimanja Božijih svojstava. Ovom raspravom se zaokružuje druga tematska cjelina, poslije koje, prema zacrtanom planu knjige, autor razmatra fenomen vjere uopće, uključujući brojne aspekte relevantne za njegovo prezentiranje.

Na prethodno izložena pitanja o stvaranju svijeta, izvorima vjerske spoznaje, te dokazima i atributima Svemogućeg Boga, skladno se nadovezuju teme uokvirene u treću cjelinu Čokićevog djela. Sadržaj te cjeline je izdijeljen u sedam poglavlja: 1. definicija vjere, 2. izvori vjere, 3. objava (posebna objava, ilham, san, mišljenje islamskih učenjaka o vahju, primanje, mogućnost, istinitost i potreba objave), 4. potreba vjere, 5. uvjeti istinske vjere, 6. kratak pregled vjera i 7. objavljena vjera i njezini vjesnici. O značaju navedenih tema smo već govorili kod kratkog predstavljanja autorovog prvog djela *Islam*. S obzirom na to da je najveći broj njih, uz neke preinake, zastupljen i u ovom djelu, ostat ćemo samo na naznakama o poglavljima i temama.

Budući da su u prethodnim poglavljima prezentirana načela povišanih i objavljenih vjera prije islama, u nastavku će autor, očekivano, predstaviti islamsko učenje. Zato su na stranicama posljednje tematske cjeline Čokićevog glavnog akaiidskog djela izložene brojne teme koje čine osnovni sadržaj ove fundamentalne islamske nauke. U četiri zasebna temata, više se govori o vjesniku islama Muhammedu (a.s.), zatim o vrelima vjere, Kur'anu i hadisu te, naposljetku, o osnovnim načelima islama, uz dodatak još nekih važnih naslova. Riječ je uglavnom o poznatim vjerskim pitanjima koja je autor odabrao i znalački

sistematizirao, te, prilagođavajući ih sadržajem i formom, u svoj *Ilmi kjelam* kontekstualizirao.

Iz nekoliko naslova koji će služiti kao orijentiri prilikom predstavljanja ličnosti Muhammeda (a.s.), vidljivo je da autor primarno namjera istaknuti uzoritost i nenadmašnost ljudskih i poslaničkih svojstava posljednjeg i najvećeg vjesnika islama, u čijoj se misiji iznova i konačno utemeljuje cjelokupna poruka Allahove vjere. I njegov život prije poslanstva, kao i period u kojem traje objava Kur'ana, odražavaju sklad vrlina i najviši stupanj moralnog digniteta ličnosti časnog Poslanika, što je, dâ se to iščitavati iz autorovih navoda, krunski dokaz istinitosti njegovog poslanstva. Samo voljom i uputom Njegovog Gospodara, Poslanik islama je mogao biti takav.

Nakon što je osvijetlio značaj misije Muhammeda (a.s.), autor, primjereno intencijama nauke o kelamu, govori o glavnim izvorima islama Kur'anu i hadisu. Kur'an, kao prvi izvor "nauke islama", najveća je Allahova mu'džiza, kako po sadržaju poruke tako i po ljepoti jezičkog stila. Kratkim prezentiranjem kur'anskih načela o vjerovanju i svim bitnim sferama u životu i djelovanju ljudske zajednice, istaknuta je sveobuhvatnost njegove uzvišene poruke. Cijeli tok predanja posljednje objave je apsolutno neupitan sa stanovišta vjerodostojnosti, od časa dostavljanja prve riječi Poslaniku (a.s.) do Sudnjeg dana. Kur'an je po hranjen u knjizi i memoriji ljudi, a Najveći njegov Čuvar je Onaj Koji ga je objavio.

Autor je hadis označio islamskom tradicijom koja ima status drugog izvora islamskog učenja. Pojmom *sunnet* se, također, imenuje ovaj izvor, s tim što mu se najčešće, u odnosu na *hadis*, daje šire značenje. Govoreći o verbalnoj (*kavli*) i praktičnoj (*f'ili*) tradiciji, Abdurahman-ef. vjerodostojnu hadisku predaju definira objavom po značenju. Hadisi s najvišim stupnjem vjerodostojnosti (*tevatur*) se, za sve islamske propise, smatraju izvorom koji ima snagu kur'anskog teksta. Autor je

ukratko predstavio najznačajnije zbirke hadisa kako bi ukazao na bogatstvo ove literature, te na kraju zaključio da je ona “zdrava i sigurna”.

U posljednjem poglavlju knjige u zasebnoj cjelini su izložena načela islamskog vjerovanja (imanski šarti). Treba naglasiti da su neka od načela imana, posebno vjerovanje u Allaha (dž.š.), razmatrana u ranijim kontekstima. Možda je to jedan od razloga što je autor obradi ovako važnog područja, po našem mišljenju, pristupio s nedovoljno iskazane pažnje. Istina, u poređenju s drugim akaidskim temama, u autorovo vrijeme se o imanskim šartima daleko više pisalo. Može se pretpostaviti da je Abdurahman-ef. u tom pogledu posebno imao na umu opsežnu studiju pod naslovom “Iman” u kojoj je Ibrahim-ef. Čokić, na stranicama *Hikjmeta*, veoma temeljito izložio temeljne istine vjere.¹⁴³

Napominjući da je ranije bilo govora o mnogim pitanjima kojima se dokazuje postojanje Allahovog Bića, te o Njegovim imenima i atributima, autor prelazi na izlaganje ostalih načela vjerovanja. O melekima je data jezgrovita i sadržajna interpretacija, usklađena s tradicionalnim pogledom na ovo pitanje. Vjerovanje u objavu i poslanike ovdje je, također, samo kratko predstavljeno zbog toga što su i ove teme ranije šire obrađivane. U okviru petog načela, iznesena je zanimljiva rasprava o karakteru proživljenja ljudi. Čokić smatra da će duša, kao konstanta ljudskog bića, na budućem svijetu imati “drugo stvoreno ruho”, čime se stavlja na stranu islamskog tradicionalnog viđenja ovog pitanja. Uz to, on je na temelju svjedočanstava vjerske predaje ukazao na događaje Sudnjeg dana.

Čokićeva rasprava o Božijem određenju i ljudskoj volji zaslužuje značajnu pažnju. On je, u duhu tradicionalnog islamskog učenja, objasnio ulogu Božijeg sveznanja, te univerzalno djelovanje Njegove volje i

---

143 Cjelovito djelo o načelima islama kod nas je napisao dr. Rešid Hafizović (*O načelima islamske vjere*, Zenica, 1996.).

moći u vezi sa svim što se zbiva. U tom okviru su čovjeku date pretpostavke ograničene volje i moći, kako bi na temelju djela koja čini ponio vlastitu odgovornost. Autor snažno potencira ljudski aktivitet, istovremeno upozoravajući na neophodnost stalnog oslanjanja na Svemogućeg Boga (*tevekkul*). Značenju ovog pojma autor je dao važno mjesto u razumijevanju *kadâa* i *kadera*.

U svojevrsnom rezimeu izlaganja o imanu i islamu, autor iznosi tvrdnju da su sva temeljna islamska učenja "sušta istina". Ko u takvo što ne vjeruje, ne može biti musliman. Iz šireg konteksta ove rasprave se jasno vidi da autor kao uvjet za posjedovanje imana uzima iskreno uvjerenje u srcu (*tasdik*) i potvrdu tog uvjerenja riječima (*ikrar*), što je na tragu Ebu Hanifinog i El-Maturidijevog stajališta o imanu. U raspravi je ukazano i na drukčija mišljenja po kojima se kao uvijet za vjerovanje uključuje i djelo (*'amel*).

U nastavku su date kratke i precizne definicije *kufra*, *nifaka* i *fiska*, da bi potom bila navedena najvažnija djela koja musliman treba neizostavno da izvršava, a zatim i ona koja ne smije činiti jer su kategorično zabranjena. Autor se s više pažnje zadržao u raspravi o zabranjenim djelima. Ističe da su zabrane najvažnije pitanje poslije vjerovanja. Njihova svrha je pokornost Stvoritelju i moralna čistota ljudi. S druge strane, veliki grijesi su znak slabog imana, pomanjkanja bogobojaznosti i stida, te zaprljanosti duše počinitelja. Posljedice takvih djela mogu biti velike za pojedinca, njegovo potomstvo i cijelu zajednicu na ovom svijetu. Statusu vjernika grješnika na budućem svijetu autor prilazi u skladu s ehlisunetskim učenjem. Iz navedenog se vidi da je izlaganje o ljudskim djelima stavljeno u ravan akaiidske rasprave.

S prethodnom raspravom je povezano slijedeće izlaganje o ispravnom poimanju *tevbe* i *istigfara*. To je, naglasit će autor, prvostepena obaveza svakog muslimana, čime se na najbolji način svjedoči nada u Allahovu milost. Pored ove teme, u završnici Čokićevog djela, zastu-

pljena je još jedna optimistična rasprava, koja se odnosi na *šefa'at*, čiji je smisao obrazložen u duhu tradicionalnog islamskog učenja.

OSTALI RADOVI IZ AKAIDA

Skoro sva Čokićeve djela i tekstovi su, u većoj ili manjoj mjeri, prožeti temama iz akaida, što govori o njegovoj sklonosti prema toj nauci. Naročito mjesto u tom smislu ima djelo *Muhammed alejhisselam*. Ranije smo naglasili da ono, pored povijesne, ima i svoju teološko-akaidološku dimenziju. Autor je uz sržnu temu uključio zanimljive i korisne napomene koje se odnose na akaidiska pitanja, a često je u tom pravcu razvijao i detaljnije rasprave.

Značajnu autorovu pažnju privukle su vjerske prilike koje su vladale na Arabijskom poluotoku prije islama. Iznoseći neke poznate činjenice iz preislamskog politeizma, on govori i o prisustvu "Musaovog i Isaovog dina" među Arapima tog vremena. Njihova izvorna vjerska učenja su vremenom bila uveliko izmijenjena, tako da nisu imala značajnijeg utjecaja na arapsko stanovništvo.¹⁴⁴ Neposredno prije dolaska posljednje Objave, pravo-

---

144 A. A. Čokić, "Muhammed alejhisselam", *Hikjmet*, II/1930., br. 18-19, str. 196-199.

vjerni su jedino bili oni koji su slijedili Ibrahimovu (a.s.) vjeru (*hunefa'*), među kojima je bio i Muhammed (a.s.) do svoje četrdesete godine. U vezi s tim, autor izlaže odlike hanefitske tradicije, naglašavajući da je u mnogim kur'anskim ajetima islam nazvan Ibrahimovom vjerom (*milletu Ibrahim*), s ciljem pridobijanja jevreja i kršćana jer su oni priznavali ovog poslanika koji je i Arapima bio poznat pod ovim imenom.¹⁴⁵

Pošto se u djelu, što je od ranije poznato, citira veliki broj ajeta, autor često donosi zanimljive vjersko-teološke komentare. Uz podsjećanje na to da su na početku Objave ajeti uglavnom tematski bili vezani za vjerovanje u Allaha (dž.š.), podsticanje na razmišljanje o svemiru, te eshatološka pitanja, Abdurahman Čokić, u vezi s tim, ali i drugim složenim pitanjima, izlaže osnovne islamske poglede. Tako se mogu zapaziti zanimljive interpretacije o Allahovim svojstvima, ili o smislu kratkog dunjalučkog života i mudrostima vjerovanja u buduću, vječni svijet. Autor je dao objašnjenje nekih "antropomorfnih ajeta" u kojima se govori o "Našim rukama" (*ejdina*),¹⁴⁶ ili "Allahovom prijestolju" (*'arš*),¹⁴⁷ naprimjer, rukovodeći se mišljenjima koja nalazimo u poznatim klasičnim islamskim djelima.

I pitanju *mi'radža* je pristupio prvenstveno kao akaidolog. Navodeći tri mišljenja o karakteru ovog događaja, on izdvaja kao najispravnije ono po kojem je *mi'radž* "duševno putovanje Božijeg Poslanika (a.s.) u *alemi melekjut*". Ovo mišljenje pripisuje "islamskim mutesavvifima i velikim mutekjellimima". O *mi'radžu*, pored ostalog, govori kao o velikoj počasti i *mu'džizi* kojom je Muhammed (a.s.) stekao nemjerljivu duhovnu snagu, potrebnu za nastavak poslaničke misije.¹⁴⁸

145 A. A. Čokić, "Muhammed alejhisselam", *Hikjmet*, II/1930., br. 23-24, str. 327-328.

146 A. A. Čokić, "Muhammed alejhisselam", *Hikjmet*, III/1931., br. 28, str. 105.

147 A. A. Čokić, "Muhammed alejhisselam", *Hikjmet*, IV/1933., br. 41, str. 130.

148 A. A. Čokić, "Muhammed alejhisselam", *Hikjmet*, IV/1933., br. 46, str. 290.

U još jednoj akaidskoj temi obrađene su odlike posljednjeg Poslanika (a.s.) i istinitost njegovog poslanstva. Autor je, s izuzetnom akribijom i nadahnuto, predstavio nenadmašna poslanička svojstva Muhammeda (a.s.). Za istinitost njegovog poslanstva uzima tri osnova. Prvi je mudrost islamskog učenja koje je proizašlo iz Objave, koja je Poslaniku (a.s.) dostavljena. To je stalni i živi svjedok istinitosti njegovog poslanstva. Svaki tren Muhammedovog (a.s.) života kazuje o usavršenom karakteru njegove ličnosti, što je drugi neupitni dokaz istinitosti njegovog časnog poziva. Treći dokaz vjerodostojnosti Muhammedovog (a.s.) poslanstva, zaključuje Čokić, jesu njegove brojne *mu'džize*, među kojima je na prvom mjestu Kur'an (a.š.).

Među ostale značajnije akaidске radove treba uvrstiti tesavufsko djelo koje nosi naslov *Muhjuddin 'Arebi*. Tesavvuf, odnosno islamska duhovnost i filozofija, kako ponekad ovu "šerijatsku nauku" (*'ilmu-tesavvuf*) naziva Čokić, jedna je od njegovih omiljenijih tema. U predgovoru ovog podužeg rada (oko četrdeset stranica) autor naglašava da će, pored predstavljanja života i djela velikog Ibn 'Arebija, ukratko izložiti smjernice *ehlisunetskog tesavvufa*. U uvodu je naveo mnoge odlike tesavvufa, prema kojima su, zavisno od isticanja svake od njih pojedinačno, brojni znalci davali definicije ove islamske discipline. Potom je pregledno predstavio povijesni razvoj islamskog misticizma. Ukazao je na ranije teorijske, i kasnije institucionalne karakteristike njegovog razvoja. U tom pogledu je šire govorio o *zikru*, koji je, pored redovnih farzova, jedan od najvažnijih "stupova ibadeta" u tesavvufu. Također je objasnio i ulogu *tarikata* u sufijskoj praksi, nakon čega je izložio pregled najpoznatijih derviških redova kod nas i u svijetu. Pored isticanja zasluga koje su sufijski autoriteti i tarikati imali na planu razvijanja ezoteričnih tumačenja vjere i širenja islamskog učenja, Čokić upozorava i na neislamske tendencije unutar sufizma, naglašavajući da među dervišima i njihovim bratstvima postoje "raskolni i sunnijski

derviši”.¹⁴⁹ Potom navodi brojna imena istaknutih tesavufskih učenjaka, između kojih kao posebno zaslužne izdvaja: Ebu Hamida el-Gazalija, Dželaluddina Rumija¹⁵⁰ i Muhjuddina ibn ‘Arebija čiji život i djelo u nastavku obrađuje.

Nakon kratke biografije, Čokić donosi pregled najvažnijih djela koja je napisao Ibn ‘Arebi, ne skrivajući čuđenje u pogledu njihove brojnosti. Govoreći o neodoljivoj snazi inspiracije, pod čijim neposrednim utjecajima su veoma često nastajala djela ovog velikog mutesavvifa, o čemu izrijeком svjedoči i sam Ibn ‘Arebi, Čokić primjećuje da na to ukazuju i naslovi nekih njegovih djela, među kojima je najpoznatije *Futuhatu mekijje* (*Mekanske inspiracije*).¹⁵¹ On je spomenuo i desetina ostalih djela iz mnogih oblasti, navodeći izvorna imena i prijevode naslova, te kratke opaske o sadržajima nekih od njih. Najviše prostora je rezervirao za predstavljanje djela *Fususul-hikem* (*Krune mudrosti*), o čijoj popularnosti svjedoče četrdeset i dva komentara, do tada napisana, među kojima je “najuspješniji komentar što ga je napisao jedan naš čovjek Abdullah Bosanac”.¹⁵²

149 A. A. Čokić, *Muhjuddin Arebi*, Sarajevo, 1936., str. 20.

150 Već smo istakli da je Čokić štampao brošuru i o Ebu Hamidu el-Gazaliju, o kome smo kratko govorili u poglavlju o djelu *Ilmi kjelam*. O Dželaluddinu Rumiju je Čokić napisao poseban rad.

151 U tekstu su navedeni još neki Ibn ‘Arebijevi *futuhati*, kao što su: *Futuhatu medenijje* (*Medinske ispiracije*), *Futuhatu misrijje* (*Egipatske ispiracije*) i *Futuhatu musulijje* (*Mosulske ispiracije*). (Isto, str. 23-24.)

152 Čokić dodaje da je original pomenutog komentara napisan na arapskom, te da ga je sam autor preveo na turski jezik. (Isto, str. 26.) Na naš jezik ga je preveo dr. Rešid Hafizović (Abdullah-efendija Bošnjak, *Tumačenje dragulja poslaničke mudrosti I-IV*, Sarajevo, 2008-2011.). Znatno ranije u odnosu na pomenuti prijevod komentara, profesor Hafizović se pojavljuje kao prevodilac Ibn ‘Arabijinog *Fususul-hikema* (*Dragulji poslaničke mudrosti*, Zenica, 1995.). Zanimanje profesora Hafizovića za filozofsko-teološku misao ovog velikog mistika islama rezultiralo je doktorskom disertacijom, a potom i publiciranjem djela (*Ibn ‘Arabijevo filozofsko-teološko učenje o logosu*, Zenica, 1995.).

U nastavku Čokić govori o nekim temeljnim učenjima odnosno teorijama Ibn 'Arebija. Na prvom mjestu je učenje o "transcendentnom jedinstvu Bitka" (*vahdetu-l-vudžud*), što ga je utemeljio ovaj najveći mistički filozof islama. Širom interpretacijom te Ibn 'Arebijeve ideje, Čokić pokušava njezino značenje, koliko god je to moguće, jasnije izraziti, u smislu ljudske mogućnosti da "istinskim spoznanjem spozna Boga kao jedinu apsolutnu istinu (Zbilju)". Također je istakao i druga učenja u Muhjuddinovim djelima, poput onih koja su označena kao *el-vudžudu-l-mutlak*, *tedžellijjat*, *šathijjat*, *mudžahadat*...¹⁵³ Nije propustio da ukaže na ozbiljnost brojnih kritika i optužbi na račun Ibn 'Arebijevo učenja. No, istaknuo je i one koji su bili kadri da ispravno razumiju njegovu misao, te iznesu odgovore s ciljem dokazivanja njene teološke ispravnosti, kakav je mufesir Mahmud Šihabuddin el-Elusi, čije zasluge u vezi s tim smatra posebno vrijednim. Čokić je više puta potcrtao da su osnovna učenja "tesavvufske filozofije o Bogu i svijetu" u djelima šejhu-l-ekbera Muhjuddina ibn 'Arebija zasnovana na slovu Kur'ana, te se, prema tome, ne kose s načelima islama.¹⁵⁴ Tako je ovaj bosanski alim stao na stranu onih koji su smatrali da je Ibn 'Arebijevo filozofsko-teološko mišljenje u skladu s ehlišunetskim učenjem.

Neka od već predstavljenih Čokićevih djela koja po svojoj tematici primarno pripadaju drugim naukama, također, zavređuju da u kontekstu izlaganja i obrade akaidskih pitanja budu spomenuta. Među njima je posebno dragocjeno polemičko djelo *Mudafea*, u kojem su izložena brojna zanimljiva akaidološka stanovišta o pitanjima kao što su: stvaranje svijeta, Allahov prijesto (*'arš*), nadnaravnost (*i'džaz*) Kur'ana, *mu'džize* i *kerameti*, *šefa'at*, neophodnost poštovanja svih ashaba Muhammeda (a.s.)...

153 O značenjima ovih duhovnih pojmova bit će riječi u šestom poglavlju.

154 A. A. Čokić, *navedeno djelo*, str. 33. Čokić svoju tvrdnju potkrepljuje ajetima (En-Nur, 35; El-Hadid, 3.).

Povodom rasprave o ajetu: *Uistinu, vaš Gospodar je Allah, Koji je za šest Dana nebesa i Zemlju stvorio, zatim je Prijestolje ('arš) zaposjeo...*,¹⁵⁵ Čokić je objasnio poimanje njegovog značenja od strane znalaca iz ranih (*selef*) i potonjih (*halef*) generacija. Navodeći poimenice ranije i kasnije učenjake koji su u svojim djelima neizostavno govorili o stvaranju svijeta, on podvlači da je riječ o jednom od najvažnijih pitanja 'ilmu-l-kelama, te da su mutekellimuni veoma oprezno pristupali ovim raspravama, i to u mjeri "koliko iziskuju prilike i koliko se to vidi iz slova Kur'ana".¹⁵⁶ Čokić izražava slaganje s mišljenjima po kojima drugi dio pomenutog ajeta: *Zatim je Prijestolje ('arš) zaposjeo (summesteva 'alel-'arš)*, spada u manje jasne ajete (*mutešabihat*). Naglasit će, međutim, da ga je dozvoljeno i potrebno tumačiti jer se ubraja u *mutešabihu-l-mefhum*, poslije čega će izložiti svoje razumijevanje pojma 'arš, dajući mu značenje "carstva".¹⁵⁷

Kad god govori o *i'džazu* Kur'ana, Abdurahman-ef. nastoji biti do kraja jasan u stavu da je ova Allahova Knjiga i svojim sadržajem i formom nadnaravna. *I'džaz* Kur'ana se očituje u "ljepoti svake rečenice, svakog ajeta", kao i u njihovom rasporedu u "svakoj suri", dodajući da ovo mišljenje dijeli najveći broj islamskih učenjaka (*idžma'*).¹⁵⁸ O važnosti ispravnog poimanja *mu'džiza* Allahovih poslanika i *kerameta evlija* autor govori pozivajući se na glavne izvore vjere i poznata akaiidska djela.¹⁵⁹

155 El-'Araf, 54. (Prijevod ajeta je preuzet iz: *Kur'an sa prijevodom na bosanski jezik*, prevodilac Enes Karić, Sarajevo, 1995.).

156 U ovom kontekstu je navedeno više imena autora i njihovih djela: Kudsi Hindi, *Esraru-l-melekut*; Sejjid Husein el-Džisir, *Risale Hamidijje*; Abdullatif Harbuti, *Tenkihu-l-kelam*, *Tekmil*; Šejh Tantavi Dževheri, *Dževahiru-l-'ulum*, *El-Kur'anu ve-l-'ulumu-l-asrije*; Abdulaziz Džaviš, *Esraru-l-Kur'an*; M. Rešid Rida, *El-Menar*. (A. A. Čokić, *Mudafea*, str. 17.)

157 Isto, str. 18-19.

158 Isto, str. 51-52.

159 Čokić je na ovom mjestu ukazao na dva djela: od Ebu Bekra el-Bakillanija, u

U djelima *Ahlak* i *Fikhu-l-ibadat*, teme iz akaidске nauke su manje zastupljene. Autor će sporadično u obradi nekih pitanja posezati i za akaidskim objašnjenjima. Iznoseći etičko stanovište o pitanju sevaba i grijeha, on će potcrtati da svjesno omalovažavanje vjerskih propisa i svetinja izvodi iz vjerovanja (*imana*), dok će u kontekstu čuvanja života i zdravlja upozoriti na opasnost po vjerovanje onoga ko traži lijek kod vračara ili gataru. U okvirima razmatranja fikhskih pitanja bit će, također, ukazano na posljedice trajnog napuštanja namaza, ili, naprimjer, na ispravno uvjerenje prema kojem *el-hadžeru-l-esved* ne posjeduje karakter svetosti... U tom smislu ćemo samo spomenuti Čokiće-*vu*, ranije predstavljenu, brošuru *Islamska vjerska organizacija*, čija se akaidска dimenzija odnosi na pitanje legitimiteta *imameta* i koncept islamskog vođstva u islamu.

Pored prezentiranih akaidskih tema, sadržanih u knjigama i brošurama, ukazat ćemo i na njihovu zastupljenost u Čokićevim objavljenim i neobjavljenim tekstovima.

U radu "Allah, Njegova savršenstva, Njegovo nevidljivo carstvo, Njegove objave i poslanici"¹⁶⁰ izlaže dokaze o savršenom Biću Božijem koji se nalode u prostranstvima nevidljivih i vidljivih svjetova (*el-gajb ve-š-šehade*). Svaki znak svih stvorenih svjetova oglašava svemoć, sveumijeće, apsolutnu vlast i vječnost njihovog Stvoritelja i Gospodara. Zvijezde i galaksije u svemiru su poput *ajeta* i *sura* u Kur'anu, ali istinsku mudrost i svrhu njihovog stvaranja vidjet će oko i shvatiti ljudski razum tek s objavom (*vahj*) koju su riječju i djelom tumačili časni Allahovi poslanici. Čokić potom definira suštinu islamskog poimanja objave i poslanstva.

---

kojem se opširno govori o *mu'džizama* (vidjeti: *I'džazu-l-Kur'an*, 'Alemlu-l-kutub, Bejrut, 1988., str. 66-76.), te *Tenkihu-l-kelam* čiji autor Abdullatif Harbuti izlaže pitanje *kerameta*.

160 A. A. Čokić, *Novi behar*, VII/1933-34., br. 11-14, str. 162-164.

Prevodeći i tumačeći suru *El-Fatiha*, autor naglašava da ona “u formi vanredno lijepe molitve sadrži temeljno učenje islama o Svevišnjem Bogu”,¹⁶¹ te se zbog toga i naziva *Ummu-l-Kur'an*, što znači *suština Kur'ana*. U ovoj suri se najjasnije utemeljuje vjera u Jednog Boga, Gospodara i Stvoritelja svjetova, Onoga Kome pripadaju najljepša imena i atributi i Koji je jedini dostojan da Mu se ibadet čini. Ovo su najvažnije postavke islamskog monoteizma (*tevhid*). U ovom tekstu Čokić šire govori o Božijem imenu Allah, upućujući na njegovu veličinu i sveobuhvatnost, po čemu je to najveće Božije ime (*ismullahi-l-e'azam*).

Slijedeći tekst donosi sveobuhvatnu i veoma interesantnu teološku obradu pitanja *šefa'ata* u islamu.¹⁶² Prema jezičkom tumačenju, ovaj pojam se može razumjeti kao “pomoć i molba za oprost i nagradu”. Autor govori o *šefa'atu* na ovom i Budućem svijetu. Na dunjaluku se molba Allahu (dž.š.) za oprost vlastitih, ili grijeha drugih ljudi (*isti-gfar*) može poimati kao *šefa'at*. Istaknut je kur'anski zahtjev Poslaniku (a.s.) i njegovim sljedbenicima da na ovom svijetu mole za oprost grijeha vjernicima. U tekstu se, ipak, najviše govori o *šefa'atu* na Budućem svijetu. Ukazano je na sve ajete koji se odnose na ovo pitanje, i naglašeno je da se istina o *šefa'atu* izvodi iz jasnog kur'anskog slova. Pojednostosti o njemu saznajemo u velikom broju Poslanikovih (a.s.) hadisa, zabilježenih u svim hadiskim zbirkama. Oslanjajući se na djela istaknutih autora, Čokić kaže da je “hadise o *šefa'atu* predalo preko četrdeset *ashaba*”,¹⁶³ te naglašava da je ovdje riječ o *mutevatir* predaji.

161 A. A. Čokić, "Prevod prve sure iz Kur'ana", *Novi behar*, II/1928-29., br. 10, str. 145-146.

162 A. A. Čokić, "Šefa'at u islamu", *Hikmet*, IV/1932-33., br. 38, str. 41-45. (O *šefa'atu* je kratko pisao u djelima *Ilmi kjelam* i *Mudafea*).

163 Čokić je u ovom kontekstu naveo slijedeće autore i djela: Dželaluddin Sujuti, *Ezheru-l-mutenasire fi el-ahbari el-mutevatire*, 'Ali El-Kari, *Šerhu nuhbe el-fikr* i druge. Da bi učvrstio vjerovanje u *šefa'at* na Ahiretu, on ističe da "među ravijama hadisa o *šefa'atu* padaju u oči veliki ashabi kao h. Osman, h. Alija,

Stoga su sve ehlsunetske škole saglasne u pogledu vjerovanja u postojanje *šefa'ata* na Sudnjem danu. *Šefa'at* će biti privilegija meleka, poslanika i drugih uglednika, ali isključivo na temelju Allahove dozvole (*illa bi iznih*). Najviši stepen ove časti pripada Muhammedu (a.s.), na što upućuju kur'anske riječi: *Gospodar tvoj će ti na onom svijetu hvale dostojno mjesto darovati (mekamen mahmuden)*.¹⁶⁴ Iz kazanog se vidi da je Čokić *šefa'atu* poklonio dosta pažnje, što dodatno može ilustrirati i njegovo konsultiranje velikog broja djela istaknutih alima prilikom obrade ove teme.¹⁶⁵

Dalje ćemo se baviti Čokićevim radovima u kojima su biografije i djela poznatih teologa i filozofa čija se kolosalna snaga mišljenja reflektirala i na pojedina područja akaidске nauke. To su objavljeni radovi o El-Kindiju, Ibn Sinau i Dželaluddinu Rumiju,¹⁶⁶ te dvije kratke neobjavljene informacije o Fahrudinu er-Raziju i Ibn Tejmiiji.

Napis koji se odnosi na Ebu Ja'kuba el-Kindija donosi zanimljive informacije o njegovom životu i radu, djelima i učenju. Oslovljen je kao *otac mudrosti (ebu-l-hukema)*. Čokić ga predstavlja kao genija njegovog vremena i "prvim osnivačem filozofske škole u islamskom svijetu", zasnovane uglavnom na peripatetičkoj filozofiji koju je El-Kindi izmirio s islamskim učenjem.¹⁶⁷ Ovu kvalifikaciju potvrđuje i činjenica da je ovaj

---

Abdullah ibn Omer, Ibn Mes'ud i drugi..., te, na kraju, među 'muharridžima' Imami 'Azam, Malik, Šafija i Ahmed ibn Hanbel" ("Šefa'at u islamu", *Hikmet*, IV/1932-33., br. 38, str. 44-45.).

164 El-Isra, 79.

165 Na kraju rada Čokić ističe da su "najopširnije i najljepše" *šefa'at* u svojim djelima obradili Fahrudinu er-Razi i Ibn Tejmiije ("Šefa'at u islamu", *Hikmet*, IV/1932-33., br. 38, str. 45.).

166 Podatke o objavljivanju ovih radova vidjeti u 91. fusnoti.

167 Usporedi: M. M. Sharif, *Historija islamske filozofije* (s engleskog preveo dr. Hasan Sušić), Zagreb, 1990., I, str. 429-433.). S. H. Nasr smatra da je peripatetičku ili *mešai* filozofiju, koja je obično identificirana s pojmom islamske

filozof i naučnik napisao "cijelu biblioteku od dvije stotine šesdeset pet različitih djela" iz filozofije, etike, matematike, astronomije, medicine i drugih znanosti. Posebno su važna njegova djela iz 'ilmu-l-kelama.¹⁶⁸ Kao značajnije risale iz nauke o kelamu, spomenute su: *Poslanica o Božijem jedinstvu s raznim tumačenjima*, *Poslanica o razilaženju naroda u shvatanju Božijeg jedinstva dok se slažu u tome da je On jedan*, *Poslanica o istinitosti Božijih poslanika i Poslanica o osuđivanju neke osobe nevjernikom i heretikom*. Pomenuti naslovi otkrivaju samo neka akaiidska pitanja u El-Kindijevim djelima, o kojima će Čokić u ovom svom radu kratko govoriti, s posebnim akcentom na filozofsko-teološkom učenju o nastanku i karakteru svijeta. Istaknuto je da se "Filozof Arapa", kako se obično naziva El-Kindi, u bavljenju ovim pitanjem oslanja na stavove grčkih peripatetičara, što nije u saglasnosti s mišljenjima tadašnjih mutekellimuna koji preferiraju teorije grčkih atomista.¹⁶⁹

Radom o Ebu 'Aliju ibn Sinau, Čokić želi da makar u kratkim crtama predstavi još jednog od "najznamenitijih islamskih naučenjaka", visokog ugleda i na Istoku i na Zapadu. Kao "najuniverzalniji um svog vremena", zablistao je na svim poljima ljudskog znanja: teologiji, filozofiji, logici, psihologiji, matematici, fizici, a naročito medicini.¹⁷⁰ Navedena

---

filozofije, osnovao El-Kindi. Riječ je o filozofskoj školi u kojoj je Aristotelova filozofija kombinirana sa školom neoplatoničara. U ovoj školi je i nauka povezana s filozofijom jer je nauka "smatrana jednom granom filozofije kao što je, u drugom smislu, filozofija počela i nastala klasifikacijom nauke". (*Tri muslimanska mudraca*, Sarajevo, 1991., str. 17.)

168 O tome Čokić kaže: "Al-Kindi kao filozof, bavio se i 'ilmi-kjelamom, te je na tom polju napisao 19 jakih studija..." ("Ebul-hukjama Al-Kindi", *Narodna uzdanica*, kalendar za 1933., str. 43.)

169 A. A. Čokić, "Ebul-hukjama Al-Kindi", *Narodna uzdanica*, kalendar za 1933., str. 44. (Pomenute teorije ćemo dodatno objasniti u narednom poglavlju).

170 O Ibn Sinau Čokić kaže da "gotovo nema nauke o kojoj nije barem nešto napisao, a što većih, što manjih napisao je oko 200 djela". ("Ibnu Sina (Avicenna)", *Hikmet*, VI/1935-36., br. 3, str. 77.). O životu, djelu i nauci Ibn Sina

su njegova najpoznatija djela s kratkim naznakama o njihovom sadržaju. Čokić kaže da je Ibn Sina mnoga vjerska pitanja izložio u skladu s peripatetičkom filozofijom. Stoga se Ebu Hamid el-Gazali "ponajviše obara na njegovu nauku u svom djelu *Tehafutul-felasife*".¹⁷¹ Navedena su važnija teološka pitanja oko kojih su se očitovale razlike između ove dvojice poznatih muslimanskih autora: Allahova svojstva, spoznaja Boga, izvori saznanja, teorija uzročnosti i pitanje slobodne volje.¹⁷²

U radu o Dželaluddinu Rumiju, autor nas u više nastavaka upućuje u biografiju i djelo ovog "velikog mislioca, najvećeg mistika i poznavaoa tesavvufa". S neskrivenim poštovanjem prema prvaku sufijskih pjesnika, istaći će da on za svoj nedostižni ugled najviše duguje učenom ocu Behauddinu Veledu i svom najvećem duhovnom učitelju Šemsuddinu Tibriziji. Uz njihovu pomoć, Rumi će proputovati stazom vanjskog znanja (*el-'ilmu-z-zahir*) i unutrašnje spoznaje (*el-'ilmu-l-batin*),¹⁷³ koja će ga dovesti do velikih djela koja su poštovana i na Istoku i na Zapadu. U radu se samo spominju naslovi najpoznatijih djela, dok je najzastupljenija *Mesnevija*, nesumnjivo najznačajnije Rumijevo djelo. Kazat će da ovo djelo otkriva zadivljujuću Rumijevu pjesničku snagu, a i temeljito poznavanje islamske nauke i filozofije. "Nema nijednog islamskog dogmatičkog niti moralnog pitanja" koje nije dotaknuto u *Mesneviji* i

---

više vidjeti: Abu Ali ibn Sin Avicenna, *Knjiga naputaka i opasaka* (s arapskog preveo i predgovor napisao Danijel Bučan), Zagreb, 2000.; S. H. Nasr, *Tri muslimanska mudraca* (s engleskog preveo Bećir Džaka), Sarajevo, 1991., str. 15-59.; M. M. Sharif, *navedeno djelo*, str. 483-505.

171 Vidjeti prijevod ovog djela na naš jezik: Abu Hamid al-Gazali, *Nesuvislost filozofa* (s arapskog preveo i predgovor napisao Danijel Bučan), Zagreb, 1993.

172 A. A. Čokić, "Ibnu Sina (Avicena)", *Hikjmet*, VI/1935-36., br. 3, str. 77-78.

173 *El-ilmu ez-zahiru* (vanjsko znanje) u tesavvufu se razumije kao znanje koje se stiče učenjem iz knjiga, dok se *el-ilmu el-batinu* (ezoteričko znanje) dobija izvaniskustveno, isključivo na temelju Allahove milosti.

riješeno na “tesavvufsko-kelamskoj” osnovi, tvrdi Čokić.¹⁷⁴ Ukazao je na neka od pitanja koja su sadržana u ovom pjesničkom djelu. O tome koliko je interesovanja prema *Mesneviji* do sada pokazano, svjedoče njeni brojni prijevodi i komentari na mnoge svjetske jezike, od kojih će neke Abdurahman-ef. ukratko predstaviti.¹⁷⁵

Kraćom rukopisnom bilješkom, Čokić u plejadu velikih islamskih učenjaka uvrštava Fahruddina er-Razija. Er-Razi je cijeli život proveo u naučnom radu i odbrani ehlišunetskog učenja, zbog čega je stekao titulu *Fahruddin*, što znači *vjerski ponos*. Njegova originalna metoda u tumačenju i dokazivanju ispravnosti ehlišunetskog puta imala je izuzetne rezultate.¹⁷⁶ U navođenju Razijinih djela, Čokić posebno ističe ona koja se odnose na akaidsku nauku.

U još jednom, kraćem rukopisnom radu, Čokić predstavlja Te-kiuddina ibn Tejmijju kao jednog od najvećih mutekellima svog doba i znamenitog alima hanbelijskog mezheba. O njemu govori kao o mutekellimu stoga što se uglavnom zanimao za pitanja koja se općenito klasificiraju kao akaidiska. Na kraju rada je potcrtao da se Ibn Tejmije držao “selefovog pravca”. Označio ga je pretečom vehabizma, dodajući da je Muhamed ibn Abdulvehab njegovo učenje “prestrogo shvatio”.

Na kraju ovoga prikaza ćemo se upoznati s Čokićevim vrijednim rukopisom, u kojem iscrpno razmatra pitanje frakcijskih podjela među

174 A. A. Čokić, “Dželaluddin Rumi”, *Novi behar*, I/1927-28., br. 23, str. 381.

175 Čokić je istakao da se i Abdullah-efendija Bošnjak pojavljuje kao autor opsežnog komentara *Mesnevije*. (Ranije smo ovog učenog Bošnjaka spominjali u 152. fusnoti).

176 Kao ilustraciju, Čokić navodi slijedeći primjer: “On je u tim javnim raspravama polučio toliki uspjeh da je raskol cijele heratske provincije, naročito iz sekte Keramije, u masama počeo prelaziti na ehli sunnet.” (“Fahrudin Razi”, rukopis, str. 1.) O ovom alimu više vidjeti: M. M. Sharif, *navedeno djelo*, II, str. 57-69.

muslimanima. U podužem traktatu, pod naslovom, "Pregled islamskog raskola i teološko-filozofskih smjerova", na preko četrdeset stranica govori o korijenima nastanka, o razvoju i učenju najpoznatijih ranih akaidskih škola, ali i brojnih sektaških, neislamskih pravaca koji su nastajali tokom povijesti. Samo je manji dio pomenutog rukopisa objavljen, a odnosi se na njegov početak i tretira pitanje prvog raskola u islamu.¹⁷⁷

Iako je islam vjera zdravog razuma i uzvišenih moralnih načela, naglasit će Čokić u uvodnom dijelu rada, i među sljedbenicima ove Allahove istinite i uzvišene vjere se od ranih vremena pojavljuju raskolna učenja. On će, imajući na umu Poslanikov (a.s.) hadis, te, najvjerovatnije po uzoru na neke poznate islamske autore i njihova djela, kazati da je vremenom nastalo više od sedamdeset različitih muslimanskih sljedbi.¹⁷⁸ Izdvojiti će i predstaviti *haridžije*, *ši'ije*, *džebrije*, *mu'tezile*, *nedždžarije*, *murđi'e* i *mušebbihe*, kao sedam najpoznatijih škola iz rane islamske povijesti. Naglasio je da su se do danas u životu održale samo

177 A. A. Čokić, "Prvi raskol u islamu", *Novi behar*, IX/1935-36., br. 7-8, str. 85-87. Iako je Čokić objavio samo mali dio ove, za nauku kelama značajne, studije, ostaje da žalimo što ona nije cjelovito javnosti prezentirana, pogotovo zato što se u to vrijeme o ovom pitanju veoma malo pisalo.

178 Neki muslimanski teolozi su doslovno tumačili Poslanikovu (a.s.) predaju u kojoj se kaže da će se njegov ummet podijeliti u sedamdeset i tri sljedbe (*ve tefterku ummeti 'ala selesin ve seb'ine firkaten*), te su nastojali da u svojim djelima navedu i obrade upravo toliki broj frakcija. Tako je postupio, naprimjer, Ebu el-Feth Muhammed eš-Šehrstani u poznatom djelu *El-Milelu ve-n-nihalu*. Kao posebno istaknute autore i djela, pored navedenog, iz ove oblasti vidjeti: Ebu el-Hasan el-Eša'ri, *Mekalatu-l-islamijjin*; Ebu el-Mensur Abdulkahir el-Bagdadi, *El-Ferku bejne-l-firek*; 'Ali ibn Hazm, *El-Fisalu fi-l-mileli ve-l-ehvai ve-n-nihali*. Među našim autorima je posebno zanimanje za izučavanje muslimanskih škola i frakcija pokazao Muharem-ef. Omerdić. U domaćoj periodici je obradio veći broj muslimanskih sljedbi. On je, između ostalog, prevodio dijelove pomenutog djela *El-Ferku bejne-l-firek*. (*Islamska misao*, V/1983., 59-60, 55-57.; VI/1984., 62, 12-17.; VI/1984., 70, 10-12.; VI/1984., 71, 14-18.; L/1987., 2, 261-275.)

neke od njih, među koje ubraja više šiijских skupina, a zatim *ibadije*, kao najpoznatiju haridžijsku sljedbu, te će o njima najviše govoriti. Pošto je očigledna autorova namjera da u prvom redu predstavi još uvijek aktualna vjerska učenja pojedinih škola i sekti, on će, pored pomenu-tih muslimanskih sljedbi, značajan prostor u svom radu rezervirati za obradu raskolnih učenja unutar tesavvufa. Navest će i da unazad skoro stotinu godina egzistira *babijska* i *behaijska* heterodoksija u Perziji, o čemu, također, daje širu informaciju.¹⁷⁹

Već smo napomenuli da se jedina objavljena tema ovog rada od-nosi na "prvi raskol" u muslimanskoj povijesti, pod kojim autor podra-zumijeva pojavu haridžijskog političkog i vjerskog pokreta. Predstav-ljajući haridžije kao "ljude koji su halifi otkazali poslušnost", izložio je pozadinu njihovog nastanka i povijesnog trajanja. Unutar ove škole je vremenom nastajalo više frakcija jer su njezini pripadnici bili skloni po-djelama. Među njima je najpoznatija ibadijska, čije učenje je najbliže ehli sunetu. U šturom predstavljanju haridžijskog učenja, navedeno je pet načela, od kojih su dva posebno istaknuta. Prema prvom načelu, svaki veliki grijeh izvodi iz vjerovanja (*iman*), dok se u okviru drugog principa haridžije zalažu za demokratski izbor halife.¹⁸⁰

Pojava šiija je u ovom rukopisu označena kao "drugi raskol" koji je, kao i haridžijski, proizašao iz neslaganja u vezi s izborom halife. U vrije-me umejevičke vlasti, šiijama su se nazivale tri "vjersko-političke stran-ke": *mufeddile*, *sabbe* i *galije*.¹⁸¹ Te stranke su kasnije prozване *zejdiye*,

179 Čokić je u ovom kontekstu iznio podatak po kojem od tri stotine pedeset miliona muslimana, koliko ih je tada bilo u svijetu (rad je pisan početkom tridesetih godina prošlog stoljeća), "na raskol otpada blizu pedeset miliona". ("Pregled islamskog raskola i teološko-filozofskih smjerova", rukopis, str. 2.)

180 A. A. Čokić, "Prvi raskol u islamu", *Novi behar*, IX/1935-36., br. 7-8, str. 87.

181 *Mufeddile* su smatrali da je Alija (r.a.) najpriznatiji ashab, te da jedino on i njegovi potomci imaju pravo na *hilafet*. Pored navedenog, *sabbe* su još i pro-klinjali ostale ashabe, posebno Ebu Bekra i Omera (r.a.). *Galije* su pretjerali u

imamije i *gulati*. Zejdijsku zajednicu autor je predstavio kao najumjerenije šiije. Nemaju "težih bi'd'ata", i po svom učenju su se približili ehli sunetu. Njihov akaid je uglavnom utemeljen na mu'tezilijskoj teologiji, dok se u pitanjima šerijatskog prava oslanjaju na hanefijski mezheb. Tokom povijesti su ostali prisutni u Jemenu.

O imamijama, kao najbrojnijoj šiijskoj grupaciji, Čokić šire govori. Studiozno je izložio povijest njihovog razvoja. Naročito su osvijetljeni odnosi ove škole s ehli sunetskom većinom. Podrobno su obrađeni izvori i načela njihove teologije, napose pitanje imameta. Navodeći imena dvanaest velikih imama čije naukovanje čini okosnicu ukupne šiijske imamologije, autor će objasniti da je ova grupacija zbog toga nazvana *isna ašerijama*, što je do danas ostalo njihovo najpoznatije ime. Kazao je da "imamstvo (hilafet) ima mnogo veće značenje i važnost kod šiija nego kod sunija".¹⁸² Imami su, poslije Poslanika (a.s.), čuvari Šerijata, a njihove riječi imaju obavezujuću snagu u vjerovanju. I na njihovo učenje, kao i na zejdijsko, izvršen je snažan utjecaj mu'tezilijskih teologa. Ukazao je na najznačajnija teološka djela ovih šiija. Otkako su postali državnom vjerom u Perziji, *isna ašerije* su do danas ostali dominantni na tom području.

Kako smo ranije kazali, Čokić se opredijelio za iscrpnije predstavljanje neislamskih sektaških učenja koja su nastajala tokom muslimanske povijesti. Tako će i za predstavljanje krivovjerja nekih sekti iz treće šiijske skupine odvojiti značajan prostor u ovom radu. Treba naglasiti da su pripadnici spornih sekti po svom broju minorna grupacija unutar ukupnog svijeta šiizma. Svi pripadnici takvih šiijskih sljedbi se

---

veliĉanju hazreti Alije, tako da su mu pripisali poslaniĉka, pa i boŹanska svojstva. ("Pregled islamskog raskola i teološko-filozofskih smjerova", rukopis, str. 6.)

182 A. A. Ćokić, "Pregled islamskog raskola i teološko-filozofskih smjerova", rukopis, str. 9.

najčešće nazivaju gulatima za koje autor kaže da ih “nije moguće priznati muslimanima”.¹⁸³ U tekstu su između brojnih frakcija prikazani ismailije i batinije, te njihovi najpoznatiji ogranci. Bilo je dosta riječi o zabludama u njihovom poimanju imameta jer su pojedinim svojim vladarima pripisivali brojna čudotvorstva. Često su djelovali ilegalno i nasilno u odnosu na ostale muslimane, a za to su najeklatantniji primjer assasini. U podrobno izloženoj povijesti, autor nije propustio da naglasi kulturne i naučne doprinose ismailija za vrijeme fatimijske vlasti u Africi.

U nastavku ovog Čokićevog rada mogu se pratiti kratka izlaganja o ostalim, već spomenutim, akaidskim školama. Pripisujući džebrijama fatalističke nazore po pitanju ljudske volje i djelovanja, autor ističe drugu krajnost, oličenu u mu'tezilijskoj potpunoj slobodoumnosti, s kojom oni pristupaju ovom i drugim vjerskim pitanjima. Naglasit će da pitanje slobodne volje i njihovo poimanje Allahove biti i svojstava predstavljaju ključne razlike u učenjima mu'tezila i ehli suneta. Autor je naznačio glavne centre razvoja ove škole, kao i imena najznačajnijih mu'tezilijskih teologa.¹⁸⁴ Istakao je da su i neke druge sljedbe usvojile mnoga mu'tezilijska učenja, među kojima su i nedždzarije. I o murdžijama su date kratke napomene koje se odnose na povijesni kontekst njihovog nastanka. Najvažnija opaska je vezana za sporni i jednostrani murdžijski stav koji se kasnije javio unutar njihovog ekstremnog krila, prema kojem su potpuno zanemarena djela, jer je “čovjeku potreban samo iman za spasenje na Ahiretu”.¹⁸⁵ Završavajući raspravu o ranim

183 A. A. Čokić, "Pregled islamskog raskola i teološko-filozofskih smjerova", rukopis, str. 17.

184 Kao najznačajnije, Čokić navodi sljedeće mu'tezilijske teologe: Vasil ibn 'Ata, Ebu el-Hudai el-'Allaf, Ebu Ishak en-Nezzam, 'Amr ibn Bahr el-Džahiz, Ebu 'Ali el-Džubba'i, te Mahmud ibn Omer ez-Zamahšeri. ("Pregled islamskog raskola i teološko-filozofskih smjerova", rukopis, str. 30.)

185 "Pregled islamskog raskola i teološko-filozofskih smjerova", rukopis, str. 31.

teološkim školama, Čokić se kritički osvrće na stavove antropomorfi-
sta (*mušebbihuna*) i komparativista (*mudžessima*), u čijim teorijama je
bilo mjesta za uvjerenja o sličnosti između Boga i stvorenja.¹⁸⁶

U nastavku, Čokić govori o “derviškom raskolu”. Podsjećajući da
unutar sufizma, još od njegovih početaka, egzistira veliki broj ehli-
sunetskih derviških redova (*turuk sunnije*), on navodi imena najpo-
znatijih među njima. Pored pomenutih, u sufijskoj povijesti djeluju
i redovi čija se “učenja i postupci ne slažu s jasnim slovom islamske
nauke (*turuk bid'ije*)”. O sufijskim bratstvima iz ove grupacije koja
su ranije nastajala, a potom iščezla, ili se preobrazila u druga, data je
vrlo kratka napomena, dok su opširnije predstavljeni derviški redovi s
izraženijim vjerskim devijacijama u svojoj teoriji i praksi, a čiji utjecaj
je i danas među muslimanima značajnije prisutan. U takve tarikate su
uvršteni *hurufije*, *bektašije* i *babije* (*behaije*).¹⁸⁷

Hurufije uče o čudotvornoj moći arapskih slova. Sva bića svijeta su
slova, a čovjek je najveće slovo vidljivog svijeta. Svako pojedinačno slo-
vo ima svoje osebužno značenje iz čega proizlazi tajno istinsko znanje
koje je dostupno samo učiteljima ovog reda. Tako su iz simbola koje
u sebi skrivaju harfovi, putem kojih su najčešće tumačene sve pojave,
nastale najnakaradnije vjerske teorije, čiji su izumitelji, kao predvodni-
ci hurufijskog bratstva, nerijetko sebi pripisivali nadnaravna svojstva.

Mnogi elementi hurufijskog učenja uneseni su u učenje bektašijskih
derviša. Ova Čokićeva rasprava je pružila dosta saznanja o bektašijskom

186 "Pregled islamskog raskola i teološko-filozofskih smjerova", rukopis, str. 31-33.

187 Čokić je neoprezno među sufijske raskolne tarikate uključio i babije (*behaije*). Međutim, nedvojbeno je prihvaćeno da se ova nemuslimanska frakcija ne može ubrojati među derviške redove. Autor je, najvjerovatnije, ovu svoju tvrdnju povezao s karakterom nastanka babija, jer navodi da su se pojavili u okvirima šiijjskog sufizma.

redu. Autor je to učinio vjerovatno i zbog toga što se utjecaj bektašija proširio i u našem bližem susjedstvu, među muslimanima Kosova, Makedonije i Albanije. Turski muslimani su, također, u velikom broju sljedbenici ovog reda. Bio je popularan i u redovima osmanlijskih janjičara. Iako je Hadži Bektaš Veli bio pobožan i ugledan učenjak, u tarikatu, koji je po njemu dobio ime, ističe Čokić, uvriježilo se dosta krivovjerja. Njihovo učenje je, u osnovi, kompilacija hurufijskog, batinijskog i imamijskog učenja, s tim što je poprimilo i utjecaje kršćanstva, šamanizma i lamajizma.¹⁸⁸ U ovom tarikatu zastupljene su pojave zanemarivanja propisa o islamskim zabranama, kao i obaveza izvršavanja namaza i drugih ibadeta.

Na kraju će autor govoriti o babijama, neislamskoj frakciji novijeg datuma, koja je nastala u okvirima šiitskog sufizma, a pod direktnim batinijskim utjecajem. Čokić veoma opširno govori o nastanaku i učenju ove šizme. On objašnjava politički i društveni kontekst u kojem dolazi do pojave i brzog jačanja babizma, a kasnije i behaizma. Babizam je “u svojoj suštini prerađen i uglađen batinizam”,¹⁸⁹ koji, po već ispitanom receptu, ima za cilj da muslimane uvede u nove raskole i zablude. Čokić je raspravu o babijama, koji već i na Zapadu imaju centre i uporišta, upotpunio informacijama o njihovim najagilnijim vođama, zatim poznatim djelima i nekim pitanjima u njima sadržanim.

---

188 "Pregled islamskog raskola i teološko-filozofskih smjerova", rukopis, str. 39.

189 Isto, str. 44.

ZNAČAJNIJE AKAIDSKE TEME U *ILMI KJELAMU* I OSTALIM RADOVIMA A. A. ČOKIĆA

Općenito o vjeri

U svojim prvim ozbiljnijim teološkim radovima, Abdurahman-ef. Čokić opširno i slojevito tematizira pitanje vjere. Metodološki gledano, to je ispravan i očekivan postupak jer je logično da tek nakon općih i uvodnih saznanja o vjeri slijedi pristup njezinim pojedinačnim sadržajima. Iako se lahko saglasiti s gornjom postavkom, ipak pada u oči iznimno obimna rasprava o fenomenu vjere, dok se na drugoj strani u tim vremenima osjećaju urgentne potrebe za predstavljanjem cjelovitog spektra islamskih tema i područja. Čokić je, doista, mnogo prostora u svojim djelima odvojio za ovo pitanje te, s posebnim interesiranjem i sistematičnošću, pored stručnog vjerskog, ponudio svestrano znanstveno-filozofsko i povijesno sagledavanje najznačajnijih aspekata odnosa vjere i čovjeka. Nesumnjivo je riječ o jednoj od najkompletnijih i najserioznije napisanih studija o mjestu i društvenoj ulozi religije koja je nastala na našem jeziku u prvim decenijama proš-

log stoljeća.¹⁹⁰ U pokušaju da dođemo do razloga koji su autora opredijelili na tako temeljitu razradu ovog pitanja, moguće je identificirati više različitih polazišta, koje, u osnovi, vezujemo za tadašnja globalna ideološka i znanstvena kretanja, te aktuelne domaće društvene prilike. Kada govorimo o Čokićevim motivima koji proizlaze iz prve pomenu-te skupine razloga, riječ je o širenju antireligijskih utjecaja koji su došli s komunizmom u Rusiji i kemalizmom u Turskoj, kao i dominaciji zapadnoevropskog racionalizma, usljed čega se religija našla na margini tamošnje društvene stvarnosti. Na pogubno djelovanje pomenutih antivjerskih ideologija, ovaj autor eksplicitno upozorava u nekim svojim radovima, ističući da su posljedice njihovog širenja već vidljive i kod nas, naročito unutar školskog sistema.¹⁹¹ On, također, itekako uzima u obzir posvemašnju autoritativnost nauke i filozofije tog vremena, što se očituje u njegovom nastojanju da, kad god je to moguće, afirmira islamska učenja pomoću *zdravog razuma*. Istovremeno, Čokić odlučno problematizira krive stavove zapadnih autora o islamu, u nastojanju da ih pobije. Imajući u vidu navedeno, ne čudi što je njegova rasprava o vjeri mnogo više znanstveno-etička, nego klasična teološka elaboracija. Ovakav diskurs Čokića uključuje u krug muslimanskih bošnjačkih autora koji u to vrijeme svoje interpretacije islamskih tema zasnivaju na čvrstoj korelaciji vjere (*ed-din*) i zdravog razuma (*el-'aklu-s-selim*).¹⁹²

190 Podsetit ćemo da se rasprava o kojoj govorimo pojavila početkom dvadesetih godina prošlog stoljeća, prvo u listu *Iršad*, a zatim u djelu *Islam* (vidjeti: 25. i 106. fusnota). Ona je vremenom dopunjavana u radovima koje je autor kasnije pisao.

191 "Uzroci indiferentizma prema vjeri našeg svijeta, koji se školuje u savremenoj školi", *Hikmet*, II/1930., br. 13, str. 14.; "Prosvjeta i škola u Turskoj", *Novi behar*, IV/1930-31., br. 12, str. 185.

192 O karakteru suodnosa vjere i razuma u pojedinim etapama povijesnog muslimanskog mišljenja, konzistentnu studiju je napisao dr. Adnan Silajdžić, iz koje se može sasvim dobro razumjeti i fenomen koji smo u našoj raspravi naznačili. (Vidjeti: *Muslimani u traganju za identitetom*, Sarajevo, 2006.)

Tako se i iz mnogih Čokićevih rasprava može osluhnuti, tada popularan, modernistički ton o tome kako je “razum islamski, a islam razumski.”¹⁹³

Dakle, sve pojave o kojima je bilo riječi neminovno su ostavljale traga i na duhovnom i intelektualnom stanju bosanskohercegovačkih muslimana, što je Čokić, uz druge specifične razloge koji su se generirali iznutra, dodatno uzimao u obzir prilikom koncipiranja svoje podrobne studije o vjeri. Zanimljivo je sagledati neka obrazloženja u vezi s ovom važnom temom.

U pokušaju da definira vjeru, Čokić priznaje da je to samo na prvi pogled jednostavno. Kada vjeru “pozornije promotrimo”, tek onda, naglasit će, postajemo svjesni “zamašitosti tog pojma”. Autor u ovom kontekstu ne razmatra nijednu vjeru kao pojedinačno učenje; on je pokušava definirati u smislu samog pojma (*fikri dini*). Svaka definicija u određenom smislu ukazuje na prevladavajući osjećaj o vjeri onoga ko je iznosi. Izrečene su brojne definicije vjere, ali svima je, podvlači Abdurahman-ef., zajedničko to što otkrivaju da je ljudska priroda vjerom nadahnuta, te da ova “visoka istina” tokom cijele povijesti s takvom prirodom živi kao njezina “neodjeljiva metafizička istina”.¹⁹⁴

U ovom svom razmatranju, autor iznosi više konkretnih definicija vjere, dajući ocjene o njihovim vrijednostima. Prema mišljenjima islamskih učenjaka, vjera se može definirati kao: spoznaja Svevišnjeg Boga, uputa na stazu spasa i sreće, Allahov zakon koji vodi dobru i plemenitosti, te ljubav prema Bogu i želja za Njegovom blizinom. Neposredno uz navedena značenja, istaknuo je definiciju filozofa Imanuela Kanta, po kojoj se vjera razumije kao osjećaj i spoznaja dužnosti koje proizlaze iz Božijih zapovijedi. Te zapovijedi su prihvatljive jer su kao

193 Za širu informaciju vidjeti: Enes Karić, *navedeno djelo*, str. 293-294.

194 A. A. Čokić, *Islam*, str. 6.

zakoni “Najvišeg Uma (*‘akl kulli*)” prisposobljene osjećajima svakog slobodnog bića. Dakle, u čovjeku postoji moralna težnja da svoju volju dovede u sklad s voljom Svevišnjeg Boga. Pokretač nije prihvatanje dužnosti iz straha, već iz poštovanja i nade u konačnu sreću.

Pošto je autor svoju pažnju najviše usredsredio na objašnjenje pomenutog filozofskog značenja vjere, uslijedit će zaključak da se ono potpuno slaže s islamskim poimanjem, naročito onim što ga njeguje islamski mysticismizam. Ovo je dobra ilustracija tvrdnje o autorovom stavu da ne postoji sukob između vjere i razuma.

Čokić navodi još jedan pristup po kojem je vjera skupina *tabua* koji ograničavaju ljudsku slobodu, a zatim ga kvalificira kao nepotpun i lišen znanstvene vrijednosti.¹⁹⁵

U veoma zanimljivoj raspravi o potrebi vjere, autor izlaže naučna i filozofsko-etička stajališta. Historijski gledano, svaki je narod od početka svijeta do danas imao vjeru. Slijeđenje vjere od strane “cijelog ljudstva” najbolji je dokaz o njezinoj potrebi. Drukčija tvrdnja bi bila istovremeno i osuda cijelog čovječanstva i “hiljade genija” koji su vjerovali i dokazivali potrebu i istinitost vjere. Iznesenu povijesnu činjenicu, Čokić najizravnije povezuje s iskonskom ljudskom potrebom za vjerom. Ona je prirodno ljudsko svojstvo. Ovo “plemenito i uzvišeno čuvstvo”, kao najviše Božije odlikovanje ljudskog roda, uresilo je cijelu zemlju “bogomoljama i hramovima znanosti i umjetnosti”. Vjera je postavila temelje prosvjete i razvila kulturu. Iz gornjih navoda se vidi da autor potencira komplementarnost dokaza o potrebi vjere koji proizlaze iz ljudske povijesti i psihologije. Povijest dokazuje da je vjera “čovjekov najvjerniji drug”, dok se s psihološkog gledišta to sasvim dobro razumije jer je vjera prirodno i *apriorno* ljudsko svojstvo.¹⁹⁶ Čokić,

195 Isto, str. 6-7.

196 Isto, str. 34-35.

kao i veći broj tadašnjih bošnjačkih prosvjetitelja i reformatora, drži do teze o “prirodnosti islama”, naglašavajući da je u tome sadržana njegova prednost i snaga. On će, također, ustvrditi da čovjekova prirodna težnja da riješi ključna pitanja koja se neprestano nameću, kao što su *ko sam, odakle dolazim, kuda idem, koji smisao ima sve što vidim oko sebe*, neminovno vodi vjeri, i jedino se u tom okrilju mogu naći svi najvažniji sudbinski odgovori.

Kao posebno čvrst i neoboriv dokaz o potrebi vjere, Čokić nalazi u njezinoj neraskidivoj vezi s pojmom morala. U namjeri da objasni ovu vezu, on najprije temeljito elaborira značenje i smisao morala. Ustvrdit će da je moral trajna ljudska vrijednost, što priznaju svi “svjetski učenjaci”. Nije se niko do danas usudio da pobriše razliku između dobra i zla, pravde i nepravde, moralnih i nemoralnih djela, pa ni najveći kršitelji moralnih normi. Ovaj jasni kriterij je Svevišnji Bog u ljudsko srce usadio, kako bi “ljudstvo opstojalo”. Moral pojedinca je temelj sreće i blagostanja zajednice. S druge strane, kada se čovjek udalji od svoje plemenite čudi i morala, u stanju je počiniti “sva moguća zla i zvjerstva”, te se u svom nemoralu spustiti niže od životinje. Ako u jednoj zajednici preovlada takvo ponašanje, ona biva uništena.¹⁹⁷

U tom sklopu, autor postavlja pitanje: Šta je moral? Zatim odgovara: “Je li on što drugo osim vjere?” Dakle, vjera i moral su jedno, smatra Čokić, te pristupa objašnjenju svoje tvrdnje. On polazi od postavke da je svrha morala “dužnost” koja se nužno mora ispunjavati. Da bi se dužnost poimala “svetom” i nužnom, njezin temelj mora biti “svet”. Pošto je samo Bog izvor “svetosti”, otuda je vjerovanje u Svemogućeg Boga jedini osnov autentičnog morala i svijesti o trajnim vrijednostima moralnih dužnosti.¹⁹⁸ On napominje da su najpoznatiji grčki filozofi

197 Isto, str. 35-36.

198 Isto, str. 37.

smatrali da su vjera i moral po svojoj važnosti i potrebi na jednom stepenu, ali da su u biti dva posebna pojma. To što oni, kazuje Čokić, moralno ponašanje i krijeposti nisu zasnivali na vjeri jeste zbog njihovog nepoznavanja istinske, objavljene vjere.¹⁹⁹

U ovu raspravu autor uključuje ateistički, hedonistički, utilitistički pristup moralu,²⁰⁰ s namjerom da ukaže na neodrživost takvih etičkih teorija, kao i da istakne razmjere posljedica njihovog slijeđenja koje trpe pojedinci i društva. Sve navedeno Čokić uspješno stavlja u kontekst dokazivanja potrebe za vjerom, bez koje nije moguće postići potpuni moral u životu ljudi, te sreću i blagostanje na oba svijeta.

Pitanje objave

I ova akaiidska tema ima zapaženo mjesto u Čokićevom djelu. Pitanje objave autor razmatra sa svih važnijih aspekata. Primijenjena je tradicionalna teološka metoda, kojom se značenje objave najprije izvodi iz temeljnih izvora islama Kur'ana i hadisa, a zatim razviđa u interpretativnim kontekstima glasovitih islamskih alima, s ciljem što jasnijeg i potpunijeg razumijevanja. S tim u vezi, primjetno je da se autor mnogo više koristi teološkim jezikom, nego što je to činio u svom pristupu temi vjere. Međutim, Čokić je osjetio potrebu da o smislu i mogućnosti objave govori i na temelju logičkih i znanstvenih dokaza,

199 Ovim povodom je Čokić spomenuo Sokrata, Platona i Aristotela. Napominjući da su u to vrijeme u Grčkoj vladali idolopoklonstvo i mitologija, on kaže: "Šta bi Sokrat postigao da je osnovao moral na toj vjeri? Jednostavno bi ga uništio... Sokrat je to opazio, te je zato htio osnovati moral izvan vjere, ali nije uspio." (Isto)

200 O moralu koji se zasniva na principu osobne koristi (utilitarizam) autor šire govori, nazivajući ga "jednom vrstom trgovačkog morala". On spominje slijedeće zagovornike ovog etičkog pogleda: J. Bentham (umro 1832. god.), J. S. Mill (umro 1873. god.) i H. Spencer (umro 1903. god.).

te da, pomno razviđajući najbitnije aspekte ovog pitanja, pokuša objasniti njegov karakter i svrhu unutar islamske tradicije. Ta potreba se nameće još i više ako se ima na umu suštinska razlika u poimanju revelacije u islamu i kršćanstvu, što je, pored ostalog, doprinosilo nastajanju iskrivljene predodžbe o islamskom konceptu objave, čega je Čokić očigledno bio svjestan.

Razmatrajući opće značenje objave, Čokić smatra da je ona izvor svih nebeskih religija. U svom kratkom osvrtu ukazuje na sličnost islamskog i starozavjetnog poimanja objave, dok je u perspektivi Novog zavjeta, kaže autor, ovo pitanje drukčije shvaćeno i dobilo je značenje "stalne revelacije".²⁰¹

Čokić u nastavku rasprave izlaže islamski pogled na ovo pitanje. Dva su izvora vjere u islamu: ljudski razum i objava Svevišnjeg Boga. Nakon ove konstatacije, on objašnjava da je čovjek svojim razumom (prirodnim putem) u stanju doseći tri istine: uvjerenje da postoji Bog, osjećaj da Ga treba poštovati i pojam o dobru i moralu. Prirodnu težnju ljudskog "duha i razuma" ka dobru, autor naziva "općom objavom", pa zaključuje da je razum izvor vjere koju u Kur'anu prepoznajemo kao "prirodnu vjeru (*dini fitri*)".²⁰² Autor će još reći da ovakvu objavu i vjeru priznaju svi "filozofi teisti".

Nakon što je obrazložio značenje "opće objave", Čokić se usmjerava na raspravu o "posebnoj objavi" kao drugom izvoru vjere, te opširno obrađuje mnoge njene aspekte. On podsjeća da osnovnu vezu između Allaha (dž.š.) i Njegovih stvorenja predstavlja stvaranje i održavanje u

201 Objava se u kršćanstvu razviđa više na antropološkom polju. Stoga je naglasak na osobi Isusa Krista kao punini objave.

202 Autor je ovim povodom uputio na kur'anski ajet: *Ti upravi lice svoje vjeri, kao pravi vjernik, vjeri, djelu Allahovu, prema kojoj je On ljude načinio...* (Er-Rum, 30.) Abdurahman-ef. misli da su ovom kontekstu primjerene i riječi Alije (r.a.): "Čovjekova je vjera pamet. Tko nema pameti, nema ni vjere." (*Ilmi kjelam*, str. 62.)

životu svega stvorenog. Pored ove veze, postoji viša razina na kojoj je čovjek objavom povezan sa Svevišnjim Bogom. Ni u ovoj "višoj vezi" nema ništa neprirodno i nemoguće, ako se sagledava u duhu islamskog poimanja objave.²⁰³ Autor na početku objašnjava da se objava u islamu naziva *vahj*. Ovaj pojam ima značenje *tajni razgovor*, *nadahnuće*, *sporazumijevanje*. Riječ je o Božijem objavljivanju i saopćavanju Svoje volje nekome na određeni način. Predstavljena su dva osnovna vida dostavljanja objave: izravno obraćanje Svevišnjeg poslaniku, tako da on čuje Božiji govor (*vahj min verai-l-hidžab*), i nadahnuće, koje može biti direktno, ili preko meleka (*vahj bi-n-nefes*).²⁰⁴ U ovom kontekstu su objašnjena značenja *ilhama* i *sna*. Ilham ne predstavlja objavu u pravom smislu jer ga može dobiti svaki čovjek, dok je vahj uvjetovan poslanstvom. Ni snovi Allahovih poslanika se ne ubrajaju u vahj. Poslanički snovi su istiniti, a najčešće služe pripremi poslanika za vahj.²⁰⁵

Obradu posebno važnih pitanja, kao što su primanje, suština i mogućnost objave, Abdurahman-ef. je ilustrirao mišljenjima poznatih alima.

Iako je izložio stavove velikih muslimanskih učenjaka klasičnog doba o vahju, kao što su El-Gazali i Ibn Haldun, Čokić se, u svom razmatranju ovog pitanja, u prvom redu oslanja na djela Muhameda Ab-

203 U tom pogledu, Čokić naglašava: "Naravna je stvar da je nemoguće i neprirodno da Jehova dođe u oblacima, da sklapa konkordizme i da se razgaljuje ugodnim mirisima žrtava spaljenih njemu u slavu. Islam i Kur'an su uzvišeni nad ovako shvatanje Allaha i Njegove posebne objave." (Isto, 62-63.)

204 Načini dostavljanja objave su obrazloženi u skladu s kur'anskim i hadiskim tekstovima, kako se to najčešće i u poznatim djelima čini. Naglašeno je da je Muhammed (a.s.) primao Objavu na najveličanstveniji način prilikom svog mi'radža.

205 Čokić je ovu raspravu zaključio slijedećim riječima: "San, kao i ilham, ne spada u vahj, niti se u šerijatu može uzeti u obzir, jer nema potpune sigurnosti." (Isto, 64.)

duhua. Navest će njegovu često citiranu definiciju o vahju kao “znanju, koje čovjek osjeti u duši s potpunim uvjerenjem da mu je to znanje od Boga dato, bilo to posredovanjem ili bez posredovanja meleka...” Čokiću će Abduhuovo mišljenje o potrebi i mogućnosti objave biti smjerodavno u razradi ovih tema.²⁰⁶

Pošto “opća objava” i “prirodna vjera” nisu dovoljne, čovjeku je potrebna “posebna objava” Božija, naglašava Čokić, neposredno prije izlaganja o potrebi vahja. Među najvažnijim razlozima iz kojih se vidi potreba vahja, istaknuta je nemogućnost ljudi da dosegnu ispravnu spoznaju i vjerovanje u Jednog Savršenog Boga. Pogotovo se to odnosi na one koji nisu sposobni za “visoko umovanje”. Da bi ljudi slijedili propise vjere, potrebno je da imaju potpuno uvjerenje u njihovu istinitost, pa kada je riječ i o “najmanjem slovu”. Ovo nije moguće postići bez objave koja dolazi preko Božijih poslanika. I kada bi čovjek bio siguran da je nužno slaviti Božije Biće, bez Njegove decidne upute, date u posebnoj objavi, on ne može spoznati kako da Ga ispravno veliča i molitvu Mu obavlja. U tome da jedino Božija objavljena riječ sadrži znanje o životu poslije smrti i istinama Budućeg svijeta, nahodi se i potreba za posebnom objavom. I, na koncu, samo principi sadržani u objavljenoj Božijoj knjizi mogu biti osnov za uspostavu univerzalnog modela ljudskog života, važećeg za svako vrijeme i mjesto.²⁰⁷

Zanimljiva je Čokićeva interpretacija El-Gazalijevog poimanja znanja i objave. On je, govoreći o vrstama znanja izloženim u Gazalijevom *Ihjau*, razgovijetno pokazao da u percepciji ovog islamskog

206 Ukazujući na poznato djelo ovog autora *Risaletu-t-evhid*, Čokić kaže: "Misirski muftija Muhamed Abduhu na poseban je način vrlo dobro razložio mogućnost i istinitost vahja (objave) u gore spomenutoj dogmatici." (Isto, 69.) O ovoj temi više vidjeti: Muhammed Abduhu, *Risale et-Tewhid (Rasprava o islamskom monoteizmu)*, preveo Muharem Omerdić, Sarajevo, 1989., str. 93-114.

207 Isto, str. 70-71.

mislioca najviši stupanj znanja zadobija značenje vahja. Poznati alim je srce odredio središtem ukupnog znanja jer se u njemu najvjernije javlja odraz Istinske Stvarnosti. Čokić nas vodi Gazalijevom perspektivom poimanja znanja, od čisto umnog i vjerskog, nužnog i stečenog, do stanja duha u kojem, umjesto refleksivno-spekulativnog saznanja, ono biva nadahnućem opećaćeno. Ukoliko osoba ima svijest i znanje o Bogu kao Izvoru znanja (nadahnuća), onda je to objava (vahj).²⁰⁸

Abdurahman-ef. je, kako smo već napomenuli, kao vrijedno i zanimljivo izdvojio Ibn Haldunovo promišljanje pitanja vahja. Razmatrajući temu *primanje vahja*, naglašava da ovaj znameniti učenjak veoma lijepo govori o vahju i njegovom prihvatanju. Ibn Haldunov pogled na ovo pitanje olakšava put razumijevanja karaktera i smisla slanja i primanja objave. Čokić potencira njegovu percepciju reda i harmonije koja u svijetu materije vlada od najmanje čestice do kosmosa kao cjeline, uključujući princip stalne metamorfoze ka savršenijim oblicima egzistencija. Krunu stvaranja simbolizira čovjek zato što je svojim objedinjenim komponentama, fizičkom i metafizičkom, sinteza ključnih različitosti prisutnih u svjetovima. U takvoj njegovoj konstituciji počiva ljudska snaga. Pošto duša ima primarnu ulogu, ona je zapravo nosilac ljudske sposobnosti i mogućnosti. U tom pogledu, Allahovi poslanici imaju “potpuno razvijene i savršene duše”. Oni su u stalnoj vezi s “nebeskim (duhovnim) svijetom” i u stanju su da “slušaju Božiji govor”.²⁰⁹

Čokić je upravo navedenim interpretacijama koje potiču iz pera pomenutih velikana imao za cilj da što vjernije i utemeljenije predstavi važne aspekte pitanja objave u islamu.

208 Isto, str. 65. (Više o ovoj temi vidjeti: Ebu Hamid el-Gazali, *Ihja' ulumid-din – oživljavanje vjerskih znanosti*, prevodila grupa prevodilaca, Sarajevo, 2004., tom 5, str. 41-63.)

209 A. A. Čokić, *navedeno djelo*, str. 67.

Autor će u podužem razmatranju jedne od središnjih tačaka ukupnog koncepta objave u islamu, a to je sami čin primanja vaha, uspjeti da veoma dojmljivo objedini ljepotu izraza i preciznost značenja, opisujući takvo uzvišeno stanje poslanika. On navodi da je primalac objave u trenutku njezinog preuzimanja potpuno prožet Božijom voljom, i tada je samo ona prisutna u njegovom srcu. Zastor se s njegovog vida skida, a pogled seže u “nevidljivi svijet”.²¹⁰

Povijesne i objavljene religije

Ovim naslovom je obuhvaćena jedna od najpodrobnije obrađenih tema u ukupnom Čokićevom djelu, koja je tretirana kao jedinstvena cjelina. Ranije smo samo naznačili neke od razloga koji su autora podstakli na pisanje ove uistinu pozamašne studije, kojom se unekoliko utemeljuje povijesno-komparativno izučavanje religija na našem jeziku.²¹¹ To nesumnjivo potvrđuje da je Čokić pridavao posebnu važnost ovoj nauci koju on označava kao *Povijest vjera* ili *Nauku o vjerama*. Njezin značaj se ogleda u tome što pruža mogućnost komparativnog upoznavanja s povijesnim razvojem i sadržajem učenja najpoznatijih svjetskih religija. S tim u vezi, on naglašava da ova nauka ima mnogo protivnika, iako “ne napada ni jednu vjeru”. Podrazumijevajući da je njezin zadatak da objektivno prikaže sve religije, Abdurahman-ef. primjećuje da se mnogi boje upravo toga, jer će “istina izaći na vidjelo”. On se očigledno nije bojao te istine, te je pregledno i objektivno, i izuzetno temeljito, predstavio veći broj neobjavljenih, kao i tri objavljene svjetske religije.

210 Isto, str. 66.

211 Muharem-ef. Omerdić konstatira da je Abdurahman Čokić “prvi u Bosni pristupio komparativnom izučavanju islama”. (Vidjeti: “Dvojica Čokića značajni predstavnici bosanske hanefijsko-maturidijske akaiidske škole”, *Takvim*, Sarajevo, 2001., str. 137.)

Čokić u svojim uvodnim napomenama korijene ove nauke vezuje za nastajanje klasičnih muslimanskih djela,²¹² dok se danas o povijesti religija uči na mnogim sveučilištima.²¹³ Govoreći o tome, on problematizira pristup klasifikaciji religija unutar ove nauke. Naglašava da ima mnogo "razdioba vjera", ali je malo ispravnih i potpunih, jer to zahtijeva "temeljito poznavanje" religija i "skrajnju objektivnost".

Ocjenjujući metodologije zapadnih, kao i muslimanskih povjesničara i komparativista, Čokić će se najviše ugledati na pristup poznatog turskog autora Filibelija Ahmeda Hilmija.²¹⁴ Abdurahman-ef. s odobravanjem govori o metodama tog alima, ilustrirajući ih njegovim primjerom predstavljanja objavljenih religija. Filibeli govori o islamu, kršćanstvu i judaizmu kao objavljenim religijama, "koje se osnivaju na Božijem jedinstvu, a ne obazire se na način shvatanja jedinstva" od strane svake od njih pojedinačno. On "obrazlaže uvjete istinite vjere", prema kojima će biti moguće donijeti sud o "istinitoj vjeri".²¹⁵ Čokić, ipak, nije slijedio, u djelima muslimanskih učenjaka najčešće primjenjivanu podjelu na istinite i neistinite vjere, pa ni kada je riječ o alimu

---

212 Ranije smo ukazali na neka od ovih djela kada smo se bavili pitanjem nastanka muslimanskih škola i sekti (vidjeti: 178. fusnota). Treba reći da su u djelima s ovom tematikom, pored muslimanskih škola i frakcija, obrađivane i mnoge religije.

213 On kaže: "Najveća se pažnja posvećuje ovoj nauci u Engleskoj. U Londonu se svake godine štampaju nova djela i nove statistike iz ovog područja." (*Islam*, str. 47.) Ranije smo iznijeli Čokićevo zapažanje da se kod nas ovom pitanju do sada nije pridavala značajnija pažnja.

214 Čokić ističe da je ovaj autor kritički obradio više razdioba, među kojima su i one koje su napisali F. Hegel i Hartman. Abdurahman-ef. nije propustio da kritički naglasi da "Hegelove razdiobe, ne samo da su neispravne, nego u prvom redu ne spominje Islam uopće". On je još istakao da su o ovom pitanju, također, napisali zanimljiva djela turski autori Ahmed Midhat i Mahmud Esad. (Isto, str. 48.)

215 Isto, str. 450.

i povjesničaru Filibeliju, već se opredjeljuje za vlastitu metodu, potvrđujući svoju autorsku originalnost i istančanu obazrivost.

Prema Čokićevom mišljenju, religije je najlakše podijeliti s “dogmatičkog i moralnog” stanovišta. On ih na toj osnovi svrstava u tri grupe, te iznijansiranim stilom iznosi njihove najbitnije karakteristike.

U prvu grupu uključuje sve religije u kojima nije uopće definiran odnos između Boga i čovjeka. Njihovi sljedbenici poštuju neke moralne principe, ali nisu u direktnoj vezi s vjerom. Ovu grupu čine animističke religije.

Karakteristike druge skupine religija upućuju na nepotpuno definiranu relaciju između Boga i čovjeka, kao Stvoritelja i stvorenog, te je njihovo poimanje Boga na skoro istoj razini, kao i u prvoj grupi. Moralni principi su različitih vrijednosti, ali se mogu dovoditi u vezu s vjerom. U ovoj skupini su sve idolopokloničke religije.

U treću kategoriju Čokić ubraja sve objavljene religije, ili, preciznije je kazano, jedinstvenu vjeru “jer je prava vjera jedna, samo je prema potrebi više puta objavljivana”. Naglasit će da je u takvoj vjeri odnos između Boga i čovjeka “u potpunom smislu određen” i da se ona zasniva na istinskom monoteizmu.²¹⁶ Držeći se naznačene kategorizacije, autor je pristupio predstavljanju velikog broja religija.

Religije iz prve skupine su prikazane u najkraćim crtama, s posebnim osvrtom na najniži, animistički stupanj religijske svijesti, po kojoj u svim stvarima obitavaju duše te im se treba moliti za dobro koje od njih može doći, ili za spas od njihovog zla.

Saznanja o animističkoj religijskoj predodžbi će poslužiti i kao uvod u opširno proučavanje davnašnjih, ali i sadašnjih idolopokloničkih vjerovanja, za koja autor kaže da predstavljaju samo viši nivo u odnosu na

---

216 Isto, str. 50-51.

animizam. On donosi zanimljive informacije o vjeri i moralu velikog broja starih naroda. Egipćane predstavlja kao religiozan narod čiji je duh bio ispunjen veličinom boga koji je, vjerovali su oni, prisutan u svakoj stvari. Kasnije su prirodne pojave uzeli kao božanstva. Stari Perzijanci su označeni vatropoklonicima, a Grci i Rimljani antropomorfistima. Mnoge informacije o davnim narodima kazuju o raznolikim vidovima krivovjersstva i moralne izopačenosti, što će zahtijevati misije velikog broja Božijih poslanika. Govoreći malo kasnije o hijeropovijesti, Čokić će, zahvaljujući već datim informacijama, moći daleko jasnije da izloži poslanička djelovanja u njihovim narodima. Tako on, naprimjer, za Junusa (a.s.) kaže da je poslan Asircima, a Ilijas (a.s.) Feničanima. Budući da je o ovim narodima u ranijem odjeljku već govorio, Čokićevo predstavljanje misija poslanika, koji su ovim narodima bili upućeni, doima se daleko jasnijim. O Benu Israilu i Arapima su pripremljena najduža izlaganja zbog velikog broja njihovih poslanika i važnosti poslanstva Muhammeda (a.s.). Iz toga se može sagledati smisao i opravdanje autorovog detaljnijeg predstavljanja povijesti davnasnjih naroda.

U nastavku se autor studioznije bavi, kako kaže, religijama koje i "dandanas opstoje",²¹⁷ a to su: brahmanizam, budizam, taoizam i šintoizam. Pored toga što je riječ o živim vjerama, njihovi sljedbenici čine veliki dio čovječanstva. Da ovu činjenicu Čokić i te kako ima u vidu, kazuje njegovo vrlo temeljito i sistematično izlaganje vjerskog, moralnog i socijalnog učenja u ovim religijama. Pri tome je demonstrirao široko poznavanje materije i svoj potpuno objektivan pristup. Naravno, cilj kojem konstantno teži je postignut. Podrobnim predstavljanjem povijesnih religija, koje od najstarijih vremena do danas nastaju, on želi da dokaže čovjekovu neprestanu potrebu za vjerom. S druge strane, cjelokupni tok izlaganja kazuje o mnogostrukim vjerskim i moralnim zabrudama, ukoliko se ne slijedi objava.

---

217 Isto, str. 62.

“Istinita vjera je samo objavljena vjera”, jasno i precizno, na početku predstavljanja treće grupe religija zaključuje Čokić. Takva vjera uči najvišim istinama. Prosvjetljuje um i oplemenjuje srce. Ona otkriva svrhu i zadatak čovjekovog života. U njoj je istinska sreća za pojedinca i zajednicu. Nepobrojive su dobrobiti što ih je ona podarila čovječanstvu. Prema principima objavljene vjere, svi ljudi su jednaki. U njoj je sadržana apsolutna pravda.²¹⁸ Protivnici objavljene vjere su, skreće pažnju Čokić, i protiv sebe i protiv cijelog svijeta jer se oni takvim svojim uvjerenjima zalažu protiv napretka i sreće cijele ljudske zajednice.

Tako opisanu vjeru, Čokić naziva *islam*,²¹⁹ te naglašava da ju je Svevišnji iz milosti svim narodima tokom povijesti objavio. Danas se o ranijim objavama malo zna jer “slabost i nesposobnost ljudska” nije mogla očuvati uspomenu na njih. U tome je važan razlog ponavljanja objave. Ona je imala veći broj izdanja i zbog nužne potrebe da se cijelo čovječanstvo uputi pravim putem. Veliki broj njezinih glasnika su snažan dokaz o njezinoj istinitosti.

---

218 S tim u vezi, Čokić u svojoj bilješci kaže: "Kod Boga su jednaci svi ljudi i narodi, a nema nikakvih izabranih naroda... Posve je jasna neistinitost vjera koje to tvrde, jer time pripisuju nepravедnost Svevišnjem Bogu...a On je uzvišen od svakog zuluma (4. sura, 39. ajet). Kod Njega su jednaci svi ljudi. Prednost imaju samo pobožniji i moralniji (49. sura, 13. ajet)." (Isto, str. 79.)

219 Neposredno iza imena *islam*, autor u zagradi navodi da ova riječ znači "potpuno predanje Bogu, vjerovanje i poštivanje Njega kao jednog jedinog Stvoritelja i Gospodara svega što postoji". (Isto) Ovim objašnjenjem Čokić želi jasno naglasiti da je istinita vjera nosila ime islam zbog toga što su sve objave sadržavale ovu temeljnu poruku koja se nadaje iz značenja samog imena vjere. U jednom svom razmatranju će potcrtati da veličina imena islam odgovara veličini nauke objavljene vjere. U ovaj kontekst se dobro integrira Čokićeva napomena: "Sve druge vjere nazivaju se po svojim osnivačima i imenima koja su im dali njihovi sljedbenici - budizam, brahmanizam, Konfučijeva vjera, Laoceova vjera, itd. Ova imena ne označuju srž nauke dotične vjere, a ime 'islam' označuje srž Božije nauke, i kao takvo od Boga je dato." Zatim će, kao dokaz, autor navesti slijedeće kur'anske riječi: *Zadovoljan sam da vam islam bude vjera* (El-Maide, 3.). (*Ilmi kjelam*, rukopis, str. 3.)

U kratkom pregledu poslaničke povijesti, Čokić naglašava da se cijelo znanje o ranije poslatim objavama zasniva na Kur'anu i na tekstu Biblije.

U ovoj studiji, obrađeno je dvadeset i sedam poslanika za koje Čokić navodi da su u Kur'anu spomenuti.²²⁰ Obrada se zasniva na kur'anskom tekstu, te su navedeni brojni ajeti, a za neke su date samo naznake o njihovom broju i suri u kojoj se nalaze. Uz zasebno djelo u kojem je izložen životopis Muhammeda (a.s.), ova studija predstavlja izuzetan doprinos osvjetljavanju cjelokupne poslaničke duhovne povijesti na našem jeziku, napose u vremenu kada je napisana.²²¹

Čokićeva izlaganja o Allahovim miljenicima su strogo utemeljena na slovu Kur'ana i pouzdanoj tradiciji. Misijske nekih poslanika su više zastupljene, na što je utjecao obim kur'anskog kazivanja (*kasas*)²²² o njima, kao i teme kojima je autor iz određenih razloga poklonio više pažnje. Kao karakterističnu crtu Čokićevog predstavljanja vjerovjesnika, možemo uzeti njegove "primjedbe"²²³ koje imaju za cilj da ukažu na neka, već ustaljena, pogrešna shvatanja o najvećim uzorima ljudskog roda. On će, naprimjer, ukazati na neispravno mišljenje o Idrisu (a.s.) kao "terziji", koji, nakon što ga je Allah uzdigao, u Džennetu, njegovim

220 Izostavljeno je ime Uzejra (a.s.). Autor je istakao da za ovog poslanika "neka ulema veli da je bio Božiji poslanik, a jedni vele da je bio samo velij (dobri)", što je i Čokić prihvatio. (*Islam*, str. 85.) Slične opaske su date za još neke poslanike, ali ih je autor uključio među one koji su u Kur'anu spomenuti.

221 Prije Čokića je na ovu temu pisano arabicom. Njegov rad o povijesti misije Allahovih poslanika se može smatrati prvim značajnijim radom napisanim domaćim jezikom i latinicom na tu temu. U novije vrijeme, kod nas se temom hijeropovijesti šire bavi Mustafa Spahić (vidjeti: *Povijest islama*, Sarajevo, 2008., str. 17-204.).

222 *Kasas* (plural od *kissa*) kur'anski je pojam koji označava istinita kur'anska kazivanja o Allahovim poslanicima i njihovim misijama.

223 Ovakvim izrazom je autor više puta izdvajao svoje posebne napomene u tekstu.

budućim stanovnicima, kroji haljine.²²⁴ On, također, skreće pažnju na pogrešno mišljenje da je potop u Nuhovo (a.s.) vrijeme bio opće naravi. To nije bio "opći potop svijeta", jer bi stradali i drugi narodi, a takva kazna je bila namijenjena samo Nuhovom, nevjerničkom narodu.²²⁵ Ovakvo mišljenje je, naglašava autor, u islam uneseno iz Starog zavjeta, posredstvom nekih tefsirskih interpretacija.

Pored navedenog, još jedna specifičnost u Čokićevoj prezentaciji povijesti poslanika se doima značajnom. Riječ je o njegovoj autorskoj praksi da brojne poslaničke mu'džize obrazloži i potkrijepi argumentima nauke. Tako su veoma iscrpno obrazložene Sulejmanova mogućnost razgovora s pticama i mravima,²²⁶ Junusov boravak u ribi, Isaovo rađanje bez oca...

U rezimeu teme o vjerovjesnicima, Čokić se vraća najvažnijoj tezi da su svi oni pozivali u jednu vjeru, te definira njena dva najvažnija načela: 1. vjerovanje (*akaid*) i 2. moralne i socijalne odredbe (*šerijat*). Prvo načelo je uvijek isto u svim objavama što su ih poslanici primali,

224 Čokić kaže da "islamski veliki učenjaci" upozoravaju na ovo krivo mišljenje koje se proširilo u islamskom svijetu. (Isto, str. 83.)

225 Autor navodi brojne ajete o Nuhu (a.s.), iz kojih se vidi da se oni odnose samo na njegov narod, pa je prema tome i kazna potopom vezana samo za taj narod.

226 Posebno je zanimljiva autorova naučna argumentacija Sulejmanovih (a.s.) mu'džiza. Čokić iznosi da "danas ornitolozi poznaju i razlikuju oglašavanja pojedinih ptica...a jedan Božiji poslanik, koji daleko bolje vidi i čuje, naravski da to može daleko bolje poznavati". Iz kur'anskog navoda da je "jedan mrav izvijestio ostale", danas je, kaže Čokić, još više jasno da je Kur'an mu'džiza, jer o tome u ovoj Knjizi govori "prije 1340. godina". On naglašava da je tek u skorije vrijeme proučen život mrava i da je otkriveno "jedno od najvećih ovosvjetskih čuda." Znanost je utvrdila, dodaje autor, da je ovaj "sićušni stvor jedna od najpametnijih, najposposobnijih i najčišćih životinja u cijelom životinjskom carstvu. Mravi žive u zajednici, sporazumijevaju se i dogovaraju posebnim jezikom. Podižu stanove sa sobama, dvoranama i svodovima..." (Isto, str. 98-99.)

a odnosi se na vjerovanje u Jednog Boga, budući svijet i druge fundamentalne istine vjere. Moralni principi su, također, zajednički jer “svima je zapovijedeno da upute ljude u ono što je dobro i plemenito”, a da ih odvrate od “zla i nemorala”. U sferi “socijalnih odredbi” su bile nužne razlike, s obzirom na “mjesne i vremenske prilike”.²²⁷

Nakon navedene analize, Čokić razmatra “današnje stanje objavljene vjere”, koje se očituje u judaizmu, kršćanstvu i islamu. Jedino islam nalaže vjerovanje u sve objave i poslanike. Za ostale dvije vjere Čokić kaže da su se udaljile od objave, “tako da ih ne bi mogli prepoznati njihovi vjesnici”. Autor će naglasiti da “ima mnogo stvari” u kojima se današnje vjerske knjige Stari i Novi zavjet slažu s Kur’anom, “a također imade ih mnogo gdje stoje u opreci s Kur’anom”. On sve pomenute religije označava monoteističkim jer se u njima uči o Božijoj jednoći, s tim što su prisutne razlike u “shvatanju i tumačenju Božijeg jedinstva”.²²⁸

U elaboraciji islamskog pogleda na objavljene knjige jevreja i kršćana, autor kaže da muslimani vjeruju u oba zavjeta, ali u tekst njihovih izvornika, te pojašnjava da su se mnogi njihovi originalni sadržaji zagubili, dok su neki naknadno ljudskom rukom umetnuti.²²⁹ Doduše, naglasit će Čokić, i kršćani priznaju da su se “izgubile neke knjige iz Starog zavjeta”.²³⁰

---

227 Isto, str. 114-115.

228 Isto, str. 115-116.

229 U jednoj svojoj napomeni, Čokić kaže: “Evangelje i Indžil imaju isto značenje (dobra i lijepa vijest), ali Evangelje nije isto što i Indžil. Ovde ima velika razlika u shvatanju islama i kršćanstva. Kršćani pod tim imenom razumiju gore spomenute knjige, u kojima se javlja lijepa vijest, to jest dolazak Isusa spasitelja, a u islamu se naziva Indžilom samo Božija objava, koja je data Isau da je saopći ljudima.” (Isto, str. 121.)

230 Ovu tvrdnju će autor potkrijepiti napomenama o kršćanskim teološkim raspravama u vezi s pitanjem: Da li može propasti i zagubiti se Božija riječ?! Na osnovu uvida u djelo sveučilišnog profesora dr. Josipa Volovića, *Historijska i kritička introdukcija u svete knjige Starog Zavjeta*, Čokić o ovom pitanju navodi mišljenja Ivana Zlatoustog, Aurelija Avgustina i Tome Akvinskog, te zaklju-

Potom je sažeto i konzistentno predstavio vjerske knjige, dogme i obrede u judaizmu i kršćanstvu.²³¹

Završavajući studiju o religijama, Čokić očekivano govori o islamu kao vjeri proizašloj iz posljednje Allahove objave koju je uputio preko "Svoga najvećeg poslanika i najvećeg čovjeka Muhammeda (a.s.)". Ističe da je islam "opća, prava, potpuna i savremena vjera". Odras je svakog slova kur'anske objave i sunneta Muhammeda (a.s.). Cjelokupno islamsko učenje odgovara uvjetima istinite vjere. Propisi ove vjere nisu u kontradikciji sa zdravim razumom. U islamu nema klera i tajni, sve njegove ustanove su logično utemeljene i savremene. Upućuju lije-pim i naprednim putem, a odvođe od svake zablude. Ko se s islamom temeljito upozna, taj će ga, s punim uvjerenjem tvrdi Čokić, "prigriliti i potvrditi Svevišnju izreku: *Zaista je kod Boga prava vjera islam*".²³²

Važno je primijetiti da Čokić svoju riječ o islamu ne završava nizom, doista lijepo interpretiranih, teorijskih načela; on će u svojstvu angažiranog intelektualca muslimane svog vremena pozvati na dosljednost svojoj vjeri, ali i prozvati zato što islam istinski ne svjedoče. Čokić će podsjetiti na veličinu generacija onih muslimana koji su islam ispravno shvatili i njime se pred cijelim svijetom ponosili. Oni nisu druge imitirali. Znali su da je "napredak u nauci, realnu radu, bratskoj slozi, pobožnosti i moralu". Njihova je lozinka bila: "Mudrost je muslimanovo izgubljeno blago, te gdje god ga nađe, uzeće ga."²³³ Abdurahman-ef. Čokić će na studiju o povijesnim i objavljenim vjerama svoje slovo o

---

čuje da su neki od njih, kao što je Akvinski, akceptirali mogućnost nestanka "knjige od Boga date". (Isto, str. 116.)

231 Isto, str. 117-124.

232 Alu 'Imran, 18. (Isto, str. 124.)

233 Isto, str. 125. Čokić je u kontekst svoje poruke unio ovu poznatu hadisku mudrost. Hadis bilježe: Ibn Madžina zbirka hadisa, poglavlje o *Zuhdu*, hadis br. 4038.; Tirmizijina zbirka hadisa, poglavlje o *Ilmu*, hadis br. 2903.

posljednjoj među njima islamu, kao i djelu koje je nazvao *Islam*, oti-
snuti pečat porukom Kur’ana koja glasi: *Doista Mi Kur’an objavljujemo,*
*i doista Mi ga čuvamo!*²³⁴

Povijest nauke o kelamu

U podužem uvodu svog glavnog akaiidskog djela *Ilmi kjelam*, Abdura-
hman-ef. Čokić govori o nastanku i povijesnom razvoju nauke o kelamu.
I neki drugi njegovi značajni radovi su, također, izravno povezani s ključ-
nim faktorima koji su utjecali na pojavu i oblikovanje ove islamske dis-
cipline. Stoga se može smatrati osnovanim i potrebnim temeljitije sagle-
davanje ovog akaiidskog područja, pogotovo što se ono tematski skladno
nadovezuje na prethodnu raspravu o povijesti religija.

Čokić je objašnjenje pojma ‘*ilmu-l-kelam*’ započeo konstatacijom da
su dva glavna vrela islama Kur’an i hadis. Proklamirajući se i u ovoj
prilici učenjakom tradicionalnog usmjerenja, ne zaboravlja naglasiti
da se ova, kao i sve druge grane interpretativne muslimanske tradicije,
nužno izvode iz korijena i stabla što ga u islamu čine objava Kur’ana i
Muhammedov (a.s.) sunnet. U ovom kontekstu je Čokić, dakle, samo
kratko naznačio da se šerijat i sve nauke islama temelje na objavljenoj
riječ Božijoj i njezinom “autentičnom tumačenju” sadržanom u ha-
disu. Inače je ovaj autor napisao opsežne studije o Kur’anu i hadisu,
kao izvorima islama što čini važnije komponente njegovog ukupnog
opusa.²³⁵

U svojoj postupnoj pojmovnoj analizi, Abdurahman-ef. navodi da
iz tih izvora islama nastaju nauke koje u početku nose zajedničko ime

234 El-Hidžr, 9. (Isto)

235 Na Čokićeve radove o izvorima islama ukazali smo u dijelu knjige o njegovim
djelima *Ilmi kjelam* i *Muhammed alejhisselam*.

fikh, čije značenje aludira na “oštroumnost i zdravo shvatanje” islamske vjere. U prvoj, najjednostavnijoj klasifikaciji, “*fikh* o vjerovanju (*fikh i'tikadi*)” zadobija najvažnije mjesto među islamskim naukama, te ga je “Imami E'azam stoga nazvao *el-fikhu-l-ekber* (*najveći fikh*)”.

Na slijedećem stepenu razvoja akadske nauke javlja se ‘*ilmu-l-ke-lam*.²³⁶ Čokić će u ovom povezanom terminološkom raščlanjivanju kazati da ‘*ilmu-l-kelam*, zapravo, treba razumjeti kao *fikh* o vjerovanju, nadograđen i obrazložen filozofijom.²³⁷ O ulozi i zadaći ove nauke on iznosi veoma koherentno razmišljanje. Prvi zadatak kelama je, kaže on, da dokaže opstojnost i apsolutnu savršenost Tvorca i Gospodara neba i Zemlje i svega bivstvujućeg. Slijedeće čemu teži ova nauka je dokazivanje kongenijalnosti vjere, istinitosti islama i njegovog Vjesnika. Uz to, nauka kelama ima za cilj da usmjeri na pravu stazu one koji tragaju za uputom, te da “brani i čuva islam od neispravnog i raskolnog tumačenja kao i od protivnika i od napadača”.²³⁸ Na osnovu takvog stava o ‘*ilmu-l-kelamu*, jasnije se da zaključiti zašto Čokić ovu nauku u svojim radovima najčešće naziva islamskom apologetikom. On će u svojoj kratkoj terminološkoj analizi navesti da pojam ‘*ilmu-l-kelam* potiče od mu'tezila, te da su oni prvi među muslimanima imali izgrađen sistem nauke kelama.²³⁹

236 A. A. Čokić, *Ilmi kjelam*, rukopis, str. 4.

237 Ovdje pojam filozofije treba uzeti u značenju racionalnog dokazivanja istina islamskog vjerovanja, što je vidljivo na mnogim drugim mjestima.

238 Isto, str. 5.

239 O ulozi i zadaći 'ilmu-l-kelama postoje mnoga mišljenja i rasprave. U svojoj *Mukaddimi* je čuveni Ibn Haldun cijelo jedno poglavlje namijenio 'ilmulkelamskoj nauci. Njegova definicija ove nauke glasi: "To je nauka koja sadrži odbranu dogmi vjerovanja razumskim dokazima te odbijanje inovatora koji su u dogmama vjerovanja odstupili od učenja prvih muslimana i pripadnika islamske ortodoksije." (Ibn Haldun, *Mukaddima*, preveo Teufik Muftić, tom 2, Sarajevo, 2007., str. 774.) Dr. Adnan Silajdžić će, pored ostalog, kazati da kelam treba razumjeti kao "metodu analogijskog mišljenja" i "zaključivanja".

Upućujući se u sagledavanje prilika koje su uvjetovale nastajanje ‘ilmu-l-kelama, Čokić će najprije napomenuti da je u rano doba islama vladalo jedinstvo u pogledu vjerovanja. Prvi muslimani su bili veoma pobožni, težili su čudorednom životu, te se kao takvi nisu zanimali za “metafizička pitanja”. Oni su se strogo u svom vjerovanju držali “jasnog slova Kur’ana i Pejgamberovog sunneta”. Zato su ponijeli ime *ehlu-s-sunne ve-l-džema’a* (“sljedbenici Pejgamberova sunneta i njegovih drugova koji čuvaju muslimansku cjelinu”).²⁴⁰ U to vrijeme se nije osjećala potreba za ‘ilmul-kelamom i drugim naukama. Kur’anski ajeti su obrađivani kratkim komentarima, zasnovanim na Poslanikovim (a.s.) izrekama, i to je bilo dovoljno.

Sa širenjem islama i nestankom ashaba, “blagoslovnih lica koja su svojim očima gledala svjetlo *nubuvveta*”, počela su se javljati različita učenja, oprečna Allahovoj knjizi i Vjerovjesnikovom sunnetu. Takva su se učenja, kaže Čokić, u početku uglavnom ticala pitanja hilafeta, ali su na njih utjecale i “žudnja za zemaljskim dobrima” i moralno posrnucće, te “aspiracije Perzijanaca za oslobođenjem”. Iako u početku raskol među muslimanima nije uzimao maha, već u vrijeme abasijske vlasti takve tendencije imaju prijeteci karakter za integritet izvornog islamskog učenja i jedinstvo muslimanske zajednice. Ovakve prilike su zahtijevale energičan rad uleme i uspostavu više islamskih nauka, među kojima i nauke o kelamu.²⁴¹

(*Filozofijska teologija Abu al-Hasana al-Aš'arija*, Sarajevo, 1999., str. 8.; 25.) ‘Ilmu-l-kelam kao teološko učenje Rozental naziva spekulativnom teologijom, a Vincent Moteil (u svom prijevodu *Mukaddime*) ističe da se to naziva i skolastičkom, odnosno dijalektičkom teologijom, dok se u drugom prijevodu naziva “defanzivnom apologetikom”. (Ibn Haldun, *navedeno djelo*, tom 1, str. 51., bilj. 78.)

240 Čokić, inače, sintagmu *ehlu-s-sunne vel-džema’a* poima univerzalno, te se, po njegovom mišljenju, ona odnosi na sve ortodoksne muslimane.

241 A. A. Čokić, *navedeno djelo*, str. 6.

Čokić je u ovu raspravu unio pregled islamskih teološko-filozofskih učenja, što je veoma važno za povijest ranih škola kelama. On je diferencirao šest glavnih tokova muslimanskog mišljenja, te svaki od ovih sistema ukratko predstavio. U najprepoznatljivije teološko-filozofske škole svrstava: školu čiste filozofije (*felsefa mahda*), školu čija je intencija usklađivanje islamskog učenja i filozofije (*hikma muaddela*),²⁴² mu'tezile (*hikma kelamijja*), školu najispravnijeg puta - ehlu-s-sune ve-l-džema'a (*kelam hikemi*), tesavvuf sunijske orijentacije (*tesavvuf hikemi*), te pravce "najžešćeg raskola" (*hikemi mumevvehe*).²⁴³

Sve te sisteme mišljenja Čokić je u svojim radovima zasebno razmatrao, a neke od njih je vrlo ozbiljno i sistematično obradio, čime je povijest nauke o kelamu u to vrijeme bila solidno predstavljena. Filozofske pravce mišljenja je vezao za El-Kindija, El-Farabija, Ibn Sinaa, Ibn Badžu, Ibn Rušda i Ibn Tufejla.²⁴⁴ Mu'tezilijsko mišljenje je u najkraćim crtama tretirao posebno, dok ga je šire obznanio u dijelu rada o imamijskim i zejdijskim doktrinama, jer je učenje većeg broja šiitskih grupacija, kao i učenje nedžarija i murdžija, povezo s mu'tezilijskim utjecajima. U Čokićevom djelu je značajno mjesto zauzela sufijska vjerska i filozofska misao, prezentirana na temelju djela El-Gazalija, Ibn 'Arebija i Dželaluddina Rumija. Na to smo već ranije ukazali, ali ćemo tesavvuf, kao značajniju akaidsku temu u opusu ovog autora, kasnije zasebno obraditi. I neislamska i raskolna učenja koja su se pojavi-

242 Ranije smo napomenuli da je, prema Čokićevom mišljenju, temeljno određenje ovoj školi dalo učenje bratstva *Ihvanu-s-safa*. Bratstvo je formirano u Basri u desetom stoljeću. Njihove duhovne doktrine i filozofska mišljenja su sabrana u poznatoj enciklopedijskoj zbirci *Resailu-l-ihvani-s-safa*. (Za više informacija vidjeti: Enes Karić, *Enciklopedija Ihvanu-s-safa*, Sarajevo, 1986.)

243 A. A. Čokić, *navedeno djelo*, str. 7-11.

244 O El-Kindiju i Ibn Sinau autor je napisao zasebne radove. El-Farabi, Ibn Badže i Ibn Rušd su šire predstavljeni u bilješkama uz Čokićev prijevod Ibn Tufejlovog djela *Haj ibnu Jakzan* (vidjeti: 104. fusnota).

la među muslimanima, a koja je Čokić svrstao u zaseban sistem mišljenja, obradili smo prilikom predstavljanja njegovog rukopisnog traktata o ovom pitanju.

Od najranijih vremena, naglašava Čokić, islamski učenjaci su se danonoćno trudili da islam prikažu u pravom svjetlu, te da "naučnim putem" iskorijene raskolna učenja. Sunijski učenjaci, kao da su podijelili uloge, i tako na poljima svih islamskih nauka pisali djela, stoljećima neumorno bdijući nad istinama islama, boreći se protiv onih koji su se stranputicom zaputili. Ta duga i Bogu ugodna borba daje priliku da i mi danas svjedočimo kako je *"istina pobijedila, a neistina zauvijek propala"*.²⁴⁵ Radeći upravo samoprijegorno na tome, zasluge su stekli mnogi velikani, tako da bi nas i "najkraći prikaz svih mutekellima i suviše daleko odveo". Stoga autor izdvaja "one najveće mutekellime, koji su priznati kao imami" i prateći vremenski slijed njihovog djelovanja izlaže njihove doprinose akaidskoj nauci.

Među znamenitim mutekellimunima najstariji je N'uman ibn Sabit abu Hanife, za kojeg Čokić kaže da je dvadeset godina intenzivno bio vezan za akaidsku nauku, vodeći "žučnu borbu s vođama raskola svog vremena". Njegova akaidska djela, među kojima je najpoznatije *El-fikhu-l-ekber*, spadaju među najstarija u "ovoj grani šerijatske nauke".²⁴⁶ Čokić dalje govori o Ebu Hanifi kao fekihi, posebno ističući uloge njegovih časnih učitelja i učenika.²⁴⁷

245 Autor je citirao dio 81. ajeta iz sure El-Isra.

246 Čokić pod "šerijatskom naukom" podrazumijeva sveukupno razumijevanje i tumačenje izvora islama Kur'an i hadis.

247 Čokić je o Ebu Hanifi naveo stih koji pripisuje njegovom učeniku imamu Muhammedu eš-Šejbaniju, a koji u prijevodu glasi: "Dovoljno je što sam pripremio od dobrih djela i sevapa, u ime Boga i Sudnjeg dana, vjera u najboljega čovjeka na svijetu Muhammeda, Božijeg poslanika, zatim, vjera u mezheb N'umanov." (A. A. Čokić, *navedeno djelo*, str. 13.)

Ebul-Hasan 'Ali bin Isma'il el-Eš'ari je spomenut kao jedan od "dva glavna" sunijska imama u vjerovanju.²⁴⁸ Studirao je "šerijatske nauke" i filozofiju u Basri, a na njega je u ranoj životnoj fazi najveći utjecaj ostvario jedan od najpoznatijih mu'tezilijskih teologa El-Džubba'i. Iako je među mu'tezilama uživao veliki ugled, El-Eš'ari je u godinama "potpune zrelosti", nakon što je u snu primio Poslanikovu (a.s.) poruku, i nakon ponovnog proučavanja islamskih nauka, napustio mu'tezilizam, a prihvatio učenje ehli-sunneta. Čokić navodi da je ova El-Eš'arijeva odluka imala prijelomni utjecaj na školu mu'tezila, s obzirom na njegovu veliku intelektualnu moć i odlučnost s kojom je pristupio, pokazat će se vrlo uspješno, u pobijanju mu'tezilijskog filozofskog mišljenja i teoloških doktrina. S druge strane, sljedbenici sunneta su s njegovom nemjerljivom duhovnom i umnom snagom ukoračili u novu, blistaviju etapu svog razvoja. Ističući da je ovaj mutekellim napisao izuzetno veliki broj djela, uglavnom iz nauke o kelamu, Abdurahman-ef. je naveo najvažnija među njima. Za djelo *El-Ibanetu 'an usuli-d-dijane*²⁴⁹ kaže da je El-Eš'arijevo najpoznatije djelo u kojem je "objašnjena nauka ehli sunneta".²⁵⁰

248 A. A. Čokić, "Ehli sunneta dva glavna imama u vjerovanju: Ebul-Hasan Eš'ari i Ebu Mensur Maturidi", *Hikmet*, VI/1935-36., br. 4, str. 109-115. Naglašavajući da je na našem jeziku o Ebul-Hasanu el-Eš'ariju ranije "napisano svega nekoliko članaka", na ovaj Čokićev natpis je dr. Adnan Silajdžić ukazao kao na prvi o ovom mutekellimu na našem jeziku napisan rad (*Filozofska teologija Abu al-Hasana al-Aš'arija*, str. 34.).

249 Ovaj naslov u prijevodu znači: *Razjašnjenje temeljnih vjerskih učenja*. Ono spada među posljednja, a po nekim mišljenjima posljednje je djelo koje je El-Eš'ari napisao. Cjelovitiju obradu teološkog učenja Ebu Hasana el-Eš'arija na našem jeziku nalazimo u djelu dr. Adnana Silajdžića (*Filozofska teologija Abu al-Hasana al-Aš'arija*, Sarajevo, 1999.). Kao rezultat dugogodišnjeg uvida prof. Silajdžića u ukupno El-Eš'arijevo djelo je i njegov prijevod jednog od najznačajnijih djela ovog mutekellima (*Bit polemike sa otpadnicima i inovatorima*, Sarajevo, 2000.).

250 Kako bi istakao El-Eš'arijevu spisateljsku snagu i darovitost, Čokić navodi

Čokić će obrazložiti da se imam El-Eš'ari "strogo drži selefova pravca" u svim pitanjima. Postoje samo neki izuzeci, među kojima ovdje spominjemo El-Eš'arijevo različito shvatanje ljudske volje i djela. Dok pobornici ehlu-l-hadisa²⁵¹ ne ulaze u raspravu o ovom pitanju, imam El-Eš'ari, imajući na umu prisustvo dva ekstremna stava koja su poticala od determinista (džebrije) i indeterminista (mu'tezile i kaderije), svojim srednjim stajalištem o "ograničenoj ljudskoj slobodi" rješava ovo pitanje u skladu s Kur'anom i hadisom.²⁵²

Kako vidimo, Čokić je više biografski i bibliografski predstavio imama El-Eš'arija, ali su mnogi teološko-filozofski stavovi ovog mutekellima došli do izražaja prilikom njegove obrade pojedinačnih akaidskih pitanja.

U istu ravan s velikim El-Eš'arijem, Čokić stavlja još jednog ehli-sunetskog imama u vjerovanju Ebu Mensura el-Maturidija, koji se pojavio u poznatim centrima naukovanja Buhari i Semerkandu. Spominjući titule kojima je oslovljen, zbog svoje učenosti i doprinosa u učvršćivanju nauke o kelamu, Čokić je istakao da je veliki mutekellim "cijeli svoj život proveo" suprostavljajući se frakcijskim zastranjivanjima i odbrani učenja ehli-sunneta. Čokić je između brojnih El-Maturidijevih djela izdvojio desetak značajnijih naslova, uz kratka obrazloženja tematike koja je u njima obrađena. Vidljivo je da većina pobrojanih djela ima svrhu opovrgavanja učenja mu'tezila, rafidija, keramija²⁵³ i drugih

---

Ibn 'Asakirovo mišljenje koje nalazimo u njegovo *Tebjinu*: "Iz svakog retka se vidi da je Eš'ari čovjek od Boga potpomognut da brani ispravnu nauku ehli sunneta." Ibn 'Asakir je mislio na Eš'arijin tefsir *El-Muhtezin*. (A. A. Čokić, *Ilmi kjelam*, rukopis, str. 14.)

251 Pripadnici škole koja zagovara doslovno razumijevanje tekstova Kur'ana i hadisa.

252 Isto, str. 15.

253 Rafidije i keramije su šiitske frakcije.

neehlisunetskih pravaca. Čokić posebno govori o *Kitabu-t-tevhidu* kao najznačajnijem djelu imama El-Maturidija, u kojem su izloženi svi važniji teološki stavovi autora.²⁵⁴

Govoreći o učenju ovog mutekellima, Abdurahman-ef. naglašava da vlada skoro potpuna saglasnost između njega i El-Eš'arija. Manji je broj pitanja koja predstavljaju razliku u njihovim učenjima, među koje autor ubraja "pitanje spoznaje i dužnosti vjerovanja". Dok Eš'ari misli da nema odgovornosti za stranputicu onaj do koga nije došla objava, Maturidi uključuje i odgovornost takve osobe jer smatra da je ljudski razum u stanju postići spoznaju Boga kao Svemogućeg Tvorca i Gospodara svega što postoji.²⁵⁵

Čokić je nastojao da što preglednije istakne značaj El-Maturidijevog djela za nauku o kelamu, pa time i za ehliunetsko učenje uopće. On ne ulazi u šire sagledavanje teoloških stavova ovog mutekellima, striktno ih vezujući za njegovo ime i djela. Podsjetit ćemo da je slično postupao i u slučaju predstavljanja imama El-Eš'arija. Međutim, Čokić cjelokupnim svojim djelom pokazuje dosljednost hanefijsko-maturidijskom akaiidskom učenju, često naglašavajući važnost ehliunetskog mezheba u vjerovanju. S tim u vezi treba istaći da je autor jasno potcrtao da je Maturidi "hanefijski imam u vjerovanju".

254 Kod nas je više radova o životu i djelu imama El-Maturidija napisao dr. Mustafa Cerić ("El-Maturidi, život i djelo", *Glasnik*, L/1987., br. 6, str. 770-778; LI/1988., br.1, str. 50-56., s engleskog preveo: Enes Karić - izvod iz doktorske disertacije; "El-Maturidi kao atomist", *Islamska misao*, X/1988., 119, 40-41. - izvod iz doktorske disertacije; "Ebu Mensur el-Maturidi – glavna djela o fikhu, tefsiru i kelamu", *Zbornik radova*, Islamski teološki fakultet, Sarajevo, 1990., 3, 79-89. Napominjemo da je dr. Mustafa Cerić izložio teologijsko učenje ovog mutekellima u svom djelu *Korijeni sintetičke teologije u islamu Ebu Mansur el-Maturidi* (853-944).

255 A. A. Čokić, *navedeno djelo*, str. 16.

Iako se Čokić ne zadržava duže na izravnom predstavljanju djela dvojice najznačajnijih mutekellimuna, što se možda moglo očekivati, on sasvim dovoljno naglašava njihovu važnost, posebno stoga što izrije kom navodi da su imami El-Eš'ari i El-Maturidi prvi mutekellimuni koji su dali smjernice ehlisunetskom 'ilmu-l-kelamu.²⁵⁶ I iz ovakve tvrdnje se može iščitati da je Čokić podrazumijevao da cjelokupno naslijeđe nauke kelama najviše duguje ovoj dvojici imama, te da će sva-ka njegova prezentacija akaidskih tema u osnovi sadržavati i njihove stavove. Uostalom, treba imati na umu da je Abdurahman-ef. sva svoja djela, pa i akaidiska, koncipirao više kao preglede islamskih nauka, što je zaista jedino moguće s obzirom na njegovu ambiciju da zbog tadašnjeg nedostatka literature na našem jeziku, ostvari što cjelovitije predstavljanje islamskog učenja.

Za nauku o kelamu je, poslije El-Eš'arija i El-Maturidija, smatra Čokić, posebno značajno ime Ebu Bekra el-Bakillanija,²⁵⁷ u čijem predstavljanju se analitičnije razviđaju neki postulati ove nauke. Njemu se na planu razvoja nauke kelama pridaje posebna pažnja, jer je, po mišljenju Čokića, najviše doprinio izgradnji "filozofskog sistema ehlisunetskog ilmul-kelama". Naglašavajući da je on to činio na temeljima El-Eš'arijevog naučavanja, u centar pažnje se stavlja atomistička teorija, za čiji vjerski karakter najveće zasluge pripadaju El-Bakillaniju. Tako je on, misli Čokić, proširio granice 'ilmu-l-kelama i uvećao utjecaj ove nauke. Ovaj mutekellim je, također, predstavljen kao svestran učenjak koji je iza sebe ostavio brojna i značajna djela.²⁵⁸

---

256 Isto, str. 17.

257 Ibn Haldun ovog teologa ističe kao prvaka među mutekellimunima (apologetima islama). (*Mukaddima*, tom 1, str. 51.)

258 Navedena su dva posebno značajna njegova djela iz akaida i tefsira: *Temhidu-l-evaili ve telhisu-d-delaili i I'džazu-l-Kur'an*.

Među najveće učenjake u povijesti 'ilmu-kelama, autor ubraja i Abdulmelika el-Džuvejnija. Njegov naučni doprinos predstavlja kontinuitet u odnosu na prethodne mutekellimune eš'arijskog akaiidskog usmjerenja. Okarakteriziran je posljednjim značajnim predstavnikom ranog perioda nauke o kelamu. Istaknuta je njegova velika popularnost diljem muslimanskog svijeta, kao i uloga koju je imao kao jedan od najvećih učitelja Ebu Hamida el-Gazalija.

Tako veliki El-Džuvejnijev utjecaj je pripremio El-Gazalija da se dugo i veoma uspješno bavi naukom kelama, kazat će Čokić u svojoj obimnoj i svestranoj obradi doprinosa 'ilmu-l-kelamu jednog od najvećih muslimanskih učenjaka. Iako Abdurahmana-ef. Čokića u značajnoj mjeri krasi autorska i znanstvena odmjerenost i objektivnost, u susretu s Ebu Hamidom el-Gazalijem je itekako vidljivo njegovo veliko oduševljenje djelom i mišljenjem ovog znamenitog alima. Za razliku od svih ostalih mutekellimuna o kojima govori, jedino se u naslovu o imamu El-Gazaliju prije imena navodi titula. Nakon što ga je oslovio kao *hudždžetu-l-islam* (jamac islama), Čokić će reći da ovaj učenjak "kao alem kamen sija među naučenjacima svijeta". Predstavljen je na oko petnaest stranica *Ilmi kjelama* a, pored toga, o njemu je na temelju ovog rada, s još nekim dodacima, štampana i brošura, što je zasigurno kod nas tada bilo najcjelovitije i najsadržajnije predstavljanje El-Gazalija. Ne treba da čudi to što je Čokić ovom velikom klasičnom misliocu u svojim radovima dao mnogo više prostora nego drugima, ako imamo u vidu da i danas djela imama El-Gazalija privlače pažnju naših alima. U kraćem vremenskom periodu su nastali brojni prijevodi, komentari i analize najpoznatijih njegovih djela.²⁵⁹

259 Autor *Ilmi kjelama* je ukazao na mnoga El-Gazalijeva djela, a neka od njih kratko predstavio. Među najvažnija je ubrojio: *Ihjau 'ulumi-d-din*, *Tehafutu-l-felasife*, *Miškatu-l-envar*, *El-munkizu mine-d-dalale* i neka druga. Napominjemo da su sva ovdje spomenuta djela prevedena na naš jezik (vidjeti: *Ihjau 'ulimid-din* – oživljavanje vjerskih znanosti, prevodila grupa prevodilaca, Sarajevo,

Čokić podsjeća da imam El-Gazali živi u vremenu procvata nauke i kulture, ali i teških političkih izazova s kojima se suočava ummet. Pored krstaških nasrtaja, unutrašnji raskol je dosegao kulminaciju. Na sceni su dva hilafeta: ehlišunetski, sa sjedištem u Bagdadu, i šiijski u Egiptu. Neislamske tendencije unutar tesavvufa su u velikom zamahu. Mu'tezile predstavljaju poseban izazov "s naučnog gledišta". Pored navedenog, prisutna su stalna nadmetanja između šerijatskopравnih mezheba. U takvim prilikama se "svaki dan pišu rasprave, odbrane i naučna djela".²⁶⁰

Čokić ističe da je El-Gazali nastojao temeljito sagledati i proučiti kompleksnu stvarnost s kojom se suočio, te naspram toga pripremiti najbolji plan svog djelovanja. On će obrazložiti najbitnije faze Gazalijevog života, oslikavajući duhovne i intelektualne specifičnosti svake od njih. O karakteru različitih unutrašnjih duhovnih stanja kroz koja je prošao istaknuti učenjak, najvjernije i najosebujnije kazuju brojna njegova djela iz kojih se reflektirao neprolazan utjecaj na svim poljima kasnijeg muslimanskog mišljenja. Čokić naglašava da je El-Gazali u sferi islamske filozofije, 'ilmu-l-kelama i tesavvufa "proizveo epohalni preokret".²⁶¹ Pošto nas u kontekstu ove rasprave posebno zanima njegov odnos prema 'ilmu-l-kelamu, orijentirat ćemo se na Čokićeve ocjene doprinosa velikog mutekellima.

Abdurahman-ef. zaključuje da je Ebu Hamid el-Gazali trasirao novi pravac u nauci o kelamu. Oborio je "autoritet čiste filozofije" (*felsefa*

2004., tom 1-7; *Nesuvistost filozofa* (s arapskog preveo i predgovor napisao Danijel Bučan), Zagreb, 1993.; *Niša svjetlosti* (preveo s arapskog i predgovor napisao Enes Karić, a pogovor je napisao W.H.T. Gairdner), Zagreb, 1995.; *Izbavljenje od zablude*, preveo s arapskog i bilješke napisao Hilmo Neimarlija, Visoko, 1998.

260 A. A. Čokić, *navedeno djelo*, str. 22.

261 Isto, str. 29. Čokić šire izlaže biografiju imama El-Gazalija, a zatim konkretno navodi njegove doprinose u razvoju ostalih islamskih nauka.

mahda), a postavio nove “teze umovanja”. Ustanovio je nove metode kojima je nepobitno dokazao ispravnost sunijskog vjerovanja (*akida*) i šerijatskopravne prakse (*fikh*) i kojima je opovrgao raskolna učenja. U tome je nenadmašni učenjak uspio, jer je ovladao svim važnijim znanjima i metodama saznavanja i dokazivanja. Posebno je važna njegova upućenost u filozofiju, za razliku od “naučenjaka ehli sunneta” (*mutekellimuna*) koji se prije njega “nisu bavili drugom filozofijom osim čisto vjerske”.²⁶² On je ispravio tadašnje krive stavove o dijalektici dajući im “strogo naučni karakter”. U vezi s pitanjem dokaza u vjeri, El-Gazali polazi od činjenice da je vjera istina, te da u tom smislu ne bi trebalo biti bojazni u pogledu mogućnosti njenoga dokazivanja. Ukoliko nema dokaza da neka stvar postoji, to ne znači da ona i ne postoji. Na ovaj način Gazali dokida, do tada u ‘ilmu-l-kelamu važeći, princip po kojem “pomanjkanje dokaza o nečemu znači njegovu negaciju” (*ademu-d-delil jestelzimu ademe-l-medlul*). Naime, obrazložit će Abdurahman-ef., ovaj teolog spoznaju istine uvjetuje ne samo vanjskim znanjem već i unutarnjim odnosno cjelovitim znanjem. “Ljudsko umovanje i filozofija” ne mogu razotkriti unutarnje aspekte istine. Zato El-Gazali uči o intuitivnom, od Svemogućeg Boga nadahnutom znanju (*‘ilmu-l-mevhibe*) koje se može dosegnuti samo vjerom. Ključ tajni ove spoznaje nalazi se u nauci o tesavvufu. Ovim postulatom imam Gazali će značajno obilježiti novu etapu u povijesti ‘ilmu-l-kelama (*mesleku-l-mute’ehhirin*).²⁶³

Čokić nije propustio spomenuti ni kritiku imamovog djela koja je vremenom nastajala. Iznoseći neke ocjene kritičara, on se, očekivano, stavlja u odbranu imamovih stavova, tvrdeći da “objektivnih kritičara skoro da i nema”, te da se “kod Gazalije gotovo i nema šta kritikovati”.

262 Autor ističe da su mnogi muslimanski učenjaci mislili da je filozofija po svemu antireligiozna i da negira postojanje Boga i Ahireta. (Isto, str. 31.)

263 Čokić iznosi više činjenica o El-Gazalijevom tesavufskom mišljenju, ali ćemo o tome govoriti u posebnoj osvrtni na temu tesavvufa.

Ipak, kritiku muhaddisa je smatrao najutemeljenijom, potcrtavajući da El-Gazalija “donekle ispričava” to što se hadisi u njegovim djelima uglavnom odnose na postupke koje je u vjeri pohvalno činiti (*fedailu-l-e’amal*), a ne na vjerske istine i propise.²⁶⁴

Čokić, također, navodi da je ovaj mutekellim za svako važnije pitanje akaiidske nauke napisao raspravu s ciljem da objasni i učvrsti ehli-sunetsko, a opovrgne druga učenja. Posebno je apostrofirao njegov doprinos na planu izmirenja tesavvufa i ortodoksnog islamskog učenja. Ukazao je na njegov kritički odnos prema filozofiji, ali s obrazloženjem da Gazali ne osporava um i filozofiju, nego govori o njihovoj nedostatnosti u pogledu potpune spoznaje.²⁶⁵ Za ovog muslimanskog genija će kazati da je na polju nauke postigao perom ono što je Salahudin Ejubija postigao na bojnopolju, braneći muslimansku državu od krstaških pohoda. Sažetom interpretacijom mišljenja Ebu Hamida el-Gazalija, Čokić zaokružuje sistematično predstavljanje povijesti klasičnog muslimanskog teološkog mišljenja.

Čokić je ukazao na neke od značajnijih mutekellimuna koji su djelovali poslije imama El-Gazalija, a na čija će se djela i mišljenja u mnogim svojim radovima često pozivati. Među najznačajnijim učenjacima koji su dali veliki doprinos ovoj nauci u nastavku njezinog razvoja, po mišljenju Abdurahman-ef., svoje mjesto treba da imaju: Fahrudin er-Razi, Sejfuđdin ‘Amudi, Kadi el-Bejdavi, Ibn Tejmije, S’aduddin et-Teftazani, Es-Sejjid eš-Šerif el-Džurdžani, Kemaluddin Muhammed

---

264 Isto, str. 34.

265 Navedeno je da je imam El-Gazali u djelu *Tehafutu-l-felasife* izložio dvadeset principijelnih pitanja u kojima se nije složio s filozofima. Abdurahman-ef., također, navodi da je na pomenuto djelo svoju kritiku iznio Ibn Rušd u djelu *Tehafutu-t-tehafut*, kao i to da je po želji sultana Mehmeda Fatiha turski alim Mustafa Hodža Zade napisao i treći ‘*tehafut*’ kao odgovor Ibn Rušdu, te navodi da su sva tri djela odštampana u jednoj knjizi. (Isto, str. 32.)

ibn Humman i Dželaluddin ed-Devani.²⁶⁶ Čokić je, također, poklonio značajnu pažnju alimima koji su se svojim djelima i mišljenjem istakli u okvirima modernog muslimanskog mišljenja. Najviše se oslanja na egipatske i turske učenjake, kao što su: Šejh Muhamed Abduhu, Rešid Rida, Ismail Hakki Izmirli, Abdulaziz el-Džaviš i drugi.

Tesavufska islamska misao

U svojim radovima, Abdurahman Čokić brojnim akaidskim temama veoma često pristupa i iz ugla nauke o tesavvufu. On je, pored stavova najpoznatijih učenjaka iz oblasti kelama i tefsira, u svom djelu dao značajan prostor mišljenjima poznatih sufijskih znalaca. Nerijetko su komplementarno prezentirani pogledi mutekellimuna i mutesavvifa na određena vjerska pitanja. Tome je doprinosila činjenica da su se neki od velikih teologa istovremeno iskazali i kao mutesavvifi, a za najbolji primjer Čokić uzima imama El-Gazalija. Stoga ne čudi što je ovaj autor tesavvufu, kao zasebnoj islamskoj disciplini, u svojim radovima pridao naročit značaj. Kao dobar poznavalac rane i klasične povijesti islamskih nauka, on je veoma sistematično i jasno izložio nastanak i razvoj tesavvufa, te nastojao prikazati razmjere utjecaja što ga je ova ezoterijska nauka imala na ukupnu islamsku tradiciju. U tom pogledu, posebno je došlo do izražaja Čokićevo uvjerenje o veoma zapaženim doprinosima istaknutih sufijskih znalaca ehlišunetskom učenju, što je zasigurno presudno odredilo njegovo zanimanje za tesavvuf. Istovremeno, Čokić je imao na umu da tesavvuf, uz hanefijsko-maturidij-sko pravno i teološko učenje, stoljećima predstavlja značajnu komponentu islamske tradicije muslimana u Bosni i Hercegovini, u čemu, također, treba tražiti razloge njegovog intenzivnog zanimanja za nauku o tesavvufu.²⁶⁷

266 A. A. Čokić, *navedeno djelo*, str. 36.

267 O prisustvu tesavvufa na tlu Bosne i Hercegovine od vremena kada su se njezini stanovnici upoznali s islamom, nalazimo dosta podataka u djelima naših

Čokić je smatrao posebno važnim da govoreći o tesavufskoj nauci naglasi da su Kur'an i hadis izvori svih islamskih nauka. On potcrtava da je "istinsko spoznanje Boga" najvažnija svrha svih šerijatskih nauka, što se vidi iz pojma *fikh* (*oštroumnost, razumijevanje, spoznaja*), kojim su one u svojoj osnovi nazivane.²⁶⁸ Spoznaji Boga kao krajnjem i najvažnijem cilju vodi sveukupno vjersko djelovanje čovjeka, smatra autor, navodeći ajet: *Stvorio sam džine i ljude samo zato da Me spoznaju*.²⁶⁹

---

autora. Dr. Fikret Karčić s tim u vezi kaže: "U procesu širenja islama važnu ulogu su imali i derviški redovi, čija praksa je bila usklađena sa šerijatom. O tome svjedoče rukopisi naše uleme iz osmanskog perioda, udžbenici koji su korišteni u medresama i silsile naših alima." ("Šta je to islamska tradicija Bošnjaka", *Islamske teme i perspektive*, Sarajevo, 2009., str. 125.) Sličnu opservaciju iznio je i dr. Džemal Čehajić: "Poznato je da derviški redovi već od samog početka osmanske vlasti u našim krajevima (XIV vijek) uzimaju aktivnog učešća u procesu formiranja naselja i širenja islama i islamsko-orijentalne kulture." (*Derviški redovi u jugoslovenskim zemljama sa posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu*, Sarajevo, 1986., str. 5.)

- 268 Čokić ističe da *fikh* kao prvobitni naziv šerijatskih nauka stoji u vezi s ajetom: *Neka se po nekoliko njih iz svake zajednice njihove potruži da se uputi u vjerske nauke (lijetefekkahu fi-d-dini) i neka opominju narod svoj da mu se vrate da bi se Allaha bojali* (Et-Tevbe, 122.), kao i s "*hadisi tefkihom*" koji glasi: "Kome Allah želi dobro, podučić ga vjeri (*jufekkihhu fi-d-dini*)..." (Buharijina zbirka hadisa, poglavlje *El-'ilm*, br. 71.)
- 269 Ez-Zarijat, 56. (A. A. Čokić, *Muhjuddin Arebi*, str. 5.) U Čokićevom prijevodu ovog ajeta su riječi *lija'budun* dobile značenje *da Me spoznaju*, dok se ove riječi najčešće razumiju kao *da Mi robuju* što je u skladu s osnovnim značenjem pojma *ibadet*. Autorovo razumijevanje naznačenog ajeta se može tražiti u kontekstu jer se govori o tesavvufu čija je najvažnija intencija upravo *spoznaja*. Međutim, Čokić je pomenuti ajet slično prevodio i u drugim prilikama (vidjeti: *Ilmi kjelam*, str. 40.), odnosno tako je postupao i kod prijevoda nekih drugih ajeta, naprimjer: *Naređeno im je samo da spoznaju Boga... - ve ma umiru illa lija'budullahe...* (El-Bejjine, 5.). (Isto) Dakle, iz svegaazanog se nameće zaključak da je Čokić umjesto *robovanja* uzimao značenje *spoznaja* jer je podrazumijevao da je najvažnija svrha svih ibadeta spoznaja Svemogućeg Boga.

U pogledu shvatanja uloge različitih “grana fikha”, postoje dva stupnja: niži i viši. Niži stupanj je uglavnom jasan svakom čovjeku, te se fikh u tom smislu naziva *fikh zahir* (jasni fikh). Njegova viša razina je *fikh batin* (skriveno znanje) koju nisu u stanju dosegnuti svi ljudi. Do nje se dolazi isključivo posredstvom “jasnog znanja” (*fikh zahir*). Ovaj viši stupanj fikha je “suština šerijatske nauke” koja se naziva “ilmi tesavvuf”.²⁷⁰ Čokić je tesavufsku nauku (*‘ilmu-t-tesavvuf*) ovdje neočekivano nazvao “velikim fikhom”, iako je, to smo ranije mogli vidjeti, na akaidsku nauku primijenio Ebu Hanifin pojam *el-fikhu-l-ekber*, što doslovno znači “najveći fikh”. Ovdje se ne mora raditi o kontradikciji jer, po našem mišljenju, treba uzeti u obzir da Čokić u pristupu tesavvufu sve vrijeme ima na umu pojam spoznaje (*gnoze*) kao jedno od najvažnijih teorijskih i praktičnih pitanja unutar tesavvufa, te, u vezi s tim, na ovaj način naglašava značaj i ulogu teorijskog i praktičnog sufizma.

Kako bi istakao nužnost postojanja vidljivog znanja (*fikh zahir*) kao prethodnog stadija u odnosu na skriveno znanje (*fikh batin*), Čokić mu daje ulogu “ključa i preduvjeta”. Na taj način, zapravo, kristalizira stav o nužnosti znanja o *šerijatu*, kao i nužnosti njegove primjene, prije zadobijanja bilo kojeg višeg duhovnog stupnja u tesavvufu što je jedan od najvažnijih kriterija za njegovu legitimnu poziciju unutar ortodoksnog islamskog učenja (*ehlu-s-sunne*). U ovoj raspravi, Čokića i zanima samo takav tesavvuf, što je vidljivo i iz njegove najave da će ukratko predstaviti islamski “ehlisunnetski tesavvuf”.²⁷¹

U namjeri da ponudi najpoznatije definicije tesavvufa, autor naglašava da su u tom pogledu mnogi poznavaoči različito pristupali, te da su, osvojeni veličinom te nauke, imali u vidu samo neka njegova svoj-

270 A. A. Čokić, *Muhjuddin Arebi*, str. 6.

271 U nekim svojim radovima, Čokić govori i o neislamskim tendencijama u tesavvufu.

stva koja su smatrali najvažnijim.²⁷² On se odlučio da na primjeru jedne kaside čiji je, kako kaže, svaki stih jedna definicija tesavvufa, uputi na neka najbitnija učenja ove nauke.²⁷³ Tesavvuf vodi sufiju putem na čijem početku ostaje bez svoga *ja* (potpuno se predaje Apsolutnoj Volji), a na kraju postaje sultanom (po svojim duhovnim doživljajima). U tarikatu se poništava tjelesni život (strast) kako bi se zaslužio status gosta Božijih tajnih dvora. Sufija je potpuni musliman, on istinski poznaje propise vjere, kaže se u jednom stihu navedene kaside. Biti u okrilju tesavvufa znači biti pastir svih Božijih stvorenja, te u svakom od njih vidjeti istinu. Tesavvuf osposobljava sufiju da mu bude lahka svaka poteškoća i da bude strpljiv i izdržljiv kao ashabi “ehli suffe”.²⁷⁴ Tesavvuf traži da u ljudskom srcu “tako tvrdo stoji Muhammedov šerijat kao nepomična stijena”.²⁷⁵ Ovakvo protumačeno značenje pojma tesavvuf sasvim sigurno kazuje i o Čokićevim pogledima koje će on tokom svog daljnjeg izlaganja u cijelosti prezentirati.

Govoreći o tesavvufu kao zasebnoj školi u shvatanju islamskih principa, autor ga naziva “mudroslovlje dobrih i pobožnih (*ilmi hikmeti evlija*)”. S obzirom na izvor, tesavvuf je predstavljen kao darovano

---

272 U svojoj nakani da pruži osnovne informacije o tesavvufu, autor izlaže i etimološka tumačenja ovog pojma. Kazat će da su termini *tesavvuf* i *sufi* u upotrebi još od drugog stoljeća po Hidžri, a povezivani su s osobito pobožnim ljudima u Iraku. Kasnije će poprimiti opće značenje pa će se svi pripadnici tarikata nazivati sufijama a njihovo učenje tesavvufom. O porijeklu ovih pojmova ima više stavova, naglašava Čokić, te u tom pogledu iznosi neka od dobro poznatih etimoloških objašnjenja.

273 Čokić je kasidu pripisao carigradskom sufijskom šejhu iz sedamnaestog stoljeća Egri Dereli Ibrahim-ef. Uz prijevod stihova ove kaside, on je u zagradama dao kratka pojašnjenja kad god je osjetio da postoji mogućnost pogrešnog razumijevanja.

274 Aluzija je na Poslanikove (a.s.) ashabe koji su najviše vremena provodili na sofama medinske džamije, bdijući u ibadetima.

275 Isto, str. 7-8.

znanje koje dolazi izravno od Boga (*'ilmu-l-mevhibe* i *'ilmun ledun*).²⁷⁶ Kao intuitivna metoda, on je saznanje putem otkrovenja (*'ilmu-l-mu-kašefe*), a kao metoda koja vodi višem saznanju o Bogu i metafizičkom svijetu, tesavvuf se razumije kao nauka istinske spoznaje (*'ilmu-l-hakika* i *'ilmu-l-'irfan*). Autor potom ističe da je istinska ljubav prema Bogu logičan rezultat više spoznaje, te se, kao takav, tesavvuf pojavljuje u svojstvu istinske ljubavi (*'ilmi 'išk*). Ova nauka se u potpunom smislu svog značenja ne stiče u školi, već putem inspiracije, te se za nju kaže da je *'ilmi hal*, za razliku od one nauke koja se uči čitanjem (*'ilmi kal*).²⁷⁷

Poslije razviđanja samog pojma tesavvuf i njegove uloge koju, kao ezoterična doktrina, ima u islamu, autor prelazi na tumačenje drugih važnih pojmova i sadržaja kako bi što cjelovitije predstavio ovu islamsku nauku.

O pojmu *tarik*, kao jednom od najvažnijih i najfrekventnijih sufij-skih pojmova, kazano je da znači *put* koji vodi Bogu. Istaknuta su tri takva puta, s obzirom na duhovnu gradaciju "putnika". Prvim putem idu "dobri ljudi", te je nazvan *tarikih ahjar*. Oni u potpunosti obavljaju sve islamske dužnosti, kao i dobrovoljne ibadete namaza i posta. Na zavidnoj su moralnoj visini, s težnjom ka činjenju dobrih i plemenitih djela. Drugom duhovnom stazom se kreću "izuzetno pobožni" i ona se naziva *tarikih ebrar*. Oni su na višem duhovnom stupnju zato što im je svojstveno da se, pored svih osobina "dobrih", sustežu od ovosvjetskih užitaka koji inače nisu zabranjeni. Njihov život je skroman u materi-

276 Ukazujući na značaj El-Gazalijeve epistemologije, Čokić navodi da je ovaj učenjak objasnio mogućnost intuitivne spoznaje, uspoređujući čovjeka s čatrnjom (bunarom) u koju dolazi voda svana, a uz to ima i jedan unutarnji izvor. Dakle, znanje dolazi svana preko osjetila, a iznutra putem nutarnjeg izvora. (A. A. Čokić, *Ilmi kjelam*, str. 33.)

277 Vezano za to, autor navodi riječi jednog sufijske: "Naučili smo ga (tesavvuf) bez riječi i glasa, čitali smo ga bez pogreške i da nam ništa nije umaklo." (A. A. Čokić, *Ibn Arebi*, str. 9.)

jalnom, a bogat u duhovnom pogledu. Najodabraniji ljudi su na putu označenom *tarik* *sairin*, a to je "put putnika" koji su potpuno okrenuti licu Božijem. Viši kvalitet njihovog stanja u odnosu na prethodne kategorije se ogleda u njihovoj spremnosti da se neprestano tijelom i dušom žrtvuju za istinu Allahove vjere. Cjelokupan njihov život se odvija s imenom Uzvišenog Boga Čiju veličinu stalno slave i "*zikr čine*".²⁷⁸

Naglašavajući da se imenom *tarik* u tesavvufu naziva i "predanje o načinu ibadeta, poglavito *zikra*", značenje ovog pojma će, također, biti osvijetljeno s ciljem da se predstavi jedna od stanovitih formi sufijske duhovnosti. U Allahovoj knjizi je *zikr* upotrijebljen u značenju naza, Kur'ana, te sjećanja i veličanja Uzvišenog Boga, podsjeća Čokić. U sufizmu, ovaj izraz predstavlja veličanje Boga izgovaranjem Njegovog imena u sebi ili naglas, te razmišljanjem o Njegovim svojstvima i djelima. Zikrom se ispunjava jedan od najvrednijih ibadeta poslije redovnih farz-dužnosti. Autor govori o konkretnom prakticiranju *zikra* od strane sufija, naglašavajući da su raznolike njegove forme u pojedinim derviškim redovima, a opet slične po tome što najčešće u svoj sadržaj uključuju ime *Allah*,²⁷⁹ zamjenicu *huve* (On),²⁸⁰ kao i riječi *la ilahe illellah* (nema boga osim Allaha).²⁸¹ Čokić ne propušta da naglasi da se unutar sunijskog tesavvufa sve forme *zikra* oslanjaju na kur'anske

278 Isto, str. 10.

279 Autor navodi da se u svrhu *zikra* mogu zazivati sva Božija lijepa imena, te da je, pored najvećeg imena Allah, u zikru sufija najčešće prisutno slijedećih četrnaest lijepih imena: *Hakk, Hajj, Kajjum, Kahhar, Kadir, Kavijj, Džebbar, Malik, Vedud, Vehhab, Fettah, Vahid, Ehad i Samed*.

280 Naznačeno je da sufije ovu zamjenicu izgovaraju sa *hu* jer se smatra da je u njoj "odviše slovo *v* - *ve*, pošto ga nema u dvojini i množini". O tome svjedoče riječi Dželaluddina Rumija, koje Abdurahman-ef. navodi na perzijskom jeziku i u prijevodu: "O, sufijo, druže čistoće i zadovoljstva, sa srca izriči *Allah, Hu*. O, zaljubljeni, druže vjerni, sa srca izgovaraj *Allah, Hu*." (Isto, str. 11.)

281 Također su spomenute i neke druge česte formulacije koje se upotrebljavaju u svrhu *zikra*.

ajete i hadiska predanja.²⁸² Istaknuta je još jedna specifičnost u vezi sa zikrom, njegovo tajno (*hafijj*) i javno (*džehrijj*) izvođenje. Tajni zikr se može tiho izgovarati ili samo mislima obavljati (*zikr kalbi*).²⁸³

Pored navedenih značenja pojma *tarik*, Čokić ističe da su ovom riječju u početku prozvani i derviški redovi, s tim što je za njihovo imenovanje kasnije preuzet termin *tarikāt*, kako bi se naznačila razlika između "predanja o načinu ibadeta" (*tarika*), i "sufijskog bratstva" (*tarikata*). U početku islama, pobožnost je krasila sve muslimane. Kako je vremenom privrženost ibadetima slabila, sve su se više isticali i primjećivali oni koji su bili najrevnosniji u svojoj vjerskoj praksi. Neki pobožnjaci, koji su se isticali svojom skromnošću u odijevanju, kasnije su ponijeli ime sufije. Nedugo iza toga, već u trećem stoljeću po Hidžri, krugovi ljudi okupljeni oko pojedinih učenjaka prerastaju u organizirana sufijska bratstva. Istovremeno, nastaju značajna književna djela na polju tesavvufa, kao i posebne građevine (*tekije* i *hanikasi*) za okupljanja pripadnika pojedinih redova i za stanovanje "siromašnih derviša".²⁸⁴ Od ovog vremena su derviški redovi nastajali u sve većem

282 Čokić je izdvojio i naveo dva kur'anska ajeta (Alu 'Imran, 191. i El-'Araf, 205.) za koje tvrdi da predstavljaju osnovu za zikr u tesavufu.

283 Istaknuto je da je prvi način tajnog zikra predao halifa Ebu Bekr, a drugi halifa Osman, dok su glasni i javni zikr predali halife Omer i Alija. Autor nije naveo izvor za ovaj navod, međutim, poznato je da su se mnogi sufijski autoriteti trudili da dokažu vezu (*silsilu*) između svog tesavufskog naučavanja i Poslanika (a.s.), odnosno njegovih najuglednijih ashaba. Čokić je u vezi s pitanjem tajnog i javnog zikra naveo mišljenja nekoliko poznatih učenjaka. Prema imamu Ebu Hanifi, bolji je tajni zikr, dok njegovi učenici Ebu Jusuf i Muhamed Šejbani preporučuju da *murid* (učenik u tesavvufu) na početku prakticira glasni, a kasnije tajni zikr. Autor je, također, istakao da su u nekim vremenima nastajali veliki nesporazumi u pogledu seansi i pokreta tokom učenja zikra, te navodi da je šejhu-l-islam Ebu-s-Su'ud izdao fetvu da su "te kretnje dozvoljene ako se vrše u čistoj namjeri". (Isto, str. 12.)

284 Pojam siromaštva u tesavvufu ima specifično značenje. Čokić pojašnjava da *derviš* u perzijskom jeziku znači siromah, što je istovjetno značenju arapske

broju, da bi u četrnaestom i petnaestom stoljeću njihova snaga i utjecaj dosegli najvišu tačku. Njihovom tadašnjem ugledu najviše su doprinosili ehlsunetska orijentacija tarikata, osobita učenost i aktivnost njihovih učitelja (*šejhova*), ali i brojnih sufija. U tarikatskim ustanovama (*tekijama*) razvijani su veoma sistematični programi podučavanja i podsticana izuzetna duhovna snaga i volja za rad na polju širenja islama i za opću dobrobit. Pored institucionalnih internih sufijskih aktivnosti, "svaka sunijska tekija" je, naglašava Abdurahman Adil-ef., doprinosila općem vjerskom, kulturnom i prosvjetnom podizanju svih muslimana. Stoga se u takvim vremenima smatralo "velikim sevabom i ibadetom ustanoviti jedan red" čiji će članovi služiti velikim ciljevima islama. Zato su "brojni sultani, paše i veziri, te ogroman broj islamskih bogataša ostavili vakufe" za rad pojedinih derviških redova, koji i danas predstavljaju neizmjernu materijalnu vrijednost. Najsposobniji derviši su planski upućivani na sve strane svijeta radi širenja islama u čemu su imali izuzetno velike uspjehe. Oni su, navodi Čokić, proširili islam u Kini, Indiji, na Sundskom otocima i Malajskom arhipelagu, te u mnogim krajevima Afrike.²⁸⁵

Uprkos očitim i velikim povijesnim zaslugama derviških redova i sufija, mnogi muslimani, u nastavku će kazati autor, generalno osuđuju dervişe, smatrajući njihov rad štetnim i nazadnim, što proizlazi iz "neupućenosti i nepoznavanja njihove istorije, njihova rada i zasluga." Međutim, i sami dervişi danas daju povoda ovim kritikama jer

---

riječi *fekir*, te ističe da je ovdje riječ o siromaštvu kao "apsolutnoj ovisnosti o Bogu", što je u skladu sa smislom ajeta: *O, ljudi, vi ste siromasi, vi trebate Allaha, a Allah je neovisan i hvale dostojan.* (El-Fatir, 15.) (Isto, str. 13.)

- 285 Čokić je, prema bilješci koju navodi, podatke o misiji širenja islama od strane sufija preuzeo iz djela *Povijest širenja islama* čiji je autor Tomas Arnold. On navodi da je ovo djelo s engleskog prevedeno na turski jezik, te da ga na naš jezik prevodi Derviş A. Korkut. (Vidjeti: Thomas W. Arnold, *Povijest islama: historijski tokovi misije*, preveli Derviş A. Korkut i Nijaz Šukrić, Sarajevo, 1989.)

su "od sto godina unazad, nesposobni za vršenje poziva kome su se posvetili".²⁸⁶ S tim u vezi, Čokić iznosi vrlo stroge ocjene o radu tadašnjih tarikata kod nas, bespoštedno kritikujući vjersku neukost većine derviša i izvjesna zastranjivanja koja uzimaju maha u tekijama.²⁸⁷

O tome da su autorove kritike shvaćene kao dobronamjerane, ali i, najvjerojatnije, dijelom osnovane, kazuje i skorašnje priznanje koje je došlo iz jednog našeg poznatog tarikatskog reda na ime Abdurahmana-ef. Čokića za njegove velike zasluge u predstavljanju i afirmaciji "ehli tarikata i tesavufa".²⁸⁸ Riječi pohvale su izrečene u reprint-izdanju Čokićevog djela u kojem iznosi dio kritika koje se odnose na tadašnje prilike unutar derviških redova, što će reći da je od strane

---

286 A. A. Čokić, *navedeno djelo*, str. 19-20.

287 Ukazujući na nedopustivu praksu "probadanja i prženja tijela", kao i na određene oblike očitih harama, Čokić kaže: "Iako islam zabranjuje mrcvarenje tijela, to naši derviši rade 'u ime vjere'." Koristeći se ovim povodom, on se većina kritički osvrće na tadašnje stanje koje vlada među dervišima: "Današnji derviši (iznimkama čast!) u velikoj su većini neznalice prvog reda. Oni nemaju pojma o vjeri a pogotovo o njezinoj filozofiji. Neoprostiv je grijeh trošiti na njih vakufski novac i dati im na raspolaganje kakvo vakufsko imanje. Današnje su tekije takve da ih treba pozatvarati... Naš Rijaset i Direkcija vakufa pozvani su da uredi ovu stvar kod nas." On je, također, u istom kontekstu poručio da tekija i danas treba da bude kao što je stoljećima bila, "rasadnica islamskog morala i pobožnosti, te napredna rada", a njezin šejh "učen i pobožan", u što će napućivati i svoje muride. Treba napomenuti da je autor, slijedom ovih svojih kritika, ukazao i na "gore stvari", kao što su odlazak "našeg svijeta svećenicima da im oni pišu zapise" i pomažu, što je "čisti kufr" (navedeni su konkretni podaci o ovoj pojavi), te još jednom poziva vjerske institucije na aktivnije djelovanje. (A. A. Čokić, *Islam*, str. 44-45.)

288 Šejh Zakir Bektić je u ime Kaderijskog reda u uvodu reprint-izdanja Čokićevog djela *Islam* napisao: "Ehli tarikat ima posebno poštovanje prema našem Abdurahman-ef. jer je on bio borac i trudbenik na svim islamskim disciplinama. On je nalazio mnogo truda da objasni i približi našem svijetu Ehlu tarikat i tesavvuf. To znači da je bio visoko obrazovan i da je ušao u srž islama. U to vrijeme u kojem je on živio, da neko piše i brani Ehli tarik, trebalo je i znanja i hrabrosti, ali naš Adil-ef. imao je svega na pretek". (*Islam*, Sarajevo, 1993., str. 6.)

tog derviškog reda pravilno sagledan sveukupan odnos ovog autora prema pitanju tesavvufa.²⁸⁹

Čokić više puta u svojim radovima naglašava da su se u povijesti islamske ezoterične tradicije diferencirala dva toka teorijskog i praktičnog sufijskog mišljenja: ortodoksni i heterodoksni. U drugu kategoriju, on je veoma obazrivo uključio samo one derviške redove i sufije u čijem učenju i praksi su očigledno prisutni neislamski elementi. Takve redove je okarakterizirao raskolnim i inovatorskim (*turuk bid'ije*), a sufije patvorenim (*mustasvifun*).²⁹⁰ O njima je najviše govorio u rukopisnom traktatu pod naslovom "Pregled islamskog raskola i teološko-filozofskih smjerova", koji smo ranije tretirali.²⁹¹

Sunijski derviški redovi (*turuk sunije*), kazat će Čokić, osnivani su u skladu s najplemenitijim namjerama. Ove tesavufske institucije, pored mnogih međusobnih razlika, čine jednu, po svojim metodama djelovanja karakterističnu cjelinu, koja je integrirana u ehlišunetski korpus muslimanske misli. Naglasit će da se u povijesti pojavilo mnogo takvih tarikata, od kojih će u svojim radovima navesti i koncizno obraditi najpozna-

---

289 Dr. Samir Beglerović je u jednom svom radu predstavio "tesavufsku misao i tarikatsku praksu" u dvadesetom stoljeću kod nas, te na temelju istraživanja, između ostalog, zaključio da "tesavufska misao i praksa" u tom periodu "nisu bile dekadentne", kao i da je "veliki broj tesavufsko-tarikatskih prvaka bio izuzetno obrazovan". ("Prilog izučavanju tesavufske misli i tarikatske prakse u XX stoljeću", *Novi muallim*, Sarajevo, XI/2010., br. 42., str. 59-65.) Radi što boljeg uvida, smatramo da je važno potcrtati da izneseni kritički osvrt Abdurahman-ef. nastaje početkom dvadesetih godina prošlog stoljeća, dakle, u teško i prijelomno vrijeme za Bošnjake, pogotovo na planu obrazovanja, što je zasigurno pogađalo sve slojeve našeg naroda. S tim u vezi, zanimljivo je da Čokić deset godina kasnije izostavlja pomenutu kritiku, s obzirom na to da je rad, čiji je ona sastavni dio bila, uključio u jedno od svojih kasnijih djela.

290 Za više informacija o ovim pojmovima vidjeti: A. A. Čokić, *Ilmi kjelam*, rukopis, str. 10-11.

291 Vidjeti potpoglavlje: *Ostali autorski radovi*.

tije.²⁹² Istaknuo je imena i najvažnija svojstva osnivača, kao i geografska područja u kojima su uspjesi njihovog djelovanja bili najizrazitiji.²⁹³

Autor će ustvrditi da su tokom cijele povijesti neprestano strujali svekoliki prinosi iz veoma razuđene islamske mistične tradicije. Kazat će da su "polovina islamskih teologa i pisaca djela svih grana islamske nauke bili mutesavvifi", te istaći da su oni poznati i uvaženi, ne samo na Istoku već i na Zapadu, gdje su mnoga njihova djela prevedena na evropske jezike. Čokić navodi brojna poznata imena sufijskih autoriteta²⁹⁴ a, kao najveće i najistaknutije među njima, izdvojiti će: El-Gazalija, Dželaluddina Rumija i Ibn 'Arebija, čiju je teološko-filozofsku i sufijsku misao ukratko predstavio u zasebnim radovima o ovoj trojici učenjaka.

---

292 Uz kraća predstavljanja, navedena su slijedeća imena sunijskih tarikata: *kaderije*, *nakšibendije*, *rifa'ije*, *mevlevije*, *šazilije*, *bedevije*, *halvetije*, *gulšenije*, *senusije*, *sunbulije*, *šemsije*, *se'adije*, *semerkandije*, *bajramije*, *'arusije* i drugi. (*Muhjuddin Arebi*, str. 14-19.)

293 Za neke osnivače će kazati da su nosili "najveći začasni naslov" u tesavvufu (*gavs*). Izdvojiti će Sejjida Abdulkadira el-Gejlanija (Čokić je imao na umu istaknuto mjesto ovog učenjaka u našoj duhovnoj povijesti, a osnivač je der-viškog reda kaderije), pripisujući mu ovu najvišu duhovnu titulu njegovog vremena. Objasniti će da se imenom *gavsi e'azam* naziva sufijski učitelj koji postigne stepen duhovnog prvaka u jednom vremenu. (Isto, str. 14.) Napominjemo da je dr. Samir Beglerović o El-Gejlaniju 30. 8. 2008. godine odbranio doktorsku disertaciju pod naslovom: *Abd al-Kadir al-Gilani i derviški red kaderija*. (Opsežnu studiju o životu i nauku El-Gejlanija, profesor Beglerović je objavio pod naslovom "Abd al-Kadir al-Gajlani - čovjek koji je rasplakao meleka smrti", *Znakovi vremena*, br. 43-44, Sarajevo 2009., str. 10-56.). Također, napominjemo da je Čokić i nekim drugim osnivačima i tarikatima poklonio dosta pažnje, kao što su *mevlevije* i *senusije*, i o njima napisao cjelovite radove (vidjeti 91. fusnotu).

294 Smatrajući to zanimljivim podatkom, navest ćemo imena sufijskih učenjaka koji su, prema Čokiću, posebno istaknuti: El-Muhasibi, Zu-n-Nun el-Misri, Džunejd el-Bagdadi, Ebu-l-Kasim el-Kušejri, El-Gazali, Šihabuddin Maktul, Fahrudin er-Razi, Feriduddin 'Attar, Šihabuddin Suhraverdi, Ibn 'Arebi, Dželaluddin Rumi, Sadi Širazi, Hafiz Širazi, Abdurahman Muladžani, Ibrahim Gulšeni, Dželaluddin Devani i Isma'il Hakki Džilveti.

Iako Čokić nije ulazio u šire rasprave o tesavufskim pitanjima teorijske naravi, nastojao je, barem u natuknicama, otvoriti i približiti višeslojne ezoterične doktrine ove tradicije.

Govoreći o stanju poslanika tokom primanja objave, Čokić navodi zanimljivo sufijsko tumačenje stanja i stupnjeva duhovne vertikale što je postižu primaoci vahja. Stanje “prožetosti Božijom voljom” mutesavvifi nazivaju *mehalli irade*. Iza njega nastupa “stepen žarke ljubavi prema Bogu (*mahalli mehabbet*)”, zatim “stepen istinske spoznaje (*mehalli m'arifet*)”, pa “stepen stapanja (*mehalli fena*)”. U tom stanju nabujale ljubavi, “muka i patnja” postaju slast i uгода, kao da riječ ‘*azab*, što znači patnja, zadobija jezičku formu ‘*azb* i značenje slasti. Nakon ovog stanja, slijedi “stupanj vječnog utrnuća (*mehalli beka*)”, a zatim najviši “stepen sjedinjenja (*mehalli ittihad*)”.

Prema tumačenju islamskih mistika, kaže Čokić, Muhammed (a.s.) prošao je sve naznačene faze. Za vrijeme mi'radža, dospio je u “stanje stapanja” (*fena*), odakle se vinuo među dva luka (*kavsa*),²⁹⁵ od kojih jedan ima značenje “oduvijek” (*kavsi ezel*), a drugi “zauvijek” (*kavsi ebed*). Na tom mjestu koje se zove *Hram daleki* (*El-Mesdžidu-l-aksa*), posljednji Poslanik (a.s.) izravno je čuo Božiji govor.

Stav mutesavvifa je da navedene stupnjeve može postići svaki iskreno pobožni čovjek koji je postigao “Božiju milost i zadovoljstvo” (*velijj*), ali je u svakom pogledu na nižem nivou od Allahovih poslanika.

Izuzimajući posljednji stepen “sjedinjenja” (*ittihad*), izloženo tesavufsko tumačenje nije u suprotnosti s islamskim učenjem, mišljenja je

295 Sufije mnoge pojmove preuzimaju iz tekstova Kur'ana i hadisa. Ovaj izraz se nalazi u ajetu koji se odnosi na Poslanikov (a.s.) mi'radž: *Blizu koliko dva luka ili bliže (fe kane kabe kavsejni ev edna)*. (En-Nedžm, 9.) Uz ovu interpretaciju je autor ukazao na trinaest prvih ajeta pomenute sure, čije značenje u tesavvu-fu ima poseban značaj.

Čokić, naglašavajući da sufijska ideja o “sedinjenju” nije prihvatljiva “zdravom razumu, niti ima osnov u Kur’anu”. On će, također, naglasiti da ova ideja može odvesti u panteizam,²⁹⁶ ali se u tesavvufu razganičava značenje i smisao *vahdetu-l-vudžuda* (jednoće Bitka) i panteističkog učenja, te odbija mogućnost njihovog izjednačavanja.²⁹⁷ Čokić polazi od činjenice da je “*vahdetul-vudžud – jedan jedini opstanak*” (*Bitak*)²⁹⁸ najvažnije načelo ukupne “sufijske filozofije”, koje je u Ibn ‘Arabije-
vom filozofsko-teološkom i tesavufskom učenju zadobilo svoju “konstitutivnu puninu” i “interpretativnu savršenost”,²⁹⁹ te se opredjeljuje da ovoj ključnoj ideji mistične filozofije pokloni najviše pažnje.

Ibn ‘Arabijeva ideja *vahdetu-l-vudžuda* predstavlja temeljno učenje njegove teorije spoznaje (*gnose*), kao i njegove ontologije jer on između “*spoznavati i bivati*” postavlja znak jednakosti.³⁰⁰ Stoga Čokić interpretira samo neka sufijsko-filozofska stajališta o *vahdetu-l-vudžudu*, u kontekstu pomenutih teorija.

Ljudski razum teži zaključku da bića koja čine pojavni svijet predstavljaju izvjesnu stvarnost. Međutim, ta stvarnost je relativna jer je podložna promjenama, što se očituje stalnim nastajanjem i nestaja-

296 Panteizam je učenje po kojem je sve bog, a svijet i bog nisu dva odijeljena bitka. Panteizam kao sistem obradio je Spinoza, koji je boga poistovijetio s prirodom. (Grupa autora u redakciji Vladimira Filipovića, *Filozofijski rječnik*, Zagreb, 1984., str. 243.)

297 A. A. Čokić, *Ilmi kjelam*, str. 66.

298 Čokić je pojam *vahdetu-l-vudžuda* sasvim doslovno preveo kao *jedan jedini opstanak*. (*Ibn ‘Arebi*, str. 30.) On veoma često upotrebljava izraz *opstanak* u značenju *bitka*, *zbilje* ili *egzistencije*. U našoj obradi ćemo ponekad primijeniti terminološka prilagođavanja određenim kontekstima. Dr. Rešid Hafizović pojam *vahdetu-l-vudžud* razumije kao *transcendentno jedinstvo Bitka*. (*Ibn ‘Arabijevo filozofsko-teološko učenje o logosu*, Zenica, 1995., str. 23.)

299 Rešid Hafizović, *navedeno djelo*, str. 24.

300 Isto, 24-25.

njem njezinih bića. Po suštini svog bivanja, ova bića mogu i ne moraju postojati (*mumkinat*) jer u sebi nemaju ništa vlastito, stalno postojeće. Imajući na umu kazano, kao i to da njihovo postojanje proizvodi um koji ih shvaća, “razum je prisiljen” da ih predstavi ili kao akcidente (*e’arad*) neke stalne supstancije (*dževher*),³⁰¹ ili kao posljedice “emanacije i manifestacije” (*mezahir ve tedžellijat*) više, nedokučive Istine, odnosno njezinih atributa (*sifat*).³⁰² Prva pretpostavka se, nastavlja Čokić sa svojom interpretacijom Muhjuddinovih filozofsko-teoloških ideja, eliminira sama po sebi, jer nijednim postupkom nije moguće dokazati samoopstojnost pomenute supstancije. Prema tome, druga pretpostavka se nameće jedino ispravnom.

Čokić tvrdi da je pomenuta “vječna i nedokučiva Istina” Allah Koji jedino postoji u “pravom značenju riječi *opstojati* (*’ajnun vudžudun*)”, a sva druga bića opstoje po Njemu, te su kao takva “egzistencijalni pričin”.³⁰³ Bića vanjskog svijeta su odrazi Allahovih savršenih svojstava (*tedžellijat esma’ ve sifat*). Ona su “oblici i jedinice” Njegovog znanja prije pojavljivanja u vanjskom svijetu, a nakon što se pojave, manifestacije su koje nemaju istinske egzistencije. Istinska Zbilja je samo Biće o Kojem ovisi svaka zbilja (*el-vudžudu ma kame bihi-vudžud*). Dakle, zbilja je samo Jedno, a mnoštvo je odraz Jednog.³⁰⁴

---

301 Ovdje se samo hipotetički uključuje supstancija kao samopostojeće bivstvo i akcidenti, bez ulaženja u atomističku teoriju kako se ona razumije u nauci o kelamu.

302 Za attribute će reći da se prema vani očituju kao um (*akl*), snaga (*kuvvet*), volja (*iradet*) i materija (*maddde*), dodajući da ne treba razumjeti da su vanjska bića čestice ili bilo kakve jedinice atributa, to su samo njihovi "otsjevi i odrazi", slični onima u ogledalu. (A. A. Čokić, *navedeno djelo*, str. 31.)

303 Ibn 'Arebi u *Fusus* provlači i opetovano razviđa ideju o Bogu kao *Zbilji* koja jedino *jest*, i svijetu koji je *pričin* (*mutevehhem*) i koji ne posjeduje istinsku egzistenciju (više vidjeti: *Dragulji poslaničke mudrosti*, preveo Rešid Hafizović, Zenica, 1995., str. 118-120.).

304 A. A. Čokić, *navedeno djelo*, str. 31-32.

Potom će Čokić, u skladu s Ibn 'Arebijevom teorijom o Zbilji, govoriti o dva aspekta jedne Zbilje: vanjski (*zahir*) i unutrašnji (*batin*). Naglasit će da je ovo stajalište i nekih drugih mutesavvifa, te pružiti kratko objašnjenje u vezi s "vanjskom stranom" Zbilje. Ona je Njezino vječno svjetlo (*nur*) koje je "duša" svijeta. Bića svijeta razumiju, vide, čuju, govore i kreću se dugujući ovom svjetlu, odnosno sve to nije ništa drugo nego li samo to svjetlo. Bića i njihove osobine su samo njegovi odrazi i manifestacije. Biće je kao staklo na prozoru na kojem se pojavi sjena (boja) tog svjetla. U tom smislu se bića neprekidno pojavljuju, mijenjaju i iščezavaju.³⁰⁵

---

305 U vezi s ovim tumačenjem je, naglašava Čokić, El-Gazali napisao posebno djelo *Miškātu-l-envar*, u kojem na temelju ajeta i hadisa objašnjava značenje svjetla. Gazali je u ovom djelu, također, izložio ideju o "*vahdetul-vudžudu* i podvukao razliku između njega i panteizma, te drugih sličnih učenja". (Isto, str. 32-33.) Iako je teoriju "*transcendentnog jedinstva Bitka*" (*vahdetu-l-vudžud*), Čokić uglavnom predstavio u skladu s Ibn 'Arebijevim učenjem, jer je ona, kako smo naveli, zadobila svoje potpuno značenje u njegovim djelima, bosanski autor je više puta istakao ulogu imama El-Gazalija u vremenu nužne "islamizacije" mnogih sufijskih učenja, pa i onog što se odnosi na *vahdetu-l-vudžud*. S tim u vezi, napominjemo da je Ibn Haldun, govoreći o tesavvufu, El-Gazalijev utjecaj koji je on u svom *Ihjaui* prinio ovoj nauci, označio prijelomnim: "Tako je znanost o tesavvufu, nakon što je taj pravac bio samo bogoštovlje, a njegove se odredbe dobijale samo iz ljudskih grudi, postala zabilježena znanost u islamu, što se dogodilo i s ostalim znanostima koje su zapisane..." (*Mukaddima*, 2. tom, str. 807.) Kao još jedna potvrda Čokićevih stajališta o monumentalnoj Gazalijevoj ulozi u profiliranju tesavvufa kao ortodoksne islamske discipline, može poslužiti Fazlu-r-Rahmanova percepcija o Gazaliju kao "prvom i najvećem reformatoru sufizma", koji je istovremeno ostao autoritetom "u strukturi islamske ortodoksije". (Više vidjeti: Fazlu Rahman, *Islam*, preveo Nedžad Grabus, Sarajevo, 2005., str. 184-193.)

Za ovu “sufijsku filozofiju” o “Bogu i svijetu”, autor će reći da se zasniva na Kur'anu,³⁰⁶ te da se u njoj ne nalazi bilo šta suprotstavljeno načelima islama.

Pored *vahdetu-l-vudžuda*, Čokić spominje i druge važne sufijske termine, kao što su: *mudžahedat* - duhovno naprezanje u borbi s protjivima i u poništenju vlastitog ja (*terku irade*); *keramat* - vanprirodne pojave koje se javljaju kod iskreno pobožnih ljudi; te, *šathijjat*³⁰⁷ – ekstatički iskazi sufija čije je doslovno značenje često u opreci s jasnim slovom Kur'ana. O značenjima ovih pojmova, autor je naveo Ibn Haldunovo mišljenje iz *Mukaddime*, te naglasio da ovaj učenjak nema prigovora na sufijske ideje u vezi s *mudžahedom* i *kerametima*. Za ekstatične izričaje (*šetahat*), Ibn Haldun kaže da su po svojoj suštini apostazija i veliki grijeh, ukoliko su nastale u potpuno svjesnom stanju, a ako se dogode u ekstatičnom stanju, usljed “opijenosti Božanskom ljubavlju”, u mjeri da svijest sufije ne prati riječi, onda je za takve izjave “ispričan”. Međutim, najbolje je ne “miješati se u takve stvari”, mišljenje je Ibn Halduna, koje će autor potvrditi i stajalištem imama El-Gazalija, prema kojem ne treba pitati o tome šta se u stanju duhovnog zanosa dogodilo.³⁰⁸

Čokić u svojim radovima ukazuje na osporavanja nekih tačaka sufijskog nauka koja su dolazila od strane mnogih teologa, te ističe da su se ona najviše odnosila na djelo najpoznatijeg sufijskog filozofa iz Endelusa. Čokić navodi da su optužbe najčešće bile vezane za *šetahat* i

306 Autor je kao dokaz naveo ajete: *Allah je svjetlost nabesa i Zemlje...* (En-Nur, 35.); *On je prvi i posljednji, vidljivi i nevidljivi...* (El-Hadid, 3.)

307 Najčešće je u upotrebi pojam *eš-šetahat* (više vidjeti: Rešid Hafizović, *Temeljni tokovi sufizma*, Sarajevo, 1999., str. 73.).

308 El-Gazali je, navodi Čokić, svoj hal duhovne ekstaze objasnio stihom: "Bilo je što je bilo, čega se ne sjećam, misli dobro, a ne pitaj šta se dogodilo." (*Ibn Arebi*, str. 29-31.)

vahdetu-l-vudžud, te iznosi imena takvih autora, ali i onih koji su stali u odbranu tesavufske misli.³⁰⁹ Kao primjer, on navodi stalno kritiziranu Muhjuddinovu izjavu: "Slava Onom Koji je otkrio vanjska bića, budući je On njihov *izvor* (*subhane men azhere-l-ešjae ve huve 'ajnuha*)", te, u duhu ranije izložene teorije *vahdetu-l-vudžuda*, pojašnjava značenje riječi "budući je On njihov *izvor* ('*ajn*)". On o ovom pitanju prezentira ispravno mišljenje El-Elusija, koji je, obraćajući se Ibn 'Arebijevim kritičarima, kazao da su "slabo upućeni u tesavufsku filozofiju i njezinu terminologiju".³¹⁰ Ovaj veliki mufessir je slijedio Muhjuddinovo učenje o "ljudskoj volji" prilikom tumačenja svih kur'anskih ajeta koji se odnose na ovo pitanje.

Čokić je u svojim interpretacijama tesavufskog mišljenja uopće, a naročito onog koje pripada Ibn 'Arebiju, priložio značajne rasprave o vjerovanju u Boga i poimanju Njegovih atributa, stvaranju vanjskog svijeta i Božijem određenju, zaključujući da su mnoga učenja Muhjuddina ibn 'Arebija o navedenim pitanjima "na stanovištu *selefa*".³¹¹

---

309 Autor navodi da su Et-Teftazani, Ibn Tejmijje, Ibrahim Halebi, 'Ali el-Kari i mnogi drugi pisali djela "u kojima se svom žestinom obaraju" na ezoterična učenja "Ibn 'Arebija, Dželaluddina Rumija i na druge uvažene mutesavvife" najstrožije ih osuđujući. On, također, ističe nastajanje djela u kojima se brani nauka o tesavufu, a posebno djela Ibn 'Arebija, za što su zaslužni: Dželaluddin es-Sujuti, Šihabuddin el-Hajsemi, Abdulgani en-Neblusi, Ibn Hadžer el-Askalani, Katib Čelebi, a naročito El-Elusi.

310 A. A. Čokić, *navedeno djelo*, str. 33.

311 Isto, str. 34-37.

Ranomuslimanske rasprave o stvaranju svijeta

U izloženim akaidskim temama primjetan je značajan stupanj koherencije s kojom Čokić pristupa njihovoj stručnoj analizi i povijesno-metodološkom predstavljanju. Autoru nije pošlo za rukom da pitanje o kojem ovdje govorimo u približno istoj mjeri temeljito i sistematično obradi, kao što je to učinio u vezi s prethodno izloženim temama. Međutim, uz sve nedorečenosti, Čokićevo bavljenje pitanjima svojstva i kategorija bića, zatim ranomuslimanskom teorijom o postojanju supstancija i akcidencija, te uzrocima, što je u formi jednog poglavlja unio u svoje djelo *Ilmi kjelam*, koliko se zna, najozbiljnija je prezentacija klasičnog ontološkog i kosmološkog muslimanskog učenja koja se u njegovo vrijeme pojavila kod nas. Ako se uzme u obzir da pomenuta pitanja pripadaju jednom od najkompleksnijih područja nauke o kalamu, onda se njihova obrada i doprinos našem izučavanju akaida može smatрати još značajnijom.

Autor najprije govori o svemiru, ukazujući na neprestanu ljudsku zapitanost o njegovom postanku i "tjelesima" koja ga sačinjavaju. Objasnit će da značenje pojma "svemir" uključuje sve pojave svjetove, te to potvrditi arapskom riječju *ka'inat* koja označava sve ono "što biva i postoji". U želji da dokuči tajne nepreglednog univerzuma, čovjek je u svakoj njegovoj tački vidio čudo i zagonetku. Tokom povijesti su se usavršavali mnogi tehnički izumi s ciljem postizanja što više saznanja o karakteru "vanjskog svijeta", što je dovelo do velikih postignuća značajnih za "praktični život" čovjeka. No, pomaci u pogledu znanja o "istinskoj bitnosti tjelesa"³¹² koja čine svijet su "sasvim neznatni". Što je čovjek više saznavao, sve više se pitao pred novim nepoznanicama.

---

312 U raspravi se Čokić često koristi formulacijom "istinska bitnost tjelesa", čije značenje podrazumijeva *nastanak, sadržaj i svrhu postojećih bića*.

Tako su nastajale brojne hipoteze i teorije o “postanku i suštini bića”. Autor navodi najstarije poznate teorije za koje kaže da su, ili slične jedna drugoj, ili se međusobno isključuju, ističući njihovu naučnu beznačajnost.³¹³

U nizu Čokićevih analiza je, sa stanovišta teme koja nas ovdje zanima, značajno izdvojiti nekoliko njegovih navoda. On je naznačio da je Anaksagora prvi postavio hipotezu sitnih, beskonačno djeljivih čestica od kojih je posredstvom uma, kao najčistije i najfinije materije, uređen kosmos. Naveo je da je Demokrit postavio hipotezu “atoma kao nedjeljivih čestica” čijim spajanjem nastaju tjelesa. U ovom kontekstu, Čokić u vidu naznake ističe da se ova teorija, preuređena Platonovim i Aristotelovim učenjem, proširila i među islamskim “mutekellimima i filozofima”.³¹⁴ Potom je obrazložio “Kant-Laplasovu hipotezu” o nastanku Sunčeva sistema, označavajući je samo hipotezom, bez obzira na to što zavređuje određenu pažnju.³¹⁵

Nakon što je podvrgao analizi pomenute teorije, Čokić zaključuje da je čovjekov razum suviše slab za ovako “velika i zamašna pitanja”, a zatim, na temelju kur’anskih ajeta, izlaže jedino ispravan stav po kojem su svemir i sva bića nastali stvaralačkim činom Stvoritelja. On naglašava da nije svrha Allahove Knjige da ponudi detaljna saznanja o ovom pitanju, ali su u njoj sadržane ključne istine o stvaranju svega

---

313 Spomenut će teorije po kojima je materija prethodila božanstvima, zatim iznosi tvrdnje grčkih filozofa o materiji kao “haosu” iz kojeg sve nastaje, ili Empedoklovu teoriju o četiri počela...

314 Kasnije će se autor baviti karakterom atomističke teorije koju su razvili muslimanski filozofi i teolozi. On na ovom mjestu ukazuje na naučno otkriće elektrona, te naglašava da je time dovedena u pitanje atomistička teorija. Njegov cilj je da u ovom postupku iznošenja mnogih teorija pokaže nedostatnost ljudskog uma u pokušaju da riješi tako velika pitanja kao što su postanak svijeta i njegova sadržina.

315 A. A. Čokić, *Ilmi kjelam*, str. 44-45.

postojećeg, s ciljem da čovjeka usmjeri na proučavanje i razmišljanje kako bi spoznao svoju ovisnost o “veličini i moći Tvorca i Gospodara Vasiona”. S tim u vezi, navedeni su brojni ajeti kojima se vrlo jasno izlaže kur’anski koncept o postanku svjetova.³¹⁶ Objašnjenjima što su uz kur’anski tekst data, autor često ističe potvrde što ih kur’anske istine o stvaranju bića imaju u pouzdanim naučnim otkrićima, kao što su: stvaranje svega živoga od vode, neprestano kretanje svih tijela u svemiru, gravitacija, opća ravnoteža i harmonija u prirodi i drugo.³¹⁷

Do ove tačke u raspravi, Čokić se držao općenitog sagledavanja fenomena svemira, što ga je dovelo do, kako kaže, glavnog pitanja koje se odnosi na suštinu i “istinsku bitnost” svemira. Iz toga će, ako se ono valjano shvati, biti jasno da li je on sam od sebe nastao ili ga je neka izvanjska sila proizvela. Da bi se riješilo ovo pitanje, na prvom mjestu valja raspraviti “šta je *biće* i u kakvom se značenju uzima”.³¹⁸

Čokić *biće* definira kao “ono što jest”, što “postoji”, odnosno, svaka stvar koja postoji je *biće*. On će zatim istaći da ljudski um može shvatiti *biće* (*mevdžud*), kao i *nebiće* (*ma’dum*). Spoznavši pojam bića, um shvata i *nebiće* te, kada ih upoređi, “opaža opreku” i sudi da jedno nije što drugo, a zatim opaža da između bića i *nebića* nema sredine. U pogledu kategorija bića, autor naglašava da se, s obzirom na “kvalitetu njegove opstojnosti”, *biće* dijeli na: moguće (*mumkin*), nužno (*vadžib*) i nemoguće (*muhal*). *Biće* koje može, a ne mora, opstojati zove se “moguće (*kontingentno*) *biće*” kao što su čovjek i sva druga bića vid-

316 Autor kaže da se u dvadeset kur’anskih ajeta izravno govori o stvaranju, te ih sve ili navodi u cijelosti ili daje naznaku o broju sure i ajeta.

317 Ponekad će Čokić pokazati izvjesnu neodmjerenost u svom nastojanju da istakne sklad između Kur’ana i nauke. Primjer za to je njegova tvrdnja da je “kur’ansko učenje o stvaranju svijeta u potpunom skladu s geološkim i drugim naučno utvrđenim istinama”. (Isto, str. 47.)

318 Isto, str. 47.

ljivog svijeta. Nužno biće se, navodi Čokić, dijeli na bezuvjetno nužno (*vadžib bigajri šart*), kao što je “uzrok događaju i proizvođač djelu”, i uvjetno nužno (*vadžib bi šart*), kao što je “događaj ako ima uzrok i djelo ako ima proizvođača”. Biće čije je postojanje nemoguće označava se nemogućim, kao što je nemoguće da postoji neko ko je sudrug Jednom Bogu. Čokić je izložio još jednu podjelu bića, kako kaže, prema mjestu postojanja. To su: vanjsko (fizičko), metafizičko (postoji u nadosjetilnom svijetu) i umno biće (postoji samo u umu), koje je poput odraza u ogledalu: nema stvarnost, ali ima oblik.³¹⁹

U raspravi o biću kao mogućem, autor naglašava da se ono sastoji iz supstancija (*dževahir*) i akcidencija (*e'arad*). Supstancija je “osnov i suština” bića. Sva svojstva bića čiji opstanak ovisi o supstanciji su akcidencije, o čemu će autor u ovoj svojoj raspravi detaljnije govoriti.

Promatranjem i analizom tijela u prirodi, dolazi se do saznanja da su: materija,³²⁰ prostor, vrijeme, djeljivost, energija koja spaja i održava čestice, vanjski oblik, te kretanje, glavne osobine svakog bića. Uz napomenu da sva bića imaju čvrsto, tečno ili gasovito stanje, Čokić podvlači da u svakom stanju tijelo “bezuovjetno posjeduje prostorne dimenzije”, što iziskuje postojanje prostora. On ističe da “neki mutekellimi, kao i drugi učenjaci poriču opstojnost prostora”, tvrdeći da je on samo način i forma kako bismo vidjeli pojedina bića. Međutim, “mi ćemo ustvrditi protivno”, kaže Abdurahman-ef., te dodaje da se prostor može odijeliti od svakog tijela, ukoliko tijelo ne može od prostora. Dakle, prostor je stvarnost “s obzirom na moguća”, po svojoj prirodi ograničena, bića, ali u odnosu na Apsolutno Biće, on nije stvarnost. Isto pristupa i vremenu u pogledu njegove stvarnosti, naglašavajući da nije moguće misliti o stvarima vanjskog svijeta bez vremena, kao ni bez prostora. Slije-

319 Isto, str. 51-52.

320 Ovaj pojam se često upotrebljava umjesto pojma supstancije.

deća važna akcidenција je “gibanje”, koja se “očituje u promjeni mjesta u prostoru, te u promjeni vanjskih oblika”. Čokić govori o apsolutnom i relativnom kretanju, ističući da su sva bića u stalnom kretanju, što znači da ne postoji apsolutni, već samo prividni i relativni mir. On će, dalje, navesti da svako kretanje ima svoj uzrok koji pokreće i u stanju kretanja održava svaku stvar, a to je “sila” (*kuvve*). Ona spaja čestice svakog tijela, kao što ih i rastvara. Od nje ovisi ravnoteža svih tjelesa u svijetu.³²¹ Pošto je obrazložio najvažnije osobine supstancije (prostor, vrijeme i kretanje), Čokić se kratko osvrće na supstanciju kao najsitniju nedjeljivu česticu koja se zove “atom”. Kazat će da su ranije atomi smatrani nedjeljivim, ali je odnedavno ustanovljeno da se i atom sastoji iz sitnijih čestica, elektrona, koji predstavljaju “materiju nabijenu pozitivnom i negativnom energijom”.³²²

Iz ranije navedenog, autor će zaključiti da su materija i energija nerazdjeljive, a i neuništive. Kako se energija “utapa jedna u drugu”, tako je i s materijom. Udružene, materija i energija sačinjavaju “tjelesa vanjskog svijeta”.³²³ Dakle, vanjski svijet, svemir, zaključuje Čokić, sastavljen je iz “nečega što nazivamo materija i energija”, pokazujući se u prostoru, u neprekidnom mijenjanju svojih oblika, u svojstvima toplote, svjetla, boje... Imajući u vidu naprijed kazano, važno je istaći autorovu konstataciju o energiji kao “prividnom faktoru bivanja”, što su neki naučnici i filozofi pogrešno shvatajući iskoristili, te na tom osnovu razvili zaseban smjer u nauci i filozofiji.

321 Istaknuto je da se energija pojavljuje u svim stvarima i bićima svijeta u nevjerovatnoj količini. Navodi se tvrdnja stručnjaka po kojoj bi energija sadržana u jednoj čaši vode, kada bi je bilo moguće osloboditi, mogla stotinu godina osvijetljivati manje naselje.

322 Čokić ukratko objašnjava proces koji se, prema naučnim tvrdnjama, odvija unutar atoma, između pozitivnih i negativnih čestica.

323 Isto, str. 47-48.

Čokić dalje raspravlja pitanje postojanja dviju supstancija, duše i tijela. S tim u vezi, izlaže manjkavosti mnogih filozofskih pravaca, kao što su dualizam, materijalizam, spiritualizam, monizam i panteizam.³²⁴ On naglašava da svi islamski mutekellimuni i filozofi, kao i mnogi autori izvan islama, uče da postoje dvije samostalne supstancije: duh koji osjeća, misli i razumije, i materija koja se prividno udružuje s dušom. Obje supstancije "proizveo je Bog kao što neprekidno proizvodi sve oblike tjelesa u kojima se ona ukazuju".³²⁵

Govoreći o uzrocima, Čokić polazi od činjenice da sva bića "stoje u nekoj nužnoj uzročnoj vezi". Objasniti će to posredstvom supstancije koja, da bi primila druge akcidente, nužno se mora osloboditi prethodnih, pri čemu se odvija kretanje, koje je, dakle, nastalo djelovanjem određenog uzroka. Tako je sa svakom kretnjom, i to osjeća svaki čovjek. Dakle, sva su bića međusobno povezana uzrocima, iz čega slijedi da svaka stvar ima svoj uzrok. Pošto među bićima ne možemo naći savršeno biće koje bi moglo biti izvor svega, tako isto ni među njihovim uzrocima ne postoji posljednji uzrok koji je neovisan i moćan da bi ga se moglo priznati kao apsolutni i posljednji uzrok svega postojećeg. Pored toga, ne mogu bića i događaji svijeta biti povezani "prostim uzrocima" koji će se protezati *ad infinitum*. Stoga je nužno da iznad svih takvih uzroka postoji jedan, koji će biti posljednji, "a zdrav razum ne dozvoljava da on bude iz reda običnih uzroka". Taj uzrok može biti samo onaj koji ima sva svojstva da bude apsolutni i

324 Autor će zanimljivom argumentacijom nastojati da pobije navedena filozofska stajališta. Iznoseći nova mišljenja brojnih zapadnih filozofa i znanstvenika o nužnosti postojanja supstancije duše, Čokić se naročito kritički postavlja prema materijalizmu.

325 Čokić će u ovom kontekstu istaći da su El-Kindi, Ibn Sina, Ibn Rušd i mnogi drugi islamski filozofi smatrali da su "obje supstancije vječni proizvod Svemogućeg u vječnosti, iz čega slijedi da je duša besmrtna". (Isto, str. 49.) Naglasit će da čovjek ne može spoznati suštinu duše, kao što ne može da riješi ni bit materije koja mu je pristupačnija, te će navesti ajet u kojem se kaže da je o duši "premalo znanja dato" (El-Isra, 85.).

posljednji uzrok svega, a to je Uzvišeni Allah. On je, zaključuje Čokić, apsolutni Tvorac i Gospodar Koji je iz ničega sve stvorio. Postavku stvaranja iz ničega, Čokić ne dokazuje šire, već prelazi na izlaganje dokaza o opstojnosti Svemogućeg Boga i Njegovih savršenih svojstava.³²⁶

U prethodnom izlaganju smo nastojali što cjelovitije i vjernije prezentirati Čokićevu obradu učenja o biću, supstanciji i akcidenciji, te uzrocima stvaranja. Ako se pomnije osvrnemo na njegovo razumijevanje naznačenih pitanja, zapazit ćemo da se uglavnom držao obrasca racionalističkog klasičnog mišljenja muslimanskih peripatetičara i mu'tezila, a mnogo manje atomističke tradicije koju su u ortodoksno islamsko učenje unijeli i razvili učenjaci eš'arijske škole.³²⁷ Treba istaći da je Čokić itekako bio upućen u sadržaj eš'arijske atomističke metafizike, što se vidi iz njegovog eksplicitnog stava da je El-Eš'ari prihvatio i utemeljio atomističku teoriju koja se "stvarno razlikuje od Demokritove".³²⁸ On će poslije toga ustvrditi da je "izgradnji cijelog sistema" eš'arijske metafizike najveći doprinos dao El-Bakillani, a potom će u kratim crtama izložiti najbitnije tačke eš'arijskog ontološkog i kosmološkog učenja. Dakle, želimo naglasiti da je Abdurahman-ef. uistinu dobro poznao osnove Eš'arijeve metafizike, ali, na njima nije težišno gradio svoj pristup u predstavljanju učenja o stvaranju svijeta.³²⁹

326 Isto, str. 53-54.

327 Pitanja iz domena eš'arijske metafizike sistematično je obradio dr. Adnan Silajdžić. (Vidjeti: *Filozofijska teologija Abu al-Hasana al-Aš'arija*, str. 37-63.)

328 A. A. Čokić, str. 17. Ovakva Čokićeva ocjena o El-Eš'arijevom uvidu u mišljenje grčkih filozofa, kao i o njegovom originalnom i "samosvojnom" integriranju atomističke teorije u islamski teološki sistem, može ukazivati na Čokićevo dobro poznavanje učenja ovog mutekellima. Dr. Adnan Silajdžić će ustvrditi da "postoje brojne reference" u djelima imama El-Eš'arija koje ukazuju na to da je on "imao ozbiljnoga uvida u iskustvo grčkog filozofskog i kršćanskog naslijeđa", te da su brojni "muslimanski autoriteti" koji su to osporavali, ovom učenjaku nanijeli veliku nepravdu. (Adnan Silajdžić, *navedeno djelo*, str. 58.)

329 Na temelju rasprava koje su muslimanski učenjaci klasičnog perioda vodili

Najveće Čokićevo odstupanje od atomističke tradicije koju su eš'arije razvili unutar nauke o kelamu tiče se njegove interpretacije pitanja djeljivosti atoma,³³⁰ a pogotovo uključivanja kauzalnog principa o djelovanju uzroka među bićima, što je s pozicije El-Eš'arijevog "teološkog voluntarizma"³³¹ neprihvatljivo. Ovaj učenjak je dokazivao da um ima naviku da dvije pojave poveže uzročno-posljedičnim odnosom. Imam El-Eš'ari drži da je "volja Božija osnovica svih stvari koje kao odvojeni diskontinuitet povezuje i harmonizira",³³² a ne "univerzalna uzročnost" koja je od strane velikog mutekellima odbačena, dok u muslimanskoj peripatetičkoj filozofiji ona ima ključno mjesto.³³³

Stoga se doima veoma zanimljivim Čokićevo uklon prema racionalističkim stajalištima koji je on u znatnoj mjeri pokazao u obradi naznačenih pitanja, iako se on, u osnovi, ubraja u alime tradicionalnog usmjerenja. Kad god ne tematizira striktno teološka pitanja, Čokić,

---

o pitanjima o kojima je ovdje riječ, nastala su tri glavna sistema mišljenja: mu'tezilijski, filozofski, te eš'arijski, kao obrazac unutar muslimanskog ortodoksnog učenja. Ne treba misliti da su pomenuti zasebni sistemi učenja u svemu imali potpuno različita stajališta, naprotiv. Profesor Adnan Silajdžić, navodimo samo jedan primjer, naglašava da je "al-Aš'arijeva kosmologija gotovo u cijelosti bila prodahnuta kosmologijom njegova učitelja al-Džubbaija a naročito Abdu-l-Hudajla". (Isto, str. 49.) Ovim obrazloženjem želimo ukazati na izvjesne poteškoće koje mogu pratiti pokušaj preciznijeg raščlanjivanja teorija iz domena ontologije, kosmologije i okazionalizma, s namjerom da ih se potpuno odijeli i locira u pomenute zasebne sisteme klasičnog muslimanskog učenja. S tim u vezi se, svakako, može naći više razumijevanja i za Abdurahmana-ef. Čokića.

330 El-Eš'ari je, potaknut "kur'anskim aluzijama" koje "ukazuju na tijesnu vezu između onoga božanskoga i prirodnoga, te unekoliko idejama Demokritove fizike," izgradio "samosvojno učenje o atomima ili učenje o nedjeljivosti materije". (Isto, str. 58.)

331 Adnan Silajdžić, *navedeno djelo*, str. 62.

332 Isto, str. 60.

333 Isto, str. 61.

valja to primijetiti, u svojim interpretacijama islamskog učenja ostavlja dosta širine za najrazličitija mišljenja muslimanskih učenjaka, o čemu može svjedočiti i rasprava koju smo prezentirali.³³⁴

Dokazi o Allahovoj opstojnosti

Čokićeve raspravu o Božijoj opstojnosti treba posmatrati kao logičan nastavak njegovog učenja o stvaranju svijeta, odnosu nadnaravnog (*gajb*) i naravnog (*šehade*), te komunikabilnosti Božije čovjeku i stvorenim bićima u cjelini.

U uvodnim riječima svoje rasprave o dokazima, Čokić kaže da je svim ljudima svojstveno uvjerenje o postojanju “neograničeno moćne sile” koja je uzrok njihovog postanka, kao i svega drugog što egzistira. Međutim, kako svi ljudi nisu u stanju da ispravno shvate opstojnost i djelovanje takvog nadnaravnog bića, “u posebnoj poglavlju” nauke o kelamu se razvilo učenje koje se bavi “dokazima o opstojnosti Tvorca i Gospodara neba i zemlje”. Zatim će autor istaći da dokaza ima veoma mnogo jer “svako biće u prirodi” kazuje o Božijoj opstojnosti.³³⁵ Čokić dokaze o opstojnosti Boga dijeli na fizičke, metafizičke i moralne, te se uglavnom bavi sagledavanjem fizičkih dokaza.³³⁶

---

334 Značajna potvrda naznačene konstatacije je i Čokićevo predstavljanje Ibn 'Arebijevog viđenja nastanka i opstanka svijeta, za koje će pokazati razumijevanje, uz obrazloženje da je Andaluzanin "subjektivist u pogledu suštine saznanja". (Više vidjeti: *Muhjuddin 'Arebi*, str. 35-36.)

335 A. A. Čokić, *Ilmi kjelem*, str. 54.

336 Autor sasvim kratko ukazuje na metafizičke i moralne dokaze jer o njima mnogo više govori u izlaganju teme o potrebi vjere i objavi, o čemu je ranije bilo riječi a, osim toga, u ovom kontekstu su najvažniji dokazi koji se nalaze u fizičkom svijetu.

Čokić će u prvom redu podsjetiti na dokaze koje nalazimo u slovu i riječi Božije objave, te će takav vid dokazivanja označiti kao *tarikî enbi-ja'*. Svi Allahovi poslanici su pozivali ljude na promatranje svemira i bića koja ga čine radi saznanja o njihovom Svemogućem Tvorcu. Stoga je, kaže Čokić, vjerska dužnost razmišljanje i učenje s ciljem da se spozna Bog onako "kako islam uči o Njemu".³³⁷ Navodeći više kur'anskih ajeta, on ističe da je Fahrudin er-Razi samo iz dva ajeta³³⁸ "iscrpio osam dokaza" o Allahovoj opstojnosti, te ih opširno protumačio. Sagledavanjem ove teme, autor iznosi pogled drugog klasičnog učenjaka Ibn Halduna koji je u cijelom svijetu i svim stvorenjima vidio "potpuni red i harmoniju", zatim, "idealnu svrsishodnost" koju ima najmanja čestica u svemiru, kao i "uzročnu vezu svih bića i bivanja".³³⁹ Pozivajući se na još jednog teologa, koji pripada modernističkom krugu islamskih autora, Isma'ila Hakija Izmirlija,³⁴⁰ autor podvlači da se iz Kur'ana crpe dva glavna dokaza o opstojnosti Svemogućeg Boga. Prvim se dokazuje da svaka stvar ima svoj početak, pa prema tome, nužno ima svog "proizvoditelja" (*delilu-l-hudus*), dok se drugi dokaz zasniva na "harmoniji i mudrom, svrsishodnom uređenju" cijelog svijeta i svakog bića (*delilu-l-hikme*).³⁴¹ Ovdje je, dakle, riječ o kozmološkom i teleološkom dokazu koje Čokić u nastavku objašnjava.

337 Čokić potcrtava važnost razmišljanja o stvorenim svjetovima i proučavanja znamenja koja se u njima kriju kako bi se dosegla istina o Svemogućem Bogu. On navodi kur'anske ajete i na temelju njihovih poruka zaključuje o takvoj dužnosti svakog muslimana. (Isto, str. 55-56.) Navedeno Čokićevo razmišljanje podsjeća na stav imama El-Eš'arija, koji s tim u vezi kaže "da je razmišljanje prva i temeljna obaveza svakog punoljetnog razumom obdarenog čovjeka, jer ono prethodi spoznaji Boga, zapravo je uvjetuje". (Adnan Silajdžić, *navedeno djelo*, str. 88.)

338 El-Bekare, 164-165.

339 A. A. Čokić, *Ilmi kjelam*, str. 67.

340 Ovog učenjaka smo kratko predstavili u fusnoti br. 133.

341 Isto, str. 56.

Osnovna svojstva svih živih bića vidljivog svijeta su: privremenost, ograničenost, ovisnost i mogućnost postojanja. Privremenost isključuje vječnost, što znači da su bića postala i da će nestati, te su, kao takva, ograničena i ovisna. Stoga, navedena svojstva ukazuju na to da sva bića vidljivog svijeta nužno imaju svog “proizvoditelja”, a on može biti samo vječno, apsolutno neovisno i Svemoguće Biće Allah (dž.š.). Pored navedenog, skladno uređen svijet i svrha svakog bića koje u njemu postoji, također, svjedoče o postojanju mudrog i sveznajućeg Božijeg Bića. Čokić dodaje da tako harmonično i potpuno svrsishodno uspostavljen svijet svjedoči o nužnosti djelovanja samo jedne apsolutne mudrosti, moći i volje, odnosno ukazuje na postojanje jednog Stvoritelja i Gospodara svjetova, što je potpuno jasno iz slijedećih riječi Allaha (dž.š.): *Kada bi osim Allaha (dž.š.), bilo drugih bogova, na nebesima i na Zemlji vladao bi nered.*³⁴²

Kako vidimo, kosmološki i teleološki dokazi zauzimaju najvažnije mjesto u Čokićevoj interpretaciji dokaza o Božijoj opstojnosti, što korespondira s njegovim prihvatanjem uzročno-posljedičnog odnosa u svijetu (princip kauzaliteta), o čemu je ranije bilo govora.³⁴³ Napomenut ćemo da se kosmološkim dokazivanjem izrazito služio imam El-Maturidi, dok je teleološki dokaz uzimao u obzir samo onda kada pokušava dokazivati “činjenicu da su sastavni dijelovi svijeta stvoreni tako da služe naročitom cilju svijeta kao cjeline”.³⁴⁴ Imam El-Eš'ari, pak, opstojnost Božiju izvodio je iz principa kontingentnosti svijeta (*hudus*), smatrajući da “ono što je proizvedeno mora imati svojega

342 El-Enbija, 22. U skladu sa značenjem ovog ajeta, imam El-Eš'ari je razvio zanimljivu raspravu (vidjeti: Abu al-Hasan al-Aš'ari, *Bit polemike sa otpadnicima i inovatorima*; priredio i preveo Adnan Silajdžić, Sarajevo, 2000., str. 29.).

343 Istaknut ćemo da se ovi dokazi, kako ranije tako i danas, u pravilu obrađuju u svim akaidskim udžbenicima u našim medresama.

344 Mustafa Cerić, *navedeno djelo*, str. 160-165.

proizvoditelja”³⁴⁵ Međutim, u odnosu na pomenuto Čokićevo poimanje principa kontingentnosti, ovaj princip se kod Eš'arija sasvim drukčije razumije jer u obzoru njegovog “teološkog voluntarizma” nije prihvatljivo dokazivanje Božije opstojnosti putem kozmološkog, teleološkog i ontološkog dokaza, iako su kao klasični dokazi imali “impresivnu tradiciju”.³⁴⁶ Iz izloženog je jasno vidljivo da se Čokić u izlaganju dokaza o Allahovoj opstojnosti vezivao za mišljenja klasičnih i modernih učenjaka koji su njihovo izvođenje zasnivali na kosmološkoj i teleološkoj strukturi stvorenog svijeta.

Allahova (dž.š.) imena i atributi

Pitanje Allahovih imena i atributa, kao jedno od najvažnijih, a i najzahtjevnijih, teoloških pitanja, koje se veoma rano našlo u središtu svekolikih rasprava među muslimanskim učenjacima, u Čokićevim radovima nije temeljitije obrađivano. Svoju elaboraciju Allahovih imena i svojstava, on započinje navođenjem Njegovih atributa, bez ulaženja u njihovu podjelu kako to najčešće nalazimo u djelima islamskih učenjaka. Kazat će da u svakom jeziku ima “dovoljno imena” kojima se označava Svevišnji Allah.³⁴⁷ Sva ta imena odnose se na Njegova savr-

345 Adnan Silajdžić, *navedeno djelo*, str. 93.

346 Profesor Silajdžić će kazati da El-Eš'arijevom “okazionalizmu nije korespondirao princip kauzalnoga zaključivanja”, a još manje dokaz koji pretpostavlja dokazivanje koje polazi od “samoizvjesnosti čovjeka do izvjesnosti Boga”. (Isto, str. 90-91.)

347 Čokić daje dužu informaciju o imenima i njihovom jezičkom značenju, kojima se u različitim jezicima označava Bog, kao što su: Tanrı (turski), Hoda (perzijski), Gott (njemački), Dieu (francuski), Deus (latinski) i Theos (grčki). Potom iznosi da islam uči o devedeset i devet Božijih lijepih imena (*el-esmau-l-husna*), među kojima je jedno najveće (*ismullahi-l-e'azam*), dodajući da većina islamskih učenjaka misli da je to ime Allah. O ovom imenu on navodi više mogućih značenja s obzirom na različita značenja njegovog korijena

šena svojstva, dok se nijednim imenom ne može označiti suština Bića Božijeg jer nju čovjek nije u stanju svojim umom shvatiti. S tim u vezi, naveden je hadis u kojem se pozivaju ljudi da proučavaju Allahova stvorenja, a da ne razmišljaju o Allahu i Njegovoj suštini pa da propadnu.³⁴⁸ Čovjek i sva druga stvorenja nisu u mogućnosti da shvate ni "suštine Njegovih svojstava" a kamoli Njegovu bit, naglašava Čokić, te citira ajet: *Njemu ništa nije slično*,³⁴⁹ poslije čega kazuje da Bog "nije tijelo, nije supstancija, nije akcidencija, niti šta drugo". Bog nije "ideja bez stvarnosti", On je Zbilja.³⁵⁰

Svevišnji Bog nije ograničen vasionom, nastavlja Čokić. Kako je neispravno učenje da je Bog svemir, ili da se u njemu nalazi, tako je neispravno kazati da je On izvan svemira. On je Biće koje nije moguće ograničiti prostorom ni vremenom. Bog je Svojom moći "svuda i svagdje" (*Kuda god se okrenete, pa - tamo je Allahova strana*).³⁵¹ Sve što postoji odraz je "Njegovog bivstvovanja", sve svemirske sile manifestacija su Njegove moći. Svaka "snaga i moć" ovisna je o Svemoćnom Biću; ako nije tako, onda su te moći "prazna ideja". Cijeli osjetilni i misaoni, mogući i postojeći svijet ovisi o Njegovom postojanju.

Ovakvo stanovište, smatra Čokić, može ukazivati na "jedinstvo bivstvovanja (*vahdeti vudžud*)" između Tvorca i stvorenog, ali, naglasit će, "pravo postojanje samo ima Tvorac, a stvorenja su samo Njegova

---

(naznačio je stav neke uleme da ovo ime nema korijena), te iz tih značenja zaključuje da je Allah "Svemoguće Biće, kome se u nevolji utječe, Čija se istinska bitnost ne može saznati, nego Ga čovjek slavi zanoseći se Njegovom veličinom". (*Ilmi kjelam*, str. 58.)

348 Hadis navodi El-Hejsemi u djelu *Medžme'u-z-zevaid ve menbe'u-l-fevaid*, br. 260., uz napomenu da ga bilježi Et-Tabereni u *El-Evsatu*.

349 Eš-Šura, 11.

350 A. A. Čokić, *navedeno djelo*, str. 58-59.

351 El-Bekare, 115.

volja i odredba".³⁵² U ovakvom Čokićevom razmatranju se prepoznaje pokušaj ispravne interpretacije Ibn 'Arebijevog učenja o jedinstvu Božijem, koju autor širi na njegovo poimanje Allahovih svojstava. Čokić je više puta u svojim radovima ustvrdio da je, ukoliko se ono ispravno razumije, Muhjuddinovo učenje o Svemogućem Bogu i Njegovim atributima "na stanovištu selefa". Kao potvrdu svog stava, Abdurahman-ef. precizno navodi Ibn 'Arebijeve riječi po kojima je "najispravnije vjerovanje" ono koje proizlazi iz "spoja *tenziha* sa *tešbihom*", što bi značilo vjerovati u Allaha kao apsolutno, uzvišeno Biće, Koji po Svojim svojstvima ničemu sličan nije, te vjerovati u Njegova svojstva "koja su spomenuta u Kur'anu (*sifat haberijje*), ali bez analize".³⁵³

Pored izloženog, ovdje ćemo se dotaći i Čokićeve kratke interpretacije poimanja svojstava od strane imama El-Eš'arija. Uz isticanje da se ovaj učenjak u svemu držao učenja selefa, autor, kao izuzetak, navodi "tumačenje *mutešabih* ajeta" koje ulema selefa ne tumači, dok El-Eš'ari u izvjesnim granicama dopušta tumačenje takvih ajeta, ukoliko se odnose na Božija svojstva, od strane mutekellimuna označena kao *sifat haberijje*.³⁵⁴ Iako ovaj teolog takve ajete tumači metaforično, on, navo-

352 "Jedinstvo bitisanja", dodatno će obrazložiti Čokić, znači "jedinstvo Tvorca", odnosno samo Njega kao Zbilju, a sve što je nastalo "posljedica je Njegove volje i naređenja". (Isto, str. 59.)

353 Autor kaže da Muhjuddin ibn 'Arebi u "*Fusus i Futuhatu mekijji*" tako lijepo piše o Bogu i preporučuje *selefov mezheb* u vjerovanju da se čovjek divi njegovu obrazlaganju", a zatim iz djela *Futuhatu-l-mekijje* prenosi duži ekscerpt koji govori o Allahovim svojstvima. (*Muhjuddin 'Arebi*, str. 34.) Za više saznanja o Ibn 'Arebijevom poimanju Allahovih imena i atributa vidjeti: Adnan Silajdžić, "Ibn 'Arebijeva mistična teologija Božijih imena i atributa", *Tesawwuf - islamska mistika* (Zbornik radova prvog simpozija u Zagrebačkoj džamiji), Zagreb, 1989., str. 91-101.

354 Ova sintagma označava svojstva kao što su Allahova "ruka", ili, "lice", naprimjer. Riječ *el-haberijje* ukazuje na to da se ova svojstva temelje isključivo na Objavi, odnosno Predaji (*el-haber*), te se ne mogu razumski poimati.

di Čokić, "podvlači da je selefov pravac najzdraviji u ovom pogledu". Čokić navodi da El-Eš'ari prvi izraz "ruka" razumije kao Božiju moć, a "lice" kao Božije Biće.³⁵⁵

Dakle, Čokić eksplicitno ukazuje na čvrstu vezu između El-Eš'arijevog nauka i učenja selefa, što je potpuno ispravno. Međutim, ostaje nejasno na temelju čega povezuje ovog učenjaka s alegorijskim razumijevanjem Allahovih atributa, te takav njegov stav označava izuzetkom u odnosu na rano učenje selefa. Upravo je u ovom pogledu imam El-Eš'ari bio dosljedan u prihvatanju hanbelijskog stava koji odbacuje svako metaforičko i alegorijsko tumačenje kur'anskog teksta.³⁵⁶

Najvjerojatnije je sam Čokić, ako se iz gornje interpretacije, kao i iz jedne kratke njegove napomene o tome može suditi, bio bliži razumijevanju Allahovih atributa putem prenesenog značenja. On je, navodeći ajet: *Zar ne vide oni da smo za njih Mi stvorili stoku koju dadoše Ruke Naše*³⁵⁷, protumačio da "riječ ruke znači Božija svemogućnost", dodajući da "Allah nije tijelo i nema organa".³⁵⁸ Čokić će, uz to, naglasiti da "antropomorfističko shvatanje" Allahovih svojstava nije ispravno.³⁵⁹

355 A. A. Čokić, *Ilmi kjelam*, str. 14-15.

356 Profesor Adnan Silajdžić podrobno predstavlja El-Eš'arijevo teološko učenje o Allahovim imenima i atributima. On naglašava da ovaj mutekellim, pored "supstantivnih", naučava i o postojanju "stvarnih antropomorfnih" atributa, kao što su Božije "ruke", "lice", "oči", itd." (*Navedeno djelo*, str. 132.) Dr. Silajdžić dalje navodi da kod El-Eš'arija "ruke Božije ne označavaju dobročinstvo, niti Njegove oči označavaju znanje, ali oni nisu ni udovi poput onih ljudskih, oni su naprosto božanski kvaliteti ili atributi." (Isto, str. 152.)

357 Ja-Sin, 71.

358 A. A. Čokić, "Muhammed alejhisselam", *Hikjmet*, III/1931., br. 28, str. 105.

359 A. A. Čokić, *Ilmi kjelam*, 60. Čokić se kritički osvrće na stavove antropomorfista (mušebbihuna) i komparativista (mudžessima), u čijim teorijama je bilo mjesta za uvjerenja o sličnosti između Boga i stvorenja, kao što su da "Bog ima tijelo, da je supstancija, da sjedi na prijestolju (aršu), da ima mjesto..."

Čokić još jednom navodi Allahova svojstva apsolutne volje i sve-znanja, povezujući s njima savršenost Njegovih svojstava vida, sluha i govora. Zatim će spomenuti Allahovo svojstvo stvaranja i održavanja svjetova u čemu se ne nalazi nikakva Njegova korist, kako to ljudi razumiju u pogledu svojih djela, jer je On apsolutno neovisan. Allahovo bezgranično i vječno djelovanje zasniva se, zaključuje Čokić, na Njegovoj mudrosti, te navodi kur'anski ajet: *Svakog trena On se u svemu nahodi.*³⁶⁰

("Pregled islamskog raskola i teološko-filozofskih smjerova", rukopis, str. 31-33.)

360 Er-Rahman, 29.

POGOVOR

Prva i najveća preokupacija Abdurahmana Adila-ef. Čokića, u fazi njegove duhovne i intelektualne zrelosti, bila je sveobuhvatnije predstaviti temeljne postulate islamskog vjerovanja, odnosno najvažnije islamske naučne discipline na bosanskom jeziku. Do kraja svog života, punih trideset godina, ovaj bosanski alim je istrajno radio na ispunjenju postavljenog cilja. Sva djela koja je početkom dvadesetih godina prošlog stoljeća najavio, on je i napisao, ali i mnogo više od toga. Međutim, značajan dio njegovog opusa, nažalost, još uvijek nije dostupan javnosti, jer je ostao u rukopisu.

Nastajanje pisanog djela ovog tuzlanskog alima, koje ga po obimnosti, tematskoj raznovrsnosti, te znanstveno-metodološkoj utemeljenosti, uvrštava među najistaknutije i najplodnije bošnjačke muslimanske autore u prvoj polovini 20. stoljeća, uslovit će više faktora. Čokić je sklonost prema nauci, te ozbiljnost i odlučnost u susretanju s važnim izazovima u muslimanskoj zajednici, ponio iz jedne od najpoznatijih bosanskohercegovačkih porodica, u kojoj su se ove vrijednosti

stoljećima njegovale. Uz to, autorovo obrazovanje, koje je uključivalo najviša akademska zvanja sticana u najprestižnijim centrima islamske učenosti u to vrijeme, kao i njegova opća erudicija, predstavljali su važan osnov za nastajanje tako bogatog i sadržajno razućenog opusa. Na intenzitet i karakter Čokićevog pisanog djela, uz pomenute faktore, snažno će utjecati društveno-političke i duhovno-kulturne prilike u kojima je živio.

Izdvojit ćemo dvije karakteristike koje on uzima kao posebno bitne izazove pred kojima se našla tadašnja muslimanska inteligencija. Jedna se tiče urgentne potrebe opismenjavanja Bošnjaka na bosanskom jeziku i latiničnom pismu i njihovog općeg prosvjećivanja, te njihove vjerske edukacije u duhu novog vremena. Abdurahman-ef. je jedan od prvih bosanskih učenjaka koji su o vjerskim pitanjima pisali isključivo latinicom, na maternjem jeziku. On je uspio da knjigom *Islam* i opsežnom studijom *Muhammed alejhisselam*, koje nesumnjivo spadaju u red najcjelovitijih domaćih djela iz islamskih nauka u to vrijeme, te velikim brojem ostalih radova, značajno doprinese razvoju muslimanske spoznajno-kritičke nauke, a konsekvatno tome i afirmaciji bosansko-muslimanskog duhovnog i kulturnog identiteta u novoj društvenoj stvarnosti.

Pored teološko-edukativne dimenzije, u njegovom djelu je prisutna svestrana društvena angažiranost. Čokićevo djelo nastaje u vremenu snažnih reformističkih strujanja, ali i unutrašnje polarizacije naše inteligencije tradicionalnog i modernog usmjerenja. Ovaj autor pripada krugu tradicionalne bosanske uleme, jer u svojim djelima i tekstovima uglavnom interpretira islamsku tradicionalnu nauku. Istovremeno, on snažno zagovara i vlastitim primjerom promovira potrebu razumijevanja duha vremena u kojem se prezentiraju vjera i njezine vrijednosti. On je, u određenom smislu, posrednik između nosilaca vjerskog “modernizma i prosvjetiteljstva”, s jedne, i beskompromisnih zastupnika

tradicionalne artikulacije islama, s druge strane. Zajedno s najprominentnijim intelektualcima svog vremena, kao što su Čaušević, Bašagić, Mulabdić i drugi, sudjeluje u pokretanju *Novog behara*, časopisa za promociju stavova muslimanskih modernista, kao i u ulozi prvog saradnika u radu *Hikjmeta* koji je osnovan s ciljem odbrane i afirmacije tradicionalnih islamskih vrijednosti. Dakle, on je smatrao da obje orijentacije imaju važna mjesta u tadašnjoj društvenoj muslimanskoj stvarnosti, uz pretpostavku da se među njima uspostavi dinamička interakcija. Čokić će povodom zaoštrenih rasprava među muslimanskim autorima, kojih ni u njegovo vrijeme nije manjkalo, kazati da su i "ljevičari i desnici" sklone pretjerivanju.

On se rijetko uključivao u izravne polemike, ali, kada je to činio, čuvao se da ne zapadne u prepirke i lične diskvalifikacije. U svojim radovima pohvalno govori o velikim učenjacima koji su njegovali odmjerenu i pomirujuću riječ prema drukčijim interpretacijama islama, ističući u tom pogledu El-Gazalija i El-Bakillanija. Čokićeva najpoznatija polemika koju je vodio s Osmanom Nuri Hadžićem o njegovom djelu koje je ocijenio kao manje-više orijentalistički pogled na ličnost i misiju Muhammeda (a.s.) smatra se jednom od "znanstveno-teološki" najutemeljenijih kritika tog vremena. Inače, oštrina njegove apologetičke argumentacije, koja u značajnoj mjeri karakterizira njegovo djelo, snažno dolazi do izražaja onda kada brani ličnost Allahovog Poslanika (a.s.) i njegov sunnet. S tim u vezi, on je veoma konzistentno izložio kritiku djela zapadnih autora koji su nedobronamjerno i neobjektivno pisali o Muhammedu (a.s.), ne sustežući se da u isto vrijeme iskaže pozitivnu ocjenu o nemuslimanima koji su nepristrasno i naučno objektivno govorili o islamu i Poslaniku (a.s.). Čokić je pokazao beskompromisan odnos i prema svim ekstremnim učenjima u muslimanskoj povijesti, kad god je bilo jasno da odstupaju od najbitnijih islamskih načela, posebno ako se to odnosilo na doktrinu tevhida i Muhamme-

dovo (a.s.) poslanstvo. U tom pogledu, on je, u skladu s pomenutom oprežnošću i širinom, jedino heterodoksna učenja pojedinih šiitskih frakcija i derviških redova jasno označio prijetnjom za ehlišunetsko učenje.

Međutim, apologetska dimenzija u Čokićevu djelu ponajviše se očituje u njegovom nastojanju da određene aspekte islamskog vjerovanja legitimira, odnosno opravda, postignućima moderne znanosti. Stoga, iz opsežnih rasprava o vjeri koje nalazimo u njegovim akaidskim i drugim djelima, zapažamo da su one ne samo klasične teološke, već i u značajnoj mjeri znanstveno-etičke elaboracije. Bio je to svojevrsni ustupak vremenu u kojem je pozitivistička znanost bila prevladavajuća u razumijevanju pojedinačnih i totalnih društvenih fenomena. Ovakav diskurs Čokića uključuje u krug muslimanskih autora koji u to vrijeme svoje interpretacije vjerskih pitanja zasnivaju na čvrstoj korelaciji vjere (*din*) i zdravog razuma (*'akl selim*). Tako se iz mnogih njegovih rasprava može osluhnuti, tada popularna, modernistička interpretacija suodnosa vjere i znanja, što se kristaliziralo u stanovitu tvrdnju po kojoj je "razum islamski a islam razumski". Koncept razumskog tumačenja je u Čokićevim opservacijama bio posebno vidljiv u vezi s nekim teološkim pitanjima, kao što su: potreba vjere, objava (objava u spuštenoj knjizi i "priroda kao objava"), stvaranje svijeta, dokazi o Allahovoj opstojnosti i dr.

Ovakav Čokićev stav ima dublje utemeljenje. On je svoje teološke stavove gradio kako na tradiciji muslimanskih sunijskih klasika tako i na racionalističkoj muslimanskoj misli klasičnog i modernog perioda. U svom najvažnijem djelu *Ilmi kjelamu*, on se primarno vezivao za mišljenja najvećih klasičnih ehlišunetskih učenjaka. Referirajući se na desetine najpoznatijih djela iz nauke o kelamu, Čokić ne krije svoje oduševljenje velikim autorima, na čelu s imamima El-Eš'arijem i El-Maturidijem, koje je, da i to naglasimo, najsistematičnije predstavio u

našoj tadašnjoj islamskoj literaturi. S druge strane, on je, također, dosta prostora u svojim radovima rezervirao za najpoznatije filozofe, od El-Kindija i El-Farabija do Ibn Rušda i Ibn Tufejla.

U Čokićevim radovima je značajno mjesto zauzela sufijska vjerska i filozofska misao, prezentirana na temelju djela El-Gazalija, Ibn 'Arebija i Dželaluddina Rumija. On je brojnim islamskim temama često pristupao i iz ugla nauke o tesavvufu. Nerijetko su komplementarno predstavljani pogledi mutekellimuna i matesavvifa na određena pitanja, a ponajprije zahvaljujući činjenici da su se neki od najpoznatijih teologa istovremeno istakli i kao matesavvifi, a za najbolji primjer Čokić uzima El-Gazalija. Abdurahman-ef. je iskazao veoma afirmativno viđenje razmjera utjecaja koje je ova ezoterijska nauka ostvarila na ukupnu islamsku tradiciju, napose zapaženih doprinosa istaknutih sufijskih znalaca razvoju matičnog ehlišunetskog učenja.

Dakle, sve pomenute tradicije muslimanskog mišljenja i učenja su našle svoje mjesto u Čokićevim obradama akaidskih i drugih islamskih tema. Zato možemo ustvrditi da se ovaj autor svojim ukupnim opusom istakao kao svestrani učenjak bosanske muslimanske provenijencije.

Već je naglašeno da u Čokićevom djelu zapažamo sklonosti ka racionalističkim tumačenjima pojedinih teoloških pitanja, koja mogu naginjati mu'tezilijskom konceptu, kao što je njegovo prihvatanje prenesenog značenja u razumijevanju Allahovih "antropomorfnih atributa", kauzalni princip o uređenju svijeta, tradicionalni dokazi o Božijoj opstojnosti itd. Treba imati u vidu da on samo usputno govori o mu'tezilizmu kao ranoj akaidskoj školi, te se ne bi mogao izvući zaključak o direktnom utjecaju mu'tezilijskih racionalističkih doktrina na njegovo djelo. Međutim, on je dobar poznavalac islamske filozofije jer je tokom studija bio vezan za njezino izučavanje, u čemu najvjerovatnije treba tražiti korijene njegovog racionalizma. Uz to, njegovi profesori Abdulaziz el-Džaviš i Ismail Hakki Izmirli koje je držao za

velike autoritete, što je vidljivo u njegovim akaidskim djelima, bili su zastupnici modernističke interpretacije islama. Ako imamo u vidu i činjenicu da je Čokić bio veoma otvoren prema idejama i mišljenjima istaknutih modernista Muhameda Abduh i Rešida er-Ridaa, onda se daleko jasnije mogu identificirati ishodišta racionalističke dimenzije unutar njegovog djela.

Ipak, Čokić temeljno zastupa tradicionalno islamsko učenje. U cjelokupnom njegovom djelu prisutan je nedvosmislen stav da se razumijevanje svih vjerskih pitanja u prvom redu zasniva na Kur'anu i hadisu, što je osnovno obilježje muslimanske tradicionalne spoznajno-kritičke teorije. S tim u vezi, autor je u svoj *Ilmi kjelam* unio cijelo jedno poglavlje koje govori o primarnim izvorima islamskog učenja, tj. Kur'anu i hadisu. On je različite teorije i interpretacije neprekidno samjeravao "s jasnim slovom Kurana", ali i hadisa, definirajući vjerodostojnu hadisku predaju objavom po značenju. Hadise s najvišim stupnjem vjerodostojnosti (*tevatur*) za sva pitanja akaidске nauke je vrednovao kao izvor koji ima snagu kur'anskog teksta. Među primjerima je šefa'at na Sudnjem danu čiju istinitost Čokić zasniva na takvom hadisu.

Autor je više puta kazao da kao "sunijski teolog" zastupa ehli-sunet-sko islamsko mišljenje. To i jeste, zapravo, okvir unutar kojeg se u svom razumijevanju i predstavljanju islamskog učenja kreće. Čokić u svojim akaidskim i drugim djelima smatra jedino važnom i legitimnom ehli-sunetsku perspektivu islama. Uzimajući u obzir izloženo, vjerovatno bi bilo najuputnije zaključiti da je Čokić svojim djelom razvijao umjereni racionalizam unutar bosansko-muslimanske matrice islamskog mišljenja sredinom prošlog stoljeća.

Abdurahman Čokić je ponajviše bio zaokupljen pitanjem kako kombiniranom argumentacijom, utemeljenom u kur'ansko-hadiskoj tradiciji, kao i svim dosezima zdravog ljudskog mišljenja i naukovanja, što uvjerljivije izraziti potrebu i nužnost vjerovanja u jednog Boga kao

apsolutne Istine, te kako Njegovu vjeru predstaviti najboljom i spasonosnom stazom na ovom prolaznom i budućem vječnom svijetu. S druge strane, on je u manjoj mjeri težio da interpretira teološka učenja o samom Božijem Biću i Njegovim atributima, kao i ostalim načelima vjere. Ovaj diskurs je vidljiv u cjelokupnom Čokićevom djelu, što je, još jednom naglašavamo, najvjerovatnije uvjetovano duhovnim i kulturnim okolnostima u kojima je živio.

AFTERWORD

The first and greatest preoccupation of Abdurahman Adil-efendy Čokić, at the time of his spiritual and intellectual maturity, was to comprehensively present the fundamental postulates of Islamic belief, that is, the most significant Islamic scientific disciplines, in Bosnian language. From that time until the end of his life, for full thirty years, this Bosnian scholar has been persistent in fulfilling the pre-determined goal. All the works he had announced in the early twenties of the previous century he eventually wrote, and more. However, a bigger part of his work is still unavailable to public, and the author alone could not be held responsible for this but the whole generation of Bosnian-Muslim intellectuals of that time.

In terms of its amplex, thematic diversity, as well as scientific and methodological foundation, the written work of this Tuzla scholar places him among the most prominent and fruitful Bosniak Muslim authors from the first half of the 20th century, and its emergence was conditioned by a number of factors. Abdurahman-efendy's tendency

toward science, as well as his seriousness and determination in facing important challenges in the Muslim community, were the qualities that he acquired in a well-known Bosnian-Herzegovinian Muslim family that had been nurturing these values continuously for centuries. In addition, the author's education, which included the highest academic degrees earned at the most prestigious centers of Islamic sciences at that time, and his general erudition, were the important basis for emergence of such a rich and thematically diverse works. The intensity and character of his written work, beside the mentioned factors, were strongly influenced by social, political, spiritual and cultural context of his time.

We will point out two challenges that Abdurahman-efendy considered particularly important, which the Muslim intelligentsia faced at that time. One refers to the urgent need for introducing literacy to Bosniaks in Bosnian language and latin script, as well as their general and religious education, in the spirit of the new age. Abdurahman-efendy was one of the first Bosnian scholars who exclusively used Latin script when writing about religious matters in the native language. With his book *Islam* and an extensive study entitled *Muhammad Sallallahu Alaihi Wasallam*, which are undoubtedly ones of the most complete Bosnian works about Islamic sciences written at that time, along with a great number of other works, he managed to significantly contribute to development of Muslim cognitive and critical science, and consequently to the affirmation of Bosnian-Muslim spiritual and cultural identity in the new social reality.

Beside the theological and educational dimension of his work, versatile social engagement is also present. His work emerged at the time of strong reformist trends as well as inner polarization of our traditional and modern-oriented intelligentsia. This author belongs to the circle of traditional Bosnian scholars, because in his works and papers

he mostly interprets Islamic traditional science. At the same time, Čokić strongly favors and by his own example promotes the need for understanding of the spirit of the time in which faith and its values are presented. He is, in a sense, the mediator between supporters of religious “modernism and enlightenment” on one side, and uncompromising supporters of traditional articulation of Islam, on the other side. Together with the most prominent intellectuals like Čaušević, Bašagić, Mulabdić and others, Abdurahman-efendy takes part in the establishment of *Novi Behar*, the journal for promotion of the Muslim modernists’ views, and works as the first contributor to *Hikjmet*, which was established with the purpose of defending and affirmation of traditional Islamic values. Therefore, he thought that both orientations had a significant place in the social Muslim reality of that time, provided there is a dynamic interaction between them. Referring to the escalated arguments among Muslim authors, which were certainly taking place during his time, Čokić used to say that “the left and the right wing” are both prone to exaggeration.

This author rarely got involved in direct polemics, and when he did so, he was cautious not to get into arguments and personal disqualifications. In his works, he laudably talks about great scholars who fostered level headed and conciliatory language concerning different interpretations of Islam, giving prominence in this regard to Al-Ghazali and Al-Baqillani. His most popular polemic against the work of Osman Nuri Hadžić, the work Čokić thought of as more or less an Oriental view of the personality and mission of the prophet Muhammad s.a.w.s., is regarded as one of the most scientifically and methodologically adequate theoretical critiques at the time. Otherwise, sharpness of the author’s apologetic argumentation, which to a great degree characterizes his work, is mostly expressed through his defending of the Prophet’s character, s.a.w.s., and his sunnah. In connection with this,

he firmly criticized the western authors who wrote malevolently and with bias about Muhammad, s.a.w.s., not hesitating to express his positive opinion of non-Muslim writers who impartially, scientifically and objectively spoke about Islam and the Prophet, s.a.w.s. Čokić showed an uncompromising attitude toward all the extreme teachings in the Muslim history, whenever it was clear that they deviate from the basic Islamic principles, especially concerning the doctrine of Tawhid and Muhammad's, s.a.w.s., prophethood. In that respect, the only teachings he explicitly marked as a threat for Ahl al-Sunna Islam were the heterodox teachings of certain Shi'i fractions and Sufi orders, but he did so in accordance with the mentioned vigilance and breadth of vision.

However, the apologetic dimension of Abdurahman-efendy's work was most strongly expressed in his aspiration to legitimize or to justify certain aspects of Islamic belief with the achievements of modern science. In the ample discussions about religion, which we find in his apologetic (*Aqidah*) works, we notice that they are more scientific and ethical rather than mere classical theological elaborations. It was a sort of concession to time when positivistic science was prevailing in understanding of individual and total social phenomena. Such a discourse includes Čokić into the circle of Muslim authors who, at that time, base their interpretations of religious matters on a firm correlation between religion (*din*) and sound intellect (*'akl salim*). That is why in many of his papers we can notice the then popular modernist interpretation of correlation between religion and knowledge, which crystallized into a certain claim according to which "intellect is Islamic and Islam is intellectual". The concept of intellectual interpretation in Čokić's observations is especially apparent in connection with some theological matters, such as: the need for belief, revelation (revelation in the form of a book and "nature as revelation"), creation of the world, evidence of Allah's existence, etc.

Such Čokić's view has a deeper foundation. He built his theological views on the tradition of Muslim Sunni classical scholars, as well as rationalist Muslim thought from the classical and modern period. In his most significant work *Ilmi Kjelam*, Abdurahman-efendy primarily identified himself with the thoughts of the greatest classical Ahl al-Sunna scholars. With the reference to dozens of the most popular works of *'Ilm al- kalam* (the science of kalam), this author does not hide his enthusiasm over great writers, such as imams Al-Ash'ari and Al-Maturidi. Let us point out that he presented the two imams in the most systematic manner in the available literature of that time. On the other hand, the author also reserves much space in his works for the most prominent philosophers, from Al-Kindi and Al-Farabi to Ibn Rushd and Ibn Tufeyl.

In Čokić's works, a significant place was given to Sufi religious and philosophical thought represented by the works of Al-Ghazali, Ibn 'Arabi and Jalaluddin Rumi. He approached a number of Islamic topics from the Sufi perspective. He often presented the complementary views of mutakallims and mutasawwifs on certain issues, primarily thanks to the fact that some of the most famous theologians were also prominent mutasawwifs, and in his opinion the best example is Al-Ghazali. Abdurrahman-efendy had a very favorable view of the extent of influence which this esoteric science had on total Islamic tradition, especially with regards to the contribution of prominent Sufi scholars to development of mainstream Ahl al-Sunna teachings.

Therefore, all the mentioned traditions of Muslim thought and teachings found their place in Čokić's elaborations of aqidah and other Islamic issues. Owing to his total written work, we can claim that this author is a versatile scholar of the Bosnian Muslim provenance.

It has already been pointed out that Čokić's work reveals his tendency toward rationalist interpretations of certain theological matters, which

lean toward the Mu'tazili concept, such as his acceptance of figurative meanings in understanding of Allah's "anthropomorphic attributes", the causality principle of the world order, the traditional evidence of God's existence, etc. We should keep in mind that the author makes a glancing reference to Mu'tazilism as an early aqidah school, and, therefore, we cannot draw a conclusion about the direct influence of the Mu'tazili rationalist doctrines on Čokić's work. However, Abdurahman-efendy had a good knowledge of Islamic philosophy because, during his entire studies, he was engaged in the study of Islamic philosophy, and that is where one should look for the roots of his rationalism. Moreover, his professors Abdulaziz al-Jawish and Ismail Hakki Izmirli, regarded by Čokić as great authorities, which is very obvious from his theological works, were both supporters of the modernist interpretation of Islam. If we bear in mind the fact that Abdurahman Adil-efendy was very open to the ideas and thoughts of the distinguished modernists Muhamad Abduhu and Ras-hid Al-Rida, then it is much easier to identify the sources of the rationalist dimension within his work.

Nevertheless, Čokić basically supports traditional Islamic teaching. In all his work there is an unambiguous opinion that understanding of all religious matters is primarily based on the Qur'an and Hadith, which is the main feature of the Muslim traditional cognitive-critical theory. In connection with that, the author dedicates the whole chapter of his *Ilmi Kjelam* to the primary sources of Islamic teaching, i.e. the Qur'an and Hadith. He repeatedly measured out different theories and interpretations "with the clear letter of the Qur'an", as well as Hadith, defining the authentic Hadith as the revelation by meaning. He considered the Ahadith with the highest level of authenticity (*tawatur*), pertaining to all the aqidah issues, as the source that has the strength of the Qur'anic text. One of the examples is shafa'at (intercession) on the Day of Judgment, whose authenticity Čokić bases on such Hadith.

The author stated many times that, “as a Sunni theologian”, he argues in favor of Ahl al-Sunna Islamic thought. That is, in fact, the context of his understanding and his presentation of Islamic teaching. Čokić, in his *aqidah* and other theological works, regards only Ahl al-Sunna perspective of Islam as important and legitimate. Taking this into account, it would probably be wise to conclude that Abdurahman-efendy Čokić in his work developed moderate rationalism within Bosnian Muslim matrix of Islamic thought in the middle of the last century.

Abdurahman Čokić was mostly absorbed by the question how to persuasively express the need and necessity of belief in One God as the Absolute Truth and how to present His faith as the best and escape-providing road in this transitory world, as well as the future, eternal world, using combined argumentation, based upon the Qur’anic and Hadith traditions, and the full range of sound human intellect and education. On the other hand, he aspired, although to a lesser extent, to interpret theological teachings about the very Divine Being and His Attributes, as well as all other principles of faith. This discourse is manifested in the whole Čokić’s work, which is, we are accentuating once again, most probably conditioned by spiritual and cultural circumstances of his time.

خلاصة

إنَّ عبد الرحمن أفندي عادل تشو كيتش كان اهتمامه الأول و من أكبرها في مرحلة نضجه الروحي والعقلي عرضه لأركان الإيمان بالله وأهم العلوم الدينية باللغة البوسنوية بشكل صحيح وشامل وكان يستمر في مهمته هذه ثلاثين عاما ليحقق هذا الغرض حتى آخر اللحظة من حياته.

وقد قام بتأليف جميع المؤلفات التي أشار إلى عزمه على كتابتها في أوائل القرن الماضي بل أكثر بكثير من ذلك، ولكن السبب في عدم وجود جل مؤلفاته في الساحة لا يعود إلى مسؤولية المؤلف فحسب بل إلى مسؤولية الجيل الكامل من علماء البوسنة والهرسك في ذلك الزمن.

إن العوامل الكثيرة سببت في ظهور المؤلفات لهذا العالم من مدينة توزلا وهذه المؤلفات حسب الكثرة وتنوع الموضوعات يصنّفه بين أبرز المؤلفين وأكثرهم تأليفاً في النصف الأول من القرن العشرين.

إنَّ عبد الرحمن أفندي عادل تشو كيتش اكتسب الميول إلى العلم والجديّة والعزم على التصديّ للتحديات الهامة في المجتمع الاسلامي من أسرة هي من أشهر الأسر البوسنوية والتي كانت تحافظ على هذه الفضائل وتنمّيها.

إضافة إلى ذلك فإن ثقافة المؤلف و التي كانت تشمل الألقاب العلمية العليا و التي كان يحصل عليها في مراكز العلوم الإسلامية الكبرى حينذاك و علمه العام و كل ذلك كان أساسا هاما في تكوين شخصيته ذات العلوم المتنوعة. إضافة إلى العوامل المذكورة سابقا فإن الظروف السياسية و الاجتماعية و الثقافية التي عاشها عبدالرحمن أفندي عادل تشو كيتش كانت تؤثر على كثرة و جودة مؤلفاته.

و سنشير هنا إلى الميزتين اللتين هو يراهما ذات أهمية خاصة و اللتين وقف أمام تحديثهما العلماء المسلمون حينذاك. و إحدى الميزتين تتعلق بحاجة عاجلة لتعليم البوشنياق للكتابة باللغة البوسنوية و الحروف اللاتينية تعليم المسلمين العام و تعليم المسلمين الدين في ضوء العصر الجديد.

إن عبدالرحمن أفندي عادل تشو كيتش كان أول من علماء البوسنة و الهرسك من كتب المسائل الدينية باللغة البوسنوية و بالحروف اللاتينية فقط. و قد نجح في إسهام تقدم العلوم المعرفي و النقدي بكتابه «الإسلام» و بالدراسة الواسعة «محمد صلى الله عليه و سلم» و التي تعد بلا شك من أكمل المؤلفات في مجال العلوم الإسلامية في ذلك الزمان و بالمؤلفات الأخرى و كانت نتيجة ذلك نشر السمعة الطيبة عن صورة المسلم البوسنوي الروحية و الثقافية في ظل ظروف الواقع الجديد للمجتمع البوسنوي.

إضافة إلى البعد التعليمي الديني في مؤلفاته يوجد أيضا بعد النشاط الاجتماعي متنوع الجوانب. فإن مؤلفاته ظهرت في زمن ظهور التيارات الإصلاحية القوية و ليس فقط بل في زمن الاستقطاب الداخلي بين علمائنا الذين لهم التوجهات التقليدية و الآخرون لهم التوجهات الحديثة. و هذا المؤلف ينتمي إلى دائرة العلماء التقليديين لأنه في مؤلفاته غالبا يتبنى شرح العلوم الإسلامية بطريقة تقليدية، و في الوقت نفسه هو يتبنى و يروج بأسوته الشخصية حاجة إلى فهم تطلبات الزمن الذي يُقدّم فيه للناس الدين و قيمه. هو، يمكننا أن نقول، همزة الوصل بين المتبنيين لفكرة «الحداثة و التعلم الحديث» في جانب و المتبنيين لفكرة التقليد الأعمى في فهم الدين من جانب آخر.

هو جنباً إلى جنب مع العلماء البارزين في ذلك الزمن، مثل تشاؤ و شيفيتش و باشاغيتش و ملابديتش و غيرهم، يشارك في بدء إصدار مجلة «نوفي بهار» و هي مجلة لترويج آراء

العلماء المتبئين لفكرة الحداثة وكان له أيضاً دور المتعاون الأول في مجلة «الحكمة» التي أنشئت بهدف الدفاع عن المفاهيم التقليدية للدين وترويج قيمها.

إذا، إنه كان يرى أن كلا الاتجاهين لهما دور هام في واقع المسلمين حينذاك شرط أن يقام بينهما التعاون الفعال. وكلما يشتد النقاش بين العلماء المسلمين ويؤدي بهم إلى المغالاة كان يحب أن يقول بأن «اليساريين واليمانيين» لهم ميزة الغلو في الأمور.

ونادر ما كان يتدخل في النقاشات مباشرة، وعندما كان يفعل ذلك، كان يتحفظ أن يقع في المشاجرة وشم وتعييب الأشخاص.

و كان يمدح في مؤلفاته كبار العلماء الذين كان لهم دور التقريب و السداد تجاه التيارات المختلفة التي كان لهم رأي مختلف في فهم وتقديم العلوم الإسلامية مثل الغزالي و الباقلاني.

و أشهر مناقشاته هي مناقشته مع عثمان نوري حاجيتش فيما يتعلق بكتابه الذي أبدى عنه رأيه بأنه نوعاً ما النظرة الاستشراقية إلى شخصية الرسول محمد صلى الله عليه وسلم و إلى رسالته، وتعتبر هذه المناقشة إحدى المناقشات العلمية الدينية و النقد أكثر موضوعية في ذلك الزمان.

و كانت حدة أدلته التي تتصف بها جميع مؤلفاته قوية و لا سيما عندما يدافع عن شخصية الرسول صلى الله عليه وسلم و سنته. وفيما يتعلق بذلك كان يعرض نقدهم مؤلفات المؤلفين الغربيين الذين كانت نواياهم خبيثة و لم يتصفوا في كتاباتهم عن محمد صلى الله عليه وسلم بالموضوعية كما أنه كان يبدي رأيه الإيجابي تجاه المؤلفين الذين كانوا في كتاباتهم عن محمد صلى الله عليه وسلم و عن الإسلام يتصفون بالموضوعية العلمية.

و لم يكن متسامحاً تجاه جميع التيارات العلمية المغالية في التاريخ الإسلامي كلما كانت تجرد عن جادة الإسلام الصحيحة و مبادئ الإسلام الأساسية و خاصة إذا كان يتعلق ذلك بالتوحيد و رسالة محمد صلى الله عليه وسلم.

و في هذا الجانب و طبقاً للحدود المذكورة من جانب و سماحه من جانب آخر فإنه أشار إلى علوم بعض الشيعة المنحرفة و بعض الطرق الصوفية كخطر و حيد على الطريقة السنيّة.

ولكن البعد الدفاعي في مؤلفات عبد الرحمن أفندي تشو كيتش يظهر قبل كل شيء في محاولاته أن يبرر وجهات النظر المعينة بتقدم العلم الحديث.

وبناء على ذلك فمن المناقشات الدينية الواسعة التي نجدها في مؤلفاته العقائدية وغيرها نلاحظ أنها ليست كلاسيكية ودينية فحسب بل هي في حد ذاتها علمية وأخلاقية. كان ذلك نوعاً من الانسحاب في الزمن الذي كان فيه للعلوم التطبيقية لسان الترجيح في كفة الميزان في فهم الظواهر الاجتماعية العامة والخاصة. وهذا السياق من مناقشاته يجعل تشو كيتش في دائرة المؤلفين المسلمين الذين يبنون تفسير مسائلهم الدينية على أسس الارتباط بين الدين والعقل السليم. ومن هنا يمكننا أن نفهم من مناقشاته في ذلك الزمن التفسير الشائع لارتباط الدين والعلوم والذي تبلور منه الادعاء بأن «العقل إسلامي والإسلام عقلي».

وفكرة التفسير العقلي في آراء تشو كيتش كانت ظاهرة خاصة في مسائل عقائدية مثل: الحاجة إلى الدين، والوحي (الكتاب المنزل و«الطبيعة كوحى»)، وخلق العالم، والأدلة على وجود الخالق، إلخ...

وموقف تشو كيتش هذا له اعتماد قوي على مواقفه الدينية والتي بناها على تقليد علماء أهل السنة وعلى أفكار العلماء العقلانيين في فترة التقليد والفترة الحديثة. وفي أهم مؤلفاته «علم الكلام» هو ارتبط مبدئياً بآراء أكبر المفكرين الكلاسيكيين من علماء أهل السنة. وكان يرجع على عشرات المؤلفات التي كانت أكثر شهرة في مجال علم الكلام ولا يخفي تشو كيتش إعجابه بكبار العلماء المؤلفين وعلى رأسهم الأشعري والماتوريدي والذنان قدمهما بشكل أحسن وأدق في المطبوعات الإسلامية في ذلك الزمان. ومن جانب آخر هو أعطى مجالاً واسعاً في مؤلفاته لكبار الفلاسفة مثل: الكندي والفارابي وابن رشد وابن طفيل.

وفي مؤلفات تشو كيتش يحتل الفكر الصوفي الديني والفلسفي المستمد من مؤلفات الغزالي وابن عربي وجلال الدين الرومي مكانة هامة. وكثيراً ما كان يدخل في الموضوعات الإسلامية من زاوية التصوف. وليس الشيء النادر أن يوفق بين بعض آراء المتكلمين والمتصوفين ويرجع الفضل إلى أن بعض أشهر علماء الدين في الوقت نفسه كانوا بارزين في التصوف وأحسن مثال لذلك هو الإمام الغزالي.

أبدى عبدالرحمن أفندي رأيه الإيجابي في رؤية بُعد التأثير المعرفي لهذا العلم في مجال العلوم العامة و في إنجازات العلماء الصوفيين البارزين خاصة لتقدم علم أهل السنة و الجماعة الأساسي.

إذا، كل طرق التفكير و العلوم وجدت مكانها في كتابات تشو كيتش العقائدية و غيرها، فمن أجل ذلك يمكننا القول بأن هذا المؤلف بمجموع مؤلفاته أصبح عالما بارزا في شتى العلوم على ساحة البوسنة و الهرسك.

وقد أشرنا بأننا نلاحظ في مؤلفات تشو كيتش ميله إلى تفسير بعض المسائل الدينية بالرأي و العقل و التي يمكن أن تنحى ناحية الفكر المعتزلي و الذي يتمثل في تأويله لبعض صفات الله تعالى مثل اليد و غيرها، و الأخذ بالأسباب و الأدلة التقليدية في وجود الله تعالى و إلخ.

يجب أن نضع نصب أعيننا أنه تكلم عن المعزلة كمدرسة عقائدية متقدمة و لا يمكن أن نستنتج من هذا أي تأثير معتزلي مباشر على مؤلفاته. ولكنه كان عالما بالفلسفة الإسلامية لأنه كان مرتبطا بتعلمها في أثناء الدراسة و الذي يمكننا أن نفهم منه أصول ارتباطه بالعقلانية.

إضافة إلى ذلك، فإن مدرّسه عبد العزيز الجاويش و إسماعيل الحقي إزميري و اللذان كان يحترهما السعة علمهما و الذي يظهر في مؤلفاته العقائدية هما كانا متبنيين لفكرة فهم الإسلام فهما عصريا حديثا. و إن وضعنا نصب أعيننا بأن تشو كيتش كان متفتحاً لأفكار و آراء العلماء العصريين البارزين مثل محمد عبده و رشيد الرضى، فإنه يتضح بشكل أوضح أبعاد العقلانية في مؤلفاته.

و بالرغم من ذلك فإن تشو كيتش يتبنى في مؤلفاته تعاليم الإسلام التقليدية. و في جميع مؤلفاته يظهر موقفه الواضح بأن فهمه لجميع المسائل الدينية يعتمد قبل كل شيء على القرآن الكريم و السنة النبوية و هذه هي السمة الأساسية للفكر الإسلامي المعرفي التقليدي للجانب النظري. و فيما يتعلّق بذلك فإن المؤلف خصّص في كتابه «علم الكلام» باباً كاملاً يتحدث عن مصادر تعاليم الإسلام و هما القرآن الكريم و السنة النبوية.

إنّه كان يقيس النظريات المختلفة والمفاهيم «بالنص القرآني الواضح» والحديث وكان يعرف الحديث الصحيح بأنه الوحي الإلهي بالمعنى. وأما الأحاديث التي لها مرتبة التواتر والتي كان يستشهد بها في المسائل العقائدية كان يعتبرها من ناحية قوة الدلالة بمثابة النص القرآني. ومن الأمثلة على ذلك مسألة الشفاعة يوم القيامة والتي يستدل لها بالحديث من ذلك النوع.

إنّه كأحد علماء أهل السنة والجماعة أظهر بأنه يتبنّى ذلك الاتجاه وتعاليم أهل السنة والجماعة. وهذا هو الإطار الذي لا يخرج منه في فهمه لتعاليم الدين الإسلامي. وهو في مؤلفاته العقائدية وغيرها لا يرى أهمية ولا صحة لغير تعاليم أهل السنة والجماعة. واعتبارا بما تقدّم فإن الاستنتاج المنطقي أن تشو كيتش في مؤلفاته كان يراعي العقلانية المعتدلة كنمط المفاهيم الإسلامية عند علماء البوسنة و الهرسك في أواسط القرن الماضي.

إن عبد الرحمن تشو كيتش كان منشغلا قبل كل شيء كيف يعبر بأدلة متنوعة ومعتمدة على القرآن الكريم والسنة النبوية وإدراك عقل الإنسان السليم والعلوم عن حاجة الإنسان إلى الإيمان بالله و ضرورته وكيف يعرف بهذا الدين من غير الحياذ عن الطريق المستقيم وهو طريق النجاة في هذه الدنيا الفانية إلى الحياة الباقية.

ومن جانب آخر هو ما كان يميل إلى بشكل يسير إلى مفاهيم تعاليم الدين التي تتعلق بذات الله سبحانه وتعالى وصفاته وغيرها من مبادئ الدين. وهذا الاتجاه ظاهر و واضح في جميع مؤلفاته والذي كان مسببا على كل حال بالظروف الثقافية والروحية التي كان يعيش فيها.

SONSÖZ

Abdurrahman Adil Efendi Çokiç'in manevi ve entelektüel olgunluğu aşamasındaki ilk ve en büyük meşgüliyeti, İslam inancının temel kurallarını kapsamlı bir şekilde tanıtmak daha doğrusu Boşnakça dilindeki en önemli İslam bilimsel disiplinlerini tanıtmaktı. Bu Bosnalı alim, hayatının sonuna kadar, tam otuz yıl, belirlediği hedefine ısrarlı bir şekilde ulaşmaya çalıştı. Geçen yüzyılda, 1920'li yılların başında yazacağını bildirdiği tüm kitapları yazdı. Bildirdiklerinden daha fazlasını da yazdı. Ancak, çalışmalarının önemli bir bölümü, halen halka açık değil maalesef. Bunun sebebi sadece yazarın sorumluluğu değil, o zamanlardaki Bosnalı Müslüman aydınlarını temsil eden bütün bir neslin sorumluluğudur.

Kapsamlılık, tematik çeşitlilik ve bilimsel-metodolojik sağlamlığı bakımından yirminci yüzyılın ilk yarısının önde gelen ve en üretken Boşnak yazarlar arasında yer alan bu Tuzlalı alimin yazılı eserlerinin oluşması bir takım faktörlere bağlı olacaktı. Adil Efendi Çokiç bilime olan ilgisini, Müslüman topluluğunda var olan önemli sorunlara

karşı ciddiyet ve kararlılığı, yüzyıllar tüm bu değerleri taşıyan Bosna-Hersek'in en tanınmış ailelerinden birisinden aldı. Bunun yanı sıra, yazarın eğitimi, o zaman en prestijli sayılan İslam merkezlerinde aldığı en yüksek seviyeli akademik dereceleri, genel anlamdaki bilgeliği, o derece zengin ve tematik açısından farklı bilimsel çalışmanın oluşmasında önemli temeller teşkil etmekte. Abdurrahman Adil Efendi Çokiç'in yazılı eserlerinin yoğunluğu ve niteliğini, yukarıda saydığımız faktörlere ek olarak yaşadığı güçlü sosyo-politik ve manevi-kültürel fırsatlar etkileyecektir.

Yazarın önemli bulduğu, o zamanki Müsliman aydınlarının karşı karşıya kaldığı zorlukların iki özelliğinden bahsedeceğiz. İlki Boşnakların acil olarak okuma ve yazmada Boşnakça ve Latin alfabesinin kullanılması, onların genel eğitimi ve aydınlanması, yeni zamanın ihtiyaçlarına göre din eğitimleri. Abdurrahman Efendi dini konularda sadece Ana Dil (Boşnakça) ve Latin harflerini kullanan ilk Bosnalı alimlerinden birisidir. Şüphesiz o dönemde İslam bilimlerinden eksiksiz olan yerel eserlerinden „İslam” adlı kitabı, „Muhammed” adlı kapsamlı çalışmasıyla ve daha birçok eseri ile Müslüman kritik-bilişsel biliminin gelişmesine katkıda bulunmayı ve dolayısıyla yeni sosyal gerçeklikte Boşnak- Müslüman manevi ve kültürel kimliğinin doğrulamayı başardı. Çokiç'in eserlerindeki teolojik- eğitim boyutundan başka, eserinde kapsamlı sosyal meşguliyet yer almakta. Onun eserleri hem güçlü reformist akımlarının sırasında hem geleneksel ve modern odaklı aydınlarımızın iç kutuplaşmasının döneminde oluşur. Bu yazar Bosnalı geleneksel ulema arasında yer alır, çünkü eserler ve metinlerinde ağırlıklı olarak geleneksel İslami öğretilerini temsil ediyor. Aynı zamanda yazar, din ve dini değerlerinin ön planda olduğu zamanın anlaması gerektiğini ısrarla savunuyor ve kendi örneği ile teşvik ediyor. O, dini modernizm ve aydınlanma ve geleneksel İslamın uzlaşmaz temsilcileri arasında aracı görevindedir. Çavuşeviç, Başagiç, Mulabdiç gibi zamanın en önemli aydınlarıyla beraber

Müslüman modernistlerin tutumlarını teşvik etmek amacıyla *Yeni Behar* dergisinin lansmanında yer alıyor. Bunun yanında *Hikmet* dergisinin ilk iştirakçisi olarak çalışıyordu. Hikmet dergisinin amacı geleneksel İslami değerlerin savunma ve doğrulamasıdır. Yazara göre, her iki yönelim o zamandaki Müslüman toplumsal gerçekliğinde aralarında dinamik bir etkileşimin olduğu varsayımıyla önemli bir yer işgal etmektedir. Çoğu, yaşadığı dönemde dahi eksilmeyen Müslüman yazarlar arasındaki sıcak tartışmalara ilişkin olarak „solcuların da sağcılarının da” abartmaya meyilli olduğunu söylüyordu.

Nadiren polemiklere girer, girdiği zamanlarda ise tartışmalara girmekten kaçardı. Eserlerinde İslam’ın farklı yorumlara karşı uzlaşma ile ılımlı yaklaşan büyük alimlerin hakkında övgüyle bahsediyordu. Özellikle vurguladığı El-Gazali ile El-Bakillani’dir. Çoğu’nun Osman Nuri Hacı ile girmiş olduğu en çok bilinen polemiği, Muhammed’in (s.a.v.) şahsı ve misyonuna oryantalist bakış olarak nitelendirdiği eseri hakkındaki eleştirisi, o zamanın bilim ve teolojiye en çok dayalı eleştirilerinden birisi olarak sayılmaktadır.

Eserini önemli ölçüde karakterize eden İlmi’l-Kelam (Dini inançları savunan ilâhiyat dalı) Resulullah’ın (s.a.v.) şahsı ve onun Sünnetini savunurken delillerin keskinliği ile ön plana çıkıyor. Muhammed (s.a.v.) hakkında kötü niyetle ve önyargılı şekilde yazan Batılı yazarların eserleri hakkındaki eleştirisini sürekli bir şekilde yapar aynı zamanda İslam ve Peygamber (s.a.v.) hakkında tarafsız, bilimsel ve objektif konuşan gayrimüslimleri sıklıkla olumlu bir şekilde değerlendiriyordu. Çoğu, en önemli İslami ilkelerden saptıkları zaman ve özellikle o sapmalar tevhid doktrini ve Muhammed’in (s.a.v.) misyonu ile ilgili olanlar ise, Müslüman tarihindeki tüm aşırı öğretilere karşı en uzlaşmaz bir tutum gösterirdi. Bu anlamda bahsedilen tedbir ve genişliğine göre sadece bazı Şii grupları ile Sufi tarikatları heterodoks öğretilerini ‘Ehl-i sünnet öğretisi için tehdit olarak açık açık işaretlemişti.

Halbuki, Čokić'in eseri *İlmi'l-Kelam*'daki (Dini inançları savunan ilâhiyat dalı) yönelimi, İslami inançların bazı yönlerini modern bilimin başarıları ile meşrulaştırma veya haklı çıkarma çabalarında en açık şekilde yansıtılır. Bu nedenle, Akaid ve diğer eserlerinde bulduğumuz inanç hakkındaki geniş tartışmalardan onların hem klasik teolojik olduğu hem önemli ölçüde bilimsel ve etik detaylandırılmanın olduğunu fark ediyoruz. O pozitivist bilimin bireysel ve toplam sosyal olguların anlaşılmasında hakim olduğu zamana verilen bir tür imtiyazdı. Čokić'in bunun gibi söylevi kendini o zamanda dini konuların kendi yorumlamalarını inanç (din) ve sağduyu ('akl selim) arasında bulunan güçlü bir korelasyonuna dayayan Müslüman yazarlarının arasına dahil eder. Bu yüzden onun bir çok tartışmasında o zaman popüler olan inanç ve bilginin korelasyon modernist yorumu hissedilebilir. Bu gibi yorumlar „Akıl islâmî ve İslam aklidir” bir ifadesini kristalleştirildi. Čokić'in gözlemlerindeki rasyonel yorumlama kavramı İnanç gereği, Vahiy (inzal edilmiş kitapta vahiy ve „vahiy olarak doğa”), Dünyanın yaratılışı, Allahın varlığının kanıtları vb. gibi bazı teolojik konuların anlaşılmasında özellikle belirgindi.

Čokić'in bu tutumu daha derinlere dayalıdır. O, teolojik görüşlerini hem Müslüman Sünni klasikleri geleneği hem Modern dönem Müslüman rasyonalist düşüncesine göre şekillendiriyordu. *İlmi'l-Kelam* adlı en önemli eserinde, en büyük klasik 'Ehl-i sünnet alimlerinin düşüncesine bağlıydı. *İlmi'l-Kelam*'da onlarca kelam bilim eserlere de değinen Čokić, İmam El-Eş'ari ve İmam El-Maturidiyle başta olmak üzere çok önemli yazarlara duyduğu hayranlığı gizlemiyor. Onlara olan hayranlığını bizim o zamandaki İslâmî eserlerimizde en sistematik şekilde temsil ettiğini vurgularız. Diğer taraftan eserlerinde büyük bir bölümü El-Kindi, El Farabi, Ibn Ruşd ve Ibn Tufeyl gibi en ünlü filozofları için ayırmıştı.

Çokiç'in eserlerinde El-Gazali, Ibn 'Arebi ve Celaleddin Rumi'nin eserlerinin temelinde sunulan Sufi dini ve felsefi düşünce önemli bir yer alıyor. O birçok İslam konularına genellikle Tasavvuf biliminin bakış açısıyla yaklaşıyordu. Çok sık olmasa da, bazı en ünlü teologların aynı zamanda kendilerini mutesavvifler gibi gösterdikleri gerçeği ile belirli sorular için Mutekellimler ve Sufilerin bakış açıları sunulurdu, bunun en iyi örneği olarak Çokiç El –Gazali'yi göstermektedir. Abdurrahman Efendi bu ezoterik doktrininin toplam İslam geleneği üzerinde yaptığı etkinlik derecelerine ve özellikle ana 'Ehl-i sünnet öğretisinin geliştirilmesine çok tanınmış Sufi alimlerin katkılarına çok olumlu bir bakış gösterdi.

Yani, bahsı geçen Müslüman düşünce geleneği ve öğretisi Çokiç'in Akaid ve diğer İslam konularında yerlerini aldılar. Bu nedenle bu yazarın toplam bilimsel çalışmalarıyla Bosna Müslümanları arasında çok yönlü bir bilim adamı olarak sivrildiğini diyebiliriz. Çokiç'in eserlerinde Mu'tezile kavramlarına dayanabilen Allah'ın „antropomorfik özelliklerini” mecaz ve alegorik yorumlarını kabul etmesi, Dünya düzenleme nedensellik ilkesi, Tanrı'nın varlığı hakkında geleneksel delilleri vb. gibi bazı teolojik soruların rasyonalist yorumlaması tercihlerini fark ettiğimiz daha önce vurgulanmıştı.

Erken dönem Akaid ilmi mezhebi olan Mu'tezile hakkında sadece tesadüfen konuştuğunu göz önünde bulundurmak gerekir. Bu nedenle eserlerinde Mu'tezile rasyonalist doktrinlerinin etkisi olduğu düşünülemez. O İslam felsefesi uzmanıdır, çünkü eğitimi sırasında felsefe araştırmaları yapmış, bu nedenle rasyonalizminin kökleri araştırmalarında aranabilir. Bunun yanında Akaid eserlerinde de görüldüğü üzere büyük saygı gösterdiği öğretmenleri Abdulaziz Caviş ve İsmail Hakkı İzmirli, İslam'ın Modernist düşünce temsilcileriydi. Tanınmış modernistler olan Muhammed Abdüh ve Reşid Rıza'nın görüşleri ve fikirlerine çok açık olduğu gerçeğini dikkate alırsak esle-

rinin içindeki rasyonalist boyutlarının kökleri daha açık bir şekilde tespit edilebilir.

Buna rağmen, Ćokić geleneksel İslam öğretisini temsil eder. Tüm eserlerinde, tüm dini sorular için temel kaynağın, öncelikle Kur'an ve Hadis olduğu tutumunu sergilemekte. Bunun gibi düşünce Müslüman geleneksel kritik-bilişsel kuramının ana özelliğidir. Buna bağlı olarak, yazar İlmi'l-Kelam adlı eserinde İslam öğretinin ana kaynakları olan Ku'ran ve Hadis'i anlatmak için eserin bir bölümünü ayırdı. O, farklı teoriler ve yorumları hem „Kur'an'ın belirli sözüne” hem sürekli Hadise dayıyor ve o sırada Sahih hadis rivayetinin anlam açısından vahiy olduğunu tarif ediyordu. Güvenilirliğin en üstün derecesinde olan hadisleri (tevatür) Akaid bilimi tüm konuları için Kur'an metninin gücüne sahip olan kaynak olarak değerlendiriyordu. Ćokić'in hadise dayanarak Kıyamet gününde şefaattir bunların örnekleri arasındadır.

Yazar „Sünni teolog” olarak 'Ehl-i sünnet İslam düşüncesinin temsilcisi olduğunu her defasında söylüyordu. O zaten İslami öğreti temsili ve anlayışında hareket ettiği çerçevedir.

Ćokić, Akaid ve diğer eserlerinde sadece 'Ehl-i sünnet'in İslam'a olan bakış açısını önemli ve meşru olduğunu savunuyor.

Tüm belirtilenleri dikkate alınarak sonuç olarak, Ćokić'in eserleriyle, geçen yüzyılın ortasında İslam düşüncesi Bosnalı Müslüman matrisi içinde ılımlı rasyonalizmi yaydığı denebilir. Abdurahman Ćokić'in kafasını en çok meşgul eden soru Kur'an ve Hadis geleneğine dayanan çok yönlü argümanlar ve insanın sağlıklı düşünmesi tüm başarıları ve insan eğitimiyle Mutlak hakikat olarak Tek Tanrıya inanma gerekliliği ve ihtiyacını inandırıcı bir şekilde ifade etme ve dinini bu fani (dünya) ve gelecek ebedi alemde (ahiret) en iyi ve kurtuluş yolu olarak nasıl gösterebileceği sorusuydu. Diğer taraftan Tanrı'nın Varlığı, Onun

Sıfatları ve diğer İnanç ilkeleri hakkında teolojik doktrinleri daha az bir ölçüde yorumlamaya çalışıyordu. Bu söylev Çokiç'in tüm eserlerinde görülebilir. Bunun büyük olasılıkla yaşadığı manevi-kültürel şartlara bağlı olduğu gerçeğini bir kez daha vurgulamak istiyoruz.

DJELO O USTRAJNOM BRANJENJU ISLAMSKOG VJEROVANJA

Djelo Vahida Fazlovića “Islamska apologetika Abdurahmana Adila Čokića” po svojoj formi je monografija o jednoj krupnoj ulemanskoj ličnosti, koja je ostavila i danas uočljiv pečat na naše bosanskohercegovačko akaidsko mišljenje u XX stoljeću.

Rad se u svojim glavnim poglavljima i tematima bavi vremenom, prilikama i okolnostima u kojima se javila ulemanska porodica Čokića. Specifičnije, on se bavi životom i glavnim biografskim dionicama Abdurahmana Adila Čokića (odrastanje, naukovno stasanje, angažmani itd.), da bi, potom, prešao na sama djela koja je napisao Abdurahman Adil Čokić.

Prema našem uvidu, Fazlović je detektirao sva pisana djela koja je iza sebe ostavio Abdurahman Adil Čokić. Nadalje, ovaj rad se bavi, usredsređeno i metodološki zahtjevno, *islamskim apologetskim mišljenjem* i prinosima koje je Abdurahman Adil Čokić ostavio na tom polju. Kad spominjemo riječ *apologetsko mišljenje*, ne mislimo time potcije-

niti, ili na drugorazredne ili trećerazredne stupnjeve staviti (i tu posmatrati i ocjenjivati) sve ono o čemu je pisao i u svojoj pisanoj riječi kazao Abdurahman Adil Čokić. Naprotiv, Fazlović je – budući je bio duboko svjestan potrebe da nam objektivno prikaže okolnosti između dva svjetska rata – uočio da je Abdurahman Adil Čokić u tom, ideološkim polemikama obilježenom, “dobu između dva svjetska rata” branio osnove islamskoga vjerovanja, nastojao ih opravdati, obrazložiti, razjasniti, naglasiti njihovo svezremeno važenje, ali i mnogolike potrebe da se ta načela islamskog vjerovanja na valjan način predstave i da se saopće u jeziku koji jeste jezik i koji treba da bude jezik datoga vremena, namijenjen ljudima datoga vremena.

Upravo je najvažnija uloga Abdurahmana Adila Čokića, po našem mišljenju, u tome (i to je Fazlović pokazao u svome radu) što je on važne klasične akaiidske teme saopćio jezikom i izrazio terminima i jezičkim sadržajima koji su čitani (često po prvi put) jasno u bosanskom jeziku. Autor Fazlović je uočio, uz mnoge druge, upravo i tu ulogu kojoj je udovoljio Abdurahman Adil Čokić. K tome, uz jezičku osobenost i *razliku diskursa* koja je vidljiva po tome da on brani islam na planu vjere i vjerovanja, njegova djela posebna su i po tome što nose “epohalnu patinu” iz koje čitamo duhovno raspoloženje vremena, naslove debata koje su vođene, snalaženje islamskih autora da udovolje potrebama vremena u kontekstu sve izraženijeg nastupa svjetskih ideologija u trećoj i četvrtoj deceniji XX stoljeća itd. Fazlović je na odličan način opisao pojavu, djelo i djelovanje Abdurahmana Adila Čokića i u kontekstu koji smo upravo spomenuli.

Izdavanjem ovoga rada Vahida Fazlovića, pomoći će se skretanje pozornosti na naše domaće bosanskohercegovačko muslimansko akaiidsko (i apologetsko) mišljenje između dva svjetska rata.

Na kraju napominjem da će ovo djelo Vahida Fazlovića posebno pomoći studentima islamskih nauka i svima onima koji se bave novijom poviješću ideja i mišljenja u Bosni i Hercegovini u XX stoljeću.

Prof. dr. Enes Karić

BIBLIOGRAFIJA RADOVA ABDURAHMANA ADILA ČOKIĆA

RUKOPISI

Knjige

- *Ahlak*
- *Fikhu-l-ibadat*
- *Ibnu Betuta*
- *Ilmi kjelam*

Članci

- Arapska slovarica
- Arhitektura
- Crtice iz povijesti medicine
- Fahrudin Razi
- Kmet i kmetstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme turske vlasti

- Muzička kultura
- Odlomak iz istorije turske medicine
- Porodica i žene Božijeg Poslanika
- Pregled islamskog raskola i teološko-filozofskih smjerova
- Prirodna istorija postojanja
- Program za proširenje rada muslimanskog Kulturnog doma u Tuzli

OBJAVLJENA DJELA

Knjige i brošure

- *Islam*, Sarajevo, 1924.
- *Islamska vjerska organizacija*, Tuzla, 1936.
- *Hudždžetul-islam Imami Gazali*, Sarajevo, 1931.
- *Mudafea i objašnjenje povodom odgovora g. Hadžića na moju kritiku njegove knjige Muhamed i Koran*, Tuzla, 1933.
- *Muhammed alejhisselam*, Tuzla (*Hikmet*), 1929-1936.
- *Muhjuddin Arebi*, Sarajevo, 1936.
- *Muslimanski blagdani i kalendar*, Sarajevo, 1943.

Članci

- Allah, Njegova savršenstva, Njegovo nevidljivo carstvo, Njegove objave i poslanici, *Novi behar*, VII/1933/34., br. 11-14, str. 162-164.
- Atufetul-Emir Šekib Arslan, *Hikmet*, IV/1932/33., br. 39, str. 74-77.

- Dželaluddin Rumi, *Novi behar*, I/1927/28., br. 22, str. 348-350.; br. 23, str. 380-382.; br. 24, str. 398-400.
- Džihad, *Novi behar*, VI/1935/36., br. 9, str. 274-277.; br. 10, str. 289-294.
- Ebul-hukjama Al-Kind, *Narodna uzdanica*, kalendar za 1933., str. 40-47.
- Ehli sunnetska dva glavna imama: Ebul-Hasan Eš-ari i Ebu Mensur Maturidi, *Hikjmet*, VI/1935/36., br. 4, str. 109-115.
- Hudždžetul-islam Imami Gazali, *Novi behar*, V/1931/32., br. 1-8.
- Ibnu Sina (Avicena), *Hikjmet*, VI/1935/36. br. 3, str. 76-78.
- Islamsko sudstvo, *Novi behar*, VI/1935/36., br. 12, str. 355-357.
- Iza mate-l-'alimu veka'a sulmetun fi-d-dini – Kada umre učenjak, veliki gubitak zadesi vjeru, *Misbah*, II/1913., I, br. 6-7., str. 47.
- Mekamati i njihovi poznatiji pisci, *Gajret*, X/1926., br. 13, str. 198-199.; br. 14, str. 212-213.; br. 15-16, str. 239-243.
- Merhum dr. Safvet-beg Bašagić, *Hikjmet*, V/1933/34., br. 58, str. 314-315.
- Merhum hfz. Sulejman ef. Užičanin, *Hikjmet*, V/1933/34., br. 59, str. 345-346.
- Merhum šejh Abdul-Aziz Džaviš, *Hikjmet*, I/1929/30., br. 2, str. 51-53.
- Mudafea i objašnjenje povodom odgovora g. Hadžića na moju kritiku njegove knjige "Muhamed i Koran", *Hikjmet*, IV/1932/33., br. 39-48; IV/1933/34., br. 49-52.

- Muhamed i Koran, *Novi behar*, V/1931/32., br. 11-12, str. 166-171.
- Muslimanka u domu i javnom životu kroz istoriju, *Glasnik VIS-a*, 1952., br. 8-12, str. 222-230.
- O malom ilmihalu, *Novi behar*, II/1930/31., br. 23-24, str. 345-352.
- Prevod prve sure iz Kur'ana, *Novi behar*, II/1928-29., br. 10, str. 145-146.
- Prosvjeta i škola u Turskoj, *Novi behar*, II/1930., br. 9, str. 133-135.; br. 10, str. 149-150.; br. 11, str. 163-164.; br. 12, str. 184-185.
- Prvi raskol u islamu, *Novi behar*, IX/1935-36., br. 7-8, str. 85-87.
- Sejjid Muhammed Senusi, *Narodna uzdanica*, kalendar za 1936., str. 41-51. (*Glasnik VIS-a u SFRJ*, 1977., br.3, str. 253-259.)
- Šefa'at u islamu, *Hikmet*, IV/1932-33., br. 38, str. 41-45.
- Šejhul-ekber Muhjuddin Arebi, *Novi behar*, IX/1935/36., br. 19-24.
- Šejhul-etibba Razi, *Narodna uzdanica*, kalendar za 1934., str. 73-80.
- Školstvo u Turskoj, *Biser*, 1918., br. 5-6, 7-8, 9-10, 11-12.
- Uzroci indiferentizma prema vjeri našeg svijeta, koji se školuje u savremenoj školi, *Hikmet*, II/1930/31., br. 13, 15, 16, 18, 19, 21-22.
- Značaj proslavljanja bajramskih blagdana, *Hrvat*, godišnjak za 1943. godinu, str. 71-75.
- Znamenite Lejle, *Gajret*, IX/1925., br. 9-10, str. 138-142.

Prijevod

- Abdulaziz el-Džaviš, "Istok i zapad" (s turskog jezika), *Biser*, br. 17-20, str. 273-275.
- Ebu Bekr ibn Tufejl, "Haj ibn Jakzan" (s arapskog jezika), *Novi behar*, I/1927-28., br. 11-18.
- "Plemenitost (historijska priča)" (s arapskog jezika), *Novi behar*, II/1927/28., br. 19, str. 305-306.
- "Priča o sultanu i njegovim sinovima" (s turskog jezika), *Gajret*, VIII/1924., br. 19, str. 269-270.
- "Savjeti filozofa" (s perzijskog jezika), *Novi behar*, II/1928/29., br. 5, str. 65-66.; br. 6, str. 82-83.

LITERATURA

PRIMARNA

- Abu Nasr (Farabi-al), *Knjiga o slovima*, s arapskog preveo i predgovor napisao Danijel Bučan, Demetra, Zagreb, 1999.
- Avicenna, Abu Ali ibn Sina, *Knjiga naputaka i opasaka*, s arapskog preveo i predgovor napisao Danijel Bučan, Demetra, Zagreb, 2000.
- Bagdadi (El-), Ebu el-Mensur Abdulkahir, *El-mektebetu-l-'asrijje, El-Ferku bejne-l-firek*, Bejrut, 1990.
- Bakillani (El-), Ebu Bekr, *I'džazul-Kur'an*, 'Alemu-l-kutub, Bejrut, 1988.
- Bošnjak, Abdullah-efendija, *Tumačenje dragulja poslaničke mudrosti I-IV*, preveo Rešid Hafizović, Ibn Sina, Sarajevo, 2008.
- Džurdžani (El-) 'Ali ibn Muhammed, *Šerhu-l-mevakif*, Daru et-tab'a el-'amira, Istanbul, 1239. h.

- Ebu Hanife, Imam E'azam, *El-Fikhu-l-ekber*, Daru-l-kutubi-l-'ilmijje, Bejrut, 1979.
- Elusi (El-), Šihabuddin es-Sejjid Muhammed, *Ruhu-l-me'ani fi tefsiri-l-kur'ani-l-'azim ve seb'i-l-mesani*, Daru-l-fikr, Bejrut, 1987.
- Eš'a'ri (El-), Ebu el-Hasan, *Mekalatul-islamijjin*, Franc Stajner Ferlag GMBH, Wisbaden, 1980.
- Eš'ari (El-), Ebu Hasan, *Bit polemike sa otpadnicima i inovatorima*, preveo Adnan Silajdžić, El-Kalem, Sarajevo, 2000.
- Eš'ari (El-), Ebu Hasan, *El-Ibanetu 'an usuli-d-dijane*, Mektebetu dari-l-bejan, Bejrut, 1996.
- Gazali (Al-), Abu Hamid, *Ihjau 'ulimid-din – oživljavanje vjerskih znanosti I-IX*, prevela grupa prevodilaca, Bookline d.o.o., Sarajevo, 2004.
- Gazali (Al-), Abu Hamid, *Izbavljenje od zablude*, preveo s arapskog i bilješke napisao Hilmo Neimarlija, Neimar, Visoko, 1998.
- Gazali (Al-), Abu Hamid, *Mukašefetu-l-kulub el-mukarrib ila'allami-l-gujub*, Dar sader, 2003, Bejrut.
- Gazali (Al-), Abu Hamid, *Nesuvlost filozofa*, s arapskog preveo i predgovor napisao Danijel Bučan, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 1993.
- Gazali (Al-), Abu Hamid, *Niša svjetlosti*, s arapskog preveo i predgovor napisao Enes Karić, a pogovor je napisao W.H.T. Gairdner, Mešihat Islamske zajednice u Republici Hrvatskoj, Zagreb, 1995.
- Gazali (Al-), Abu Hamid, *Savjeti vlastima*, s arapskog preveo, predgovor i komentar napisao Enes Karić, El-Kalem, Sarajevo, 2001.

- Ibn 'Arebi, *Dragulji poslaničke mudrosti*, preveo Rešid Hafizović, Bemust, Zenica, 1995.
- Ibn 'Asakir, *Tebjinu kizb el-mufteri fi ma nesebe ile-l-imam Ebi-l-Hasan el-Eš'ari*, Vedru-l-džejl, Bejrut, 1995.
- Ibn Haldun, *Mukaddima I-II*, preveo Teufik Muftić, El-Kalem, Sarajevo, 2007.
- Ibn Hišam, *Poslanikov životopis*, Bemust, Sarajevo, 1998.
- Kari (El-), 'Ali ibn Sultan Muhammed, *Šerhu-l-fikhi-l-ekberi li ebi Hanifete en-Nu'man*, Daru-n-nefais, Bejrut, 1997.
- Maturidi (El-), Ebu Mensur, *Kitabu-t-tevhid*, Daru-l-džami'at el-misrije, Aleksandrija, nedatirano
- Razi (El-), el-Fahrud din, *Et-Tefsiru-l-kebir*, Daru ihjai-t-urasi-l-'arebi, Bejrut, nedatirano
- Šehrstani (El-), Ebu-l-Feth Muhammed, *El-Milelu ve-n-nihalu*, Daru-l-fikr, Bejrut, 1997.
- Teftazani (El-), Sa'duddin, *Et-Telvihi fi kešfi hakaiki-t-tenkih*, El-matbe'atu-l-mejmenijje, Kairo, 1304. h.

SEKUNDARNA

- Abduhu, Muhamed, *Risale et-Tewhid/Rasprava o islamskom monoteizmu*, preveo Muharem Omerdić, Starješinstvo Islamske zajednice Sarajevo, Sarajevo, 1989.
- Adilović, Zuhdija, *Hasan Kafija Prušćak i njegovo djelo Svjetlost istinske spoznaje o temeljima vjere*, Islamska pedagoška akademija, Zenica, 2004.
- Arnold, Thomas W., *Povijest islama: historijski tokovi misije*, preveli Derviš A. Korkut i Nijaz Šukrić, El-Kalem, Sarajevo, 1989.

- Arslan, Šekib, *Zašto su muslimani zaostali, a drugi napredovali*, preveli Šaćir Sikirić i Muhamed Pašić, reprint, NIPP Ljiljan, Sarajevo, 1994.
- Bašić, Kemal i Spahić, Midhat, *Znameniti Tuzlaci*, BZK "Preporod", Tuzla, 2005.
- Beglerović, Samir, *Abd al-Kadir al-Gilani i derviški red kaderija* (doktorski rad odbranjen na Fakultetu islamskih nauka u Sarajevu, rukopis), Sarajevo, 2008.
- *Bibliografija Novog behara*, priredila Azra Kantardžić, Sarajevo, 2007.
- Bobzin, Hartmut, *Muhamed*, prijevod Sabine Marić, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, 2006.
- Cerić, Mustafa, *Korijeni sintetičke teologije u islamu Ebu Mensur el-Maturidi (853-944)*, El-Kalem, Sarajevo, 2012.
- Čokić, Ahmed L., *Prikaz i ocjena rada g. dr. Mehmeda Begovića o njegovu naziranju na islamsku ženu i njen položaj po islamskoj nauci izloženog u njegovoj knjizi*, Tuzla, 1931.
- Čokić, Halid, *Tri stoljeća porodice Čokić*, Medžlis Islamske zajednice, Tuzla, 1999.
- Čehajić, Džemal, *Derviški redovi u jugoslovenskim zemljama sa posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu*, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 1986.
- Dukatar, Mehmed Ali, *Ilmi kjelam*, rukopis
- Glasse, Cyril, *Enciklopedija islama*, Libris, Sarajevo, 2006.
- Grabus, Nedžad, *Doprinos šejha Juje tumačenju bitnih odrednica kaside Al-Amali* (magistarski rad odbranjen na Fakultetu islamskih nauka u Sarajevu, rukopis), Sarajevo, 2001.

- Grupa autora u redakciji Vladimira Filipovića, *Filozofijski rječnik*, Nakladni zavod Matice Hrvatske, Zagreb, 1984.
- Hadžić, Kasim, *Akaid – skripta za II razred Gazi Husrev-begove medrese*, Sarajevo, 1975.
- Hadžić, Osman N., *Muhamed i Koran*, G.Kon, Beograd, 1931.
- Hafizović, Fazileta, *Bibliografija književnih priloga u listovima i časopisima Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1991.
- Hafizović, Rešid, *Ibn 'Arabijevo filozofsko-teološko učenje o logo-su*, Bemust, Zenica, 1995.
- Hafizović, Rešid, *O načelima islamske vjere*, Bemust, Zenica, 1996.
- Hafizović, Rešid, *Temeljni tokovi sufizma*, Bemust, Sarajevo, 1999.
- Hamdija Mulić - pedagog, prosvjetitelj, reformator, književnik, 1-2, priredio Ifet Mustafić, Tugra, Sarajevo, 2008.
- Handžić, Mehmed, *Ilmul-kelam*, Islamska dionička štamparija, Sarajevo, 1934.
- Handžić, Mehmed, *Uvod u tefsirsku i hadisku nauku*, II izdanje, Gazi Husrev-begova medresa, Sarajevo, 1972.
- Hasanović, Bilal, *Islamske obrazovne ustanove u Bosni i Hercegovini od 1850. do 1941. godine*, Islamski pedagoški fakultet u Zenici i d.o.o. Hamidović Tuzla, Zenica, 2008.
- Imamović, Mustafa, *Historija Bošnjaka*, BZK Preporod, Sarajevo, 1998.
- *Islamska misao h. Mehmeda Džemaludina Čauševića*, Rijaset Islamske zajednice u BiH, Sarajevo, 1998.
- *Izabrana djela Mehmeda Handžića, knjiga VI*, urednik i priređivač Enes Karić, Ogledalo – izdavačka kuća Sarajevo, Sarajevo, 1999.

- Jahić, Adnan, *Hikmet - riječ tradicionalne uleme u Bosni i Hercegovini*, BZK "Preporod" u BiH, Općinsko društvo Tuzla, Tuzla, 2004.
- Jahić, Adnan, *Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini za vrijeme monarhističke Jugoslavije (1918-1941)*, Bošnjačka nacionalna zajednica za grad Zagreb i Medžlis Islamske zajednice Zagreb, Zagreb, 2010.
- Karčić, Fikret, *Društveno-pravni aspekt islamskog modernizma*, Islamski teološki fakultet, Sarajevo, 1990.
- Karčić, Fikret, *Islamske teme i perspektive*, El-Kalem, Sarajevo, 2009.
- Karić, Enes, *Bosanske muslimanske rasprave – hrestomatija II*, ITD "Sedam", Sarajevo, 2003.
- Karić, Enes, *Enciklopedija Ihvanu-s-safa*, Vrhovno starješinstvo Islamske zajednice u SFRJ, Sarajevo, 1986.
- Karić, Enes, *Prilozi za povijest islamskog mišljenja u Bosni i Hercegovini XX stoljeća*, El-Kalem, Sarajevo, 2004.
- *Kur'an sa prijevodom na bosanski jezik*, prevodilac Enes Karić, Bosanska knjiga, Sarajevo, 1995.
- *Monografija Behram-begove medrese*, rukopis
- Muftić, Teufik, *Arapsko-bosanski rječnik*, El-Kalem, Sarajevo, 1997.
- Nasr, S. H., *Tri muslimanska mudraca*, s engleskog preveo Bećir Džaka, Mešihat Islamske zajednice Bosne i Hercegovine, El-Kalem, Sarajevo, 1991.
- Omerdić, Muharem, *Doprinos Ahmeda Bejadi-Zadeta razvoju akaidске nauke*, (magistarski rad odbranjen na Fakultetu islamskih nauka u Sarajevu, rukopis), Sarajevo, 2000.

- *Prevod Kur'ana*, prevodilac Besim Korkut, Muslimanski izdavački centar Zagreb, Zagreb, 1993.
- Rahman, Fazlu, *Islam*, preveo Nedžad Grabus, Tugra, Sarajevo, 2005.
- Reis Džemaludin Čaušević - *prosvjetitelj i reformator*, priredili Enes Karić i Mujo Demirović, Ljiljan, Sarajevo, 2002.
- Sejfullah Proho - *hercegovački biser*, priredili Fatima Tinjak i Muharem Omerdić, Dobra knjiga d.o.o., Sarajevo, 2009.
- Serdarević, Muhamed S., *Fikhu-l-ibadat*, Vrhovno islamsko starješinstvo u SFRJ, Sarajevo, 1968.
- Sharif, M. M., *Historija islamske filozofije I-II*, s engleskog preveo dr. Hasan Sušić, IP August Cesarec, Zagreb, 1990.
- Silajdžić, Adnan, *Filozofijska teologija Abu al-Hasana al-Aš'arija*, Bosanski kulturni centar, Sarajevo, 1999.
- Silajdžić, Adnan, *Islam u otkriću kršćanske Evrope*, Fakultet islamskih nauka, Sarajevo, 2003.
- Silajdžić, Adnan, *Muslimani u traganju za identitetom*, Fakultet islamskih nauka u Sarajevu i IC El-Kalem, Sarajevo, 2006.
- Smailagić, Nerkez, *Leksikon islama*, Svjetlost, Sarajevo, 1990.
- Sokolović, Osman A., *Pregled štampanih djela na srpsko-hrvatskom jeziku muslimana Bosne i Hercegovine 1878-1948. godine*, Sarajevo, 1955.
- Spahić, Mustafa, *Povijest islama*, Bookline d.o.o., Sarajevo, 2008.
- Šamić, Midhat, *Kako nastaje naučno djelo*, Izdavačko preduzeće "Svjetlost", Sarajevo, 1990.
- *Tesawwuf - islamska mistika* (zbornik radova prvog simpozija u Zagrebačkoj džamiji), Islamska zajednica Zagreb, Zagreb, 1989.

- Traljić, Mahmut, *Istaknuti Bošnjaci*, Rijaset Islamske zajednice - El-Kalem, Sarajevo, 1998.
- *Zbornik radova sa okruglog stola 3-4*, Behram-begova medresa, Tuzla, 2001.
- *Zbornik radova*, Islamski teološki fakultet, Sarajevo, 1990.

NOVINE, ČASOPISI I OSTALA PERIODIKA

- *Behar*, Sarajevo, 1900-1911
- *Bibliotekarstvo*, Sarajevo, 1967.
- *Biser*, Mostar, 1918.
- *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne*, Tuzla, 1957.
- *Front slobode*, Tuzla, 1946.
- *Gajret*, Mostar-Sarajevo, 1925-1932.
- *Glasnik VIS-a*, Sarajevo, 1952.; 1977.
- *Godišnjak Hrvat*, Zagreb, 1943.
- *Hikmet*, Tuzla, 1929-1936.
- *Hikmet*, Tuzla, 1994-2001.
- *Iršad*, Sarajevo, 1923-1924.
- *Islamska misao*, Sarajevo, 1988.
- *Kalendar Narodne uzdanice*, Sarajevo, 1933-1936.
- *Misbah*, Sarajevo, 1913.
- *Most - časopis za obrazovanje, nauku i kulturu*, Mostar, 2006.
- *Muallim*, Sarajevo, 1910-1913.
- *Novi behar*, Sarajevo, 1927-1945.
- *Novi muallim*, Sarajevo, 2010.

- *Novo vrijeme*, Sarajevo, 1930.
- *Osvit*, Mostar, 1943.
- *Takvim*, Sarajevo, 1977.; 2001.
- *Tarik*, Sarajevo, 1908.
- *Yeni misbah*, Sarajevo, 1913.
- *Znakovi vremena*, Sarajevo 2009.

BILJEŠKA O AUTORU

Vahid Fazlović je rođen 5.8.1963. godine u Maoči kod Brčkog.

Završio je Gazi Husrev-begovu medresu i Fakultet islamskih nauka u Sarajevu. Na ovom Fakultetu je stekao diplomu magistra islamskih nauka u oblasti akaida.

Dužnost imama i glavnog imama obavljao je na području Medžlisa Islamske zajednice Brčko. Bio je direktor Behram-begove medrese u Tuzli od obnavljanja njezinog rada 1993. do početka 2013. godine, od kada je na dužnosti muftije tuzlanskog.

Učestvovao je u radu više domaćih i međunarodnih naučnih skupova, a bio je sudionik i nekoliko međunarodnih programa iz oblasti obrazovanja i rukovođenja.

Radove o raznim vjerskim temama, te odgoju i obrazovanju objavljivao je u zbornicima radova, te u *Glasniku RIZ-a*, *Takvimu*, *Preporodu*, *Hikmetu*, *Novom muallimu*, *Bosanskoj Sumejji*...

SADRŽAJ

DOPRINOS PROUČAVANJU RAZVOJA VJERSKO-TEOLOŠKOGA MIŠLJENJA BOSANSKIH MUSLIMANA	5
UVOD	9
ABDURAHMAN ADIL ČOKIĆ – ŽIVOT I DJELOVANJE	15
Društvena i ulemanska uloga porodice Čokić	15
Život i djelovanje Abdurahmana Adila Čokića	20
PREGLED UKUPNOG PISANOG DJELA ABDURAHMANA ADILA ČOKIĆA	27
Knjige i brošure	27
Ostali autorski radovi	49
Prevodilački rad	53

ISLAM – PRVO AKAIIDSKO DJELO	57
ILMI KJELAM - GLAVNO AKAIIDSKO DJELO	67
OSTALI RADOVI IZ AKAIIDA	85
ZNAČAJNIJE AKAIIDSKJE TEME U ILMI KJELAMU I OSTALIM RADOVIMA A. A. ČOKIĆA	105
Općenito o vjeri	105
Pitanje objave	110
Povijesne i objavljene religije	115
Povijest nauke o kelamu	124
Tesavufska islamska misao	137
Ranomuslimanske rasprave o stvaranju svijeta	154
Dokazi o Allahovoj opstojnosti	162
Allahova (dž.š.) imena i atributi	165
POGOVOR	171
AFTERWORD	179
خلاصة	187
SONSÖZ	195
DJELO O USTRAJNOM BRANJENJU ISLAMSKOG VJEROVANJA	203
BIBLIOGRAFIJA RADOVA ABDURAHMANA ADILA ČOKIĆA	207
LITERATURA	213
BILJEŠKA O AUTORU	223